

LEV TOLSTOY

IVAN ILICHNING O'LIMI

JAHON ADABIYOTI TURKUMIDAN

**Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока**

Количество предыдущих
выдач

[illegible]

821
764

JAHON ADABIYOTI TURKUMIDAN

L.N. TOLSTOY

IVAN ILICHNING O'LIMI

Qissa va hikoyalar

ZIYO NASHR

Toshkent

2020

Q'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Tahrir hay'ati:

Naim Karimov, Umarali Normatov, Erkin A'zam,

Xurshid Do'stmuhammad, Suvon Meliyev,

Shuhrat Sirojiddinov, Nurboy Jabborov, Dilmurod Quronov,

Uzoq Jo'raqulov, Ulug'bek Hamdamov,

Abdurahmon Jo'rayev

Tarjimonlar:

H. Sattoriy, M. Aliyev, K. Po'latov,

N. Alimuhamedov

Lev Nikolayevich Tolstoy nafaqat rus, balki jahon adabiyotiga hissa qo'shgan buyuk yozuvchi hisoblanadi. Adibning „Urush va tinchlik“, „Anna Karenina“, „Tirilish“ romanlari hanuz kitobxonlar tomonidan sevib mutolaa qilinadi. Ijodkorning asarlarida inson manzaralari tasvirlangan hikoya va qissalari jahon adabiyotining durdonalari qatoridan o'rin olgan.

Nashriyotimiz tomonidan e'tiboringizga havola etilayotgan ushbu kitob buyuk yozuvchining qissa va hikoyalariidan saralandi.

© H.Sattoriy va b. (Tarj.).

© „Ziyo nashr“ nashriyoti, 2020.

NASHRIYOTDAN

Biz o'tgan mingyilliklar davomida jahon sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo'shgan, uni o'zgartira olgan xalqimiz. Madaniyat, san'at, axloq, falsafa, fan va adabiyot sohasida buyuk ajdodlarimiz qoldirgan ulkan meros hali-hamon dunyoning barcha rivojlangan mamlakatlari tomonidan e'tirof etilib, o'rganib kelinadi. Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Buhoniddin Marg'iloniy, Ahmad Farg'oniy, Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Bahouddin Naqshband, Abullays Samarqandiy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugna'kiy, Mahmud Koshg'ariy, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Boborahim Mashrab singari yuzlab ajdodlarimiz bo'lsa, biz ularni hech ikkilanmasdan jahon miqyosidagi mutafakkirlar deyishga haqlimiz. Ammo bugungi avlod ularning buyuk shaxsiyati, tarixi, jahonshumul shon-shuhrati bilangina cheklanib qolmasligi lozim. Ajdodlarning madaniy, ma'rifiy, ilmiy, ijtimoiy, adabiy faoliyati, hayot tarziga doimo hushyor nigoh va ibrat ko'zi bilan qarashimiz maqsadga muvofiq. Tarixiy manbalarni sinchiklab o'rganadigan bo'lsak, mutafakkir ajdodlarimiz jahon madaniyati, ilmiy va badiiy tafakkuri bilan doimiy tarzda hamqadam, hamnafas bo'lib kelganlar. Jahonda ro'y berayotgan birorta madaniy-intellektual o'zgarish, biror badiiy tafakkur namunasi bobolarimiz nazaridan chetda qolmagan. Ajdodlarimiz ularni o'qib, uqishar ekan, o'z milliy madaniyatlarini rivojlantirish, jahon xalqlaridan ortda qolmaslikni maqsad qilganlar. Ko'plab xorijiy tillarni bilganlari, xorij mutafakkirlari yozgan asarlarni tarjima qilganlari bu o'rinda qo'l kelgan. Eng muhimi, xorij madaniyati, badiiy-ilmiy tafakkuri namunalari nisbatan shaxsiy to'xtamlari, xulosalari va tanqidiy nuqtayi nazarlari bo'lgan.

Bugun biz, mamlakatimiz Prezidenti kitobxonlik madaniyatini takomillashtirishni davlat siyosati darajasiga ko'targan bir paytda, o'tmishda yashab o'tgan buyuk ajdodlarimiz an'anasini izchil davom ettirishimiz, jahon madaniyati, san'ati, adabiyoti namunalari bilan izchil va tizimli tarzda tanishib borishimiz zarur.

Xalqimiz ijtimoiy-madaniy hayotidagi mana shunday ulkan ehtiyojni nazarda tutib „Ziyo-nashr“ nashriyoti bir xayrli ishga qo'l urishga bel bog'ladi. Ya'ni joriy yildan e'tiboran jahon nasri namunalarining yuz jildligini chop etishga kirishdi.

Mazkur nashrdagi siz turk, rus, ingliz, italyan, fransuz, nemis, hind, xitoy, arab, eron, yapon, amerika adabiyoti namunalarini bilan tanishasiz. Yuz jildlikda Ch. Dikens, L.N. Tolstoy, A. Dyuma, N.V. Gogol, O. de Balzak, A.P. Chexov, G. de Mopassan, J. London, G. Flober, M. Sholoxov, G.G. Markes, A. Kuprin, V. Shukshin kabi siz muhtaram o'quvchiga nisbatan tanish yozuvchilar asarlari bilan birga, S. King, U. Folkner, V. Vulf, Mo Yang, Chan May Txyun, V. Losa Mario, T. Bug'ra, Alp Dunder, Dino Butsatti, R. Akutagava, I. Bunin, K. Chander, Abdul Muis, Y. Zamyatin singari jahon xalqlari tomonidan e'tirof etilgan-u, ammo o'zbek kitobxonlarining aksariyati ilk bor uchrashayotgan yozuvchilar asarlarini o'qishga muvassir bo'lasiz.

Mazkur yuz jildlik jahon nasrining deyarli barcha janrlarini qamrab oladi. Unda siz jahon o'quvchilarini hayratga solib kelayotgan romanlar, qissalar, novella va hikoyalardan bahramandlik hissini tuyasiz.

Tarjimalar ichida Abdulla Qahhor, Zunder, Odil Rahimiy, Qodir Mirmuhammedov, Vahob Ro'zmatov, Ozod Sharafiddinov, Ibrohim G'afurovdek mashhur tarjimonlar o'g'irgan asarlar qatorida umidli yosh tarjimonlar ijodi namunalarini ham o'rin olgan. Albatta, tarjima asarlar tarkibida rus tili vositasida amalga oshirilganlari ko'proq. Bunda biz tajribali, mahoratli tarjimonlar o'g'irmalariga bo'lgan ishonch va hurmatni bosh mezon qilib oldik. Shu bilan birga, ingliz, fransuz, nemis, turk, arab, fors tillaridan qilingan original tarjimalarning mutaxassislar tomonidan tan olingan namunalarini ham qamrab olishga urindik. Eng muhimi, bu o'rinda badiiy tarjimalar sifati, milliy tilimiz jozibasini qanchalik aks ettirganiga asosiy e'tiborni qaratdik. Yuz jildlikni tayyorlash jarayonida imkon darajasida xalqimiz ma'naviyati va axloqiy o'lchamlariga muvofiq keladigan asarlarni tanlashga harakat qildik.

Ammo shuni alohida ta'kidlashni istardikki, „Jahon nasri namunalarini yuz jildligi“ni chop etish nashriyotimiz uchun ilk tajriba. Shunday bo'lgach, mazkur yirik loyiha uchun kamchiliklari, maromiga yetmagan jihatlari bo'lishi tabiiy. Bu jarayon muttasil davom etib, tajriba va mahorat, texnik imkoniyatlar oshgan sari kamchiliklar ham bartaraf bo'la borishiga ishonamiz. Va, umid qilamizki, xayriy niyat bilan boshlayotgan ishimizdagi juz'iy kamchiliklarni aziz kitobxonlarimiz ma'zur tutadilar. Muhtaram adabiyotshunoslarimiz, adiblarimiz va adabiyot muallimlarimiz keyingi nashrlarni amalga oshirish jarayonida o'zlarining qimmatli maslahatlarini ayamaydilar.

Yaratgan Alloh ishimizni xayrli, ajr-mukofotlarga loyiq, jonajon xalqimiz uchun manfaatli qilsin!

IVAN ILICHNING O'LIMI

I

Sud mahkamasining katta binosida Melvinskiylar ishi-ga aloqadorlar va prokuror tanaffus paytida Ivan Yegorovich Shebekning xonasiga kirdilar va subbat ko'pchilikning tilida yurgan mashhur Kasov ishi yuzasidan ketdi. Fyodor Vasilyevich sudning vakolati yo'qligini isbotlab jig'ibiyroni chiqdi, Ivan Yegorovich o'z fikrida sobit qoldi, Pyotr Ivanovich esa boshidanoq mojaroga qo'shilmay, bahsda ishtirok etmay, hozirgina olib kelingan „Vedomosti“ni varaqlashga tutindi.

— Janoblar! — dedi u, — Ivan Ilich-chi, vafot etibdi.

— Nahotki?

— Mana, o'qing, — dedi u Fyodor Vasilyevichga gazetaning hali bo'yoq hidi anqib turgan yangi sonini uzatib.

Qora hoshiya ichida bunday gaplar yozilgan edi: „Praskovya Fyodorovna chuqur qayg'u bilan aziz umr yo'ldoshi, Sud palatasi a'zosi Ivan Ilich Golovinning yaqinlari va qarindoshlariga uning 1882-yil 4-fevral kuni vafot etganini ma'lum qiladi. Dafn marosimi juma kuni soat 13:00 ga tayinlandi“.

Ivan Ilich jam bo'lib turgan janoblarning birodari edi va hamma uni yaxshi ko'rardi. U bir necha hafta avval mazasi qochib qoldi; xabarlashganlar uning dardi bedavo ekanini bilib keldilar. Uning o'rni bo'sh turardi, shunday taxmin qilindiki, mabodo vafot etsa, bu joyga Alekseyev tayinlanishi mumkin, Alekseyevning o'rni esa yo Vin-

nikov, yo Shtabel. Shu tufayli Ivan Ilichning o'limi haqida eshitganlaridan keyin xonada to'plangan janoblar har birining miyasida dastlab bu qazo mahkama a'zolari yoki ularning tanishlarining mansab pillapoyasiga qanday ta'sir etishi haqidagi taxminlar aylana boshladi.

„Endi, ehtimol, Vinnikov yoki Shtabelning o'rni menga tegadi, — o'yladi Fyodor Vasilyevich. — Buni menga allaqachon va'da qilishgan, bu o'sishim cho'ntagimga devonxonadan tashqari sakkiz yuz so'm olib keladi“.

„Kalugadagi qaynag'amni chaqirishim kerak ekan-da, — o'yladi Pyotr Ivanovich. — Xotinim juda xursand bo'lardi. Shunda qarindoshlarimga hech nima qilmaganim borasidagi malomatlardan qutular edim“.

— Uning qaytib o'rniidan turolmasligini sezgandim, — hammaga eshittirib dedi Pyotr Ivanovich. — Afsus, uvol ketibdi...

— Aytmoqchi, unga nima jin tekkani ekan?

— Do'xtirlar aniqlay olishmabdi. Ya'ni, aniqlashibdi, biroq xulosalar har xil emish. Men uni oxirgi marta ko'rganimda, o'ziga kelib qolgandek, oyoqqa turib ketadigandek tuyulgandi.

— Men esa uni o'sha bayramdan keyin ko'rmadim. Hamma yig'ilgan edi.

— Qiziq, nima bo'lgan ekan o'zi?

— Menimcha, xotini bilan o'rtasidan qandaydir maydagaplar o'tgan. Tushunib bo'lmaydigan.

— Borish kerak bo'ladi. It topmas joyda yashashadi o'ziyam.

— Sizga uzoq. Bizga ham tupkaning tubida.

— Men esa bir daryo narida yashayman, menga sira havas qilib bo'lmaydi, — dedi Pyotr Ivanovich Shebekka kulib. Shahar manzillarining uzoqligi haqida hangomalashib majlisga kirib ketishdi.

Bu sovuq xabar, kutilganidek, mansab kursisidagi o'zgarishlar haqidagi mubham xayollardan tashqari mulohaza yuritgan har bir kimsada, doim bo'ladigandek, o'lim barhaq, xayriyat, u o'libdi, men emas, deganga o'xshash chuchmal mamnunlik kayfiyatini ham hosil qildi.

„O'lsa, o'lgandir; biroq, mana, men hayotman“, — shunday o'yladi yoki xayol qildi har kim. Yaqin tanishlari, Ivan Ilichning do'stlarini shunday atash mumkin bo'lsa, shu bilan birga beixtiyor o'zlarining gardaniga dafn etish bilan bog'liq odamni ezib yuboradigan zil-zambil yumushlarni ado etish, ham janozada qatnashish, ham ta'ziya izhor etish uchun marhumning motamxonasiga borish majburiyati kelib tushgani haqida o'ylab ketdilar. Marhumga boshqalardan ko'ra Fyodor Vasilyevich va Pyotr Ivanovich yaqin edilar.

Pyotr Ivanovich huquqshunoslik bilim yurtida Ivan Ilich bilan birga o'qigan edi va doim o'zini Ivan Ilich oldida qarzdor hisoblardi. Tushlikdan oldin xotinini Ivan Ilichning vafoti haqida xabardor qilib va qaynag'asini o'z okrugiga ko'chirish imkoniyati tug'ilgani hususidagi mujdani shipshitib, Pyotr Ivanovich hordiq chiqarishning ham bahridan o'tdi-da, frakini egniga ilib, Ivan Ilichning xonadoniga yo'l oldi.

Ivan Ilich yashagan xonadon yo'lagida ot qo'shilgan arava bilan aravakash turardi. Pastda, kiyimxona devoriga cho'tkacha, zarrin upa bilan tozalangan, chetlariga zarhal uqa yopishtirilgan tobut qopqog'i suvab qo'yilgan edi. Qora kiyingan ikki ayol keluvchining po'stinini qo'ldan oldi. Pyotr Ivanovich Ivan Ilichning opasini tanidi, narigisini tanimadi. Keyin u yuqoridan tushib kelayotgan Shvarsni ko'rdi. Shvars yaqinlashib to'xtadi va ko'z qisib qo'ydi, bu bilan go'yo: „Ivan Ilich bemahal hunar ko'rsatdi“, degandek tuyuldi.

Shvarsning inglizcha chakka soqolli yuzi va frak ichidagi cho'pdek gavdasidan dardchil motamsarolik ufurib turar, bu motamsarolik uning o'ynoqi fe'luga mos tushmay, nomuvofiq manzara hosil etgandi. Har holda, Pyotr Ivanovich shunday o'yladi.

Pyotr Ivanovich ayollarni oldinga o'tkazib yubordi va ularning izidan sekin zinapoyaga yaqinlashdi. Shvars chiqib ketishga shoshilmay, tepada kutib turdi. Pyotr Ivanovich tushundi: u, albatta, vidolashuv rasmi qayerda o'tishi yuzasidan gaplashmoqchi. Ayollar zinapoyadan o'tib, marhumning bevasi tomon ketdilar, Shvars esa jiddiy qimtilgan, qalin lablari va o'ynoqi nigohi ila mo'ylovini uchirib, Pyotr Ivanovichni murda yotgan o'ng tomondagi xonaga imladi.

Pyotr Ivanovich har doimgidek bunday joyda nima joizligini to'la anglamay, ichkariga kirdi. Faqat u bilardiki, ayni pallada cho'qinish zarar qilmaydi. Maqbul amalni bajarishda tavoze joiz-nojoizligi borasida ham ikkilanib qoldi va shuning uchun o'rta holatni tanladi: xonaga kirar ekan, cho'qindi va biroz tavoze qilgandek bo'ldi. Qo'l va bosh harakatiga monand tarzda xonaga razm solib chiqdi. Ikki yosh yigit, aftidan, biri gimnazist, haytovur, jiyanlari chog'i, cho'qingancha xonadan chiqishdi. Motamzada beva qimirlamay turardi. Qoshlari asabiy chimirilgan ayol unga shivirlagancha nimanidir uqtirardi. Syurtukdagi dadil, shaxdam dyachok har qanday g'ashlikka o'rinqoldirmaydigan qat'iy ohangda baland ovoz bilan qiroat qillard; oshxona xizmatkori Gerasim Pyotr Ivanovichning yonidan yengil yurib o'tib ketar ekan, polga nimadir sep-gandek bo'ldi. Buni ko'rib, Pyotr Ivanovich birdan sulayib yotgan murdaning yengil hidini his qildi. U Ivan Ilichnikiga oxirgi kelishida bu xizmatkorni kabinetda ko'rgandi; Pyotr Ivanovich bemorning holiruhiyasidan xabar olib, xizmatida bo'lgan va Ivan Ilich bu siporishi uchun uni

yaxshi ko'rib ketgandi. Pyotr Ivanovich cho'qinishni ponyonga yetkazdi, tobut, dyachok va stol ortidagi burchakka qo'yilgan ikonaning miyonasiga yengil tavoze qildi. Keyin, o'ziga cho'qinish amali juda cho'zilib ketgandek tuyulgach, to'xtadi va boshini marhum tarafga burdi.

Marhum barcha o'liklar kabi tobutning to'shamasiga muz qotgan vujudi bilan g'arq bo'lib yotardi, boshi yostiqaq abadiy tirikalgan, jami oxirgi safarga chiqqanlar singari o'zini namoyish etgancha, mumdek sarg'aygan peshonasi chakkasi aralash chuqur ajinlarga ko'milgan, yuqori labi qisib qo'ygandek burni tanqayib, tosh qotgan ko'yi og'ir cho'kib yotardi. U Pyotr Ivanovich ko'rimgandan beri ancha o'zgargan, battar oriqlagan bo'lsa-da, barcha marhumlarda bo'lgani kabi chehrasi „ochilgan“, ya'ni tirikligidan ko'ra teranroq ma'no kasb etgandi. Yuzida shunday bir qat'iy ifoda bor ediki, go'yo zimmasiga qanday vazifa yuklangan bo'lsa, barchasi to'g'ri bajarilgan. Shu bilan birga bu ifodada tiriklarga qaratilgan ta'na va ta'kid mujassam edi. Ta'kid Pyotr Ivanovichga o'rinsizdek, jilla qursa, o'ziga tegishli emasdek tuyuldi. Nimadandir ko'ngli g'ash bo'ldi, shundan keyin Pyotr Ivanovich apil-tapil yana bir marta cho'qindi va o'zicha odamshavandalik shartlarini buzgandek bo'lsa-da, juda shoshib qayrildi va eshik tomon yurdi. Shvars chatanog'ini kerib, ikki qo'li bilan silindrini o'ynagancha dahlizda kutib turardi. Shvarsning o'ynoqi, sof va yoqimtoy bir nigohi Pyotr Ivanovichni o'ziga keltirdi. Pyotr Ivanovich tushundiki, u, Shvars bu holatdan yuqori turadi va hech qanaqa vasvasaga berilmaydi. Uning turishi ta'kidlardi: Ivan Ilichning dafn marosimi majlis tartibining buzilishini tan olishga hech ham sabab bo'lolmaydi, ya'ni bundan keyin ham hech narsa oqshomlari qarta taxlamini qarsillatib chiyilash va shu paytda xizmatkorning yana

to'rtta yonib bitmagan sham keltirishidan to'xtatib qola olmaydi; umuman, bu izdihom bizga bugungi oqshomni ham ko'ngilli o'tkazishga hech monelik qilmaydi. U o'tib borayotgan Pyotr Ivanovichga pichirlab, Fyodor Vasil'yevichnikida bir qo'lga sherik bo'lishni taklif qildi. Biroq ma'lum ediki, Pyotr Ivanovichga taqdir bu oqshom yallo qilishni buyurmagandi. Beva Praskovya Fyodorovna past bo'yli, to'ladan kelgan ayol edi, xuddi tobut qarshisida turgandek qoshlari chimirilib, boshini quyi egib olgan, qoraga burkangan, to'r ro'molni yelkaga tashlagan. U davradoshlari qurshovida o'z xonasidan chiqdi-da, hammani marhum yotgan xonaga boshladi va dedi:

— Hozir dafn marosimi boshlanadi, o'tinglar.

Shvars beixtiyor bukilgancha to'xtab qoldi, u bu taklifni qabul ham, rad ham etmaganga o'xshardi. Praskovya Fyodorovna Pyotr Ivanovichni tanib, chuqur nafas oldi, tirg'alib yaqin keldi va uning qo'lidan tutdi.

— Bilaman, siz Ivan Ilichning eng yaqin do'sti bo'lgansiz... — va unga tikilib, shu kalimasiga javoban harakat kutdi.

Pyotr Ivanovichga ma'lum ediki, bunday paytda cho'qinish, qo'lni uzatish va chuqur xo'rsinib, „Ta'ziyamni qabul qiling!“ deyish lozim. U xuddi shunday qildi ham. Shunday qila turib sezdi,ki, amal joyiga tushdi: u mutaassir edi, ayol ham mutaassir bo'ldi.

— Ketdik, u yerda marosim boshlanmasdan oldin men siz bilan gaplashib olishim kerak, — dedi beva. — Menga qo'lingizni bering.

Pyotr Ivanovich qo'lini cho'zdi va ular Shvarsni yonlab o'tib, ichki xona tomon ketdilar. Shvars g'amgin nigohlari bilan kuzatib qoldi. Uning o'ynoqi ko'zlari go'yo „Mana sizga qarta o'yini. Endi qutula olmaydiz. Boshqa hamroh topamiz. Bo'shasangiz borarsiz, mayli, beshovlon bo'larmiz“, deyayotgandek edi.

Pyotr Ivanovich yana bir bora chuqur va hasratli xo'rsindi, Praskovya Fyodorovna uning qo'lini minnatdorona qisib qo'ydi. Xira lampa yoritib turgan, devoriga pushtirang gazlama tortilgan mehmonxonaga kirib, stol atrofidan joy olishdi: ayol divanga, erkak prujinalari chiqib yotgan, oyoqlari qiyshiq pastak kursiga cho'kishdi. Praskovya Fyodorovna boshqa stulga o'tirishni taklif qilmoqchi bo'ldi-yu, holat taqozosi bilan sukut saqladi. Pyotr Ivanovich kursida o'tirar ekan, Ivan Ilich mehmonxonani qanday sozlagani va ayni pushtirang gulli gazlama yuzasidan u bilan maslahatlashganini eslab ketdi. Divanga stol yonidan o'tayotib (mehmonxona ichi to'la mebel va buyum edi), ayolning qora ridosi popugi nimagadir ilashib qoldi. Pyotr Ivanovich ridoni bo'shatmoqchi bo'ldi-yu, biroq tagidagi kursi tiyg'onib ketib, u qo'zg'alolmadi. Beva kiyimini o'zi ajratib oldi, Pyotr Ivanovich „shakkok“ kursini yana tagiga bosib olib o'tirdi. Ayol butunlay xalos bo'lmagan ekan, Pyotr Ivanovich yana qo'zg'aldi, kursi yana qiyshaydi, hatto ag'anab ketdi. Bularning hammasi joyiga tushgach, ayol yonidan toza ipak qo'lro'molchasini chiqardi-da, yig'lay boshladi. Pyotr Ivanovich bo'lsa, popuk va kursi masalasini hal qilgach, tumshayib joyiga o'tirib oldi. Noqulay vaziyatga Ivan Ilichning bufetchisi Sokolov barham berdi. U Praskovya Fyodorovnaga qabristonda belgilangan joy ikki yuz so'm turishi haqida ma'lum qildi. Ayol yig'lashdan to'xtadi, mahzun holatda Pyotr Ivanovichga termilib, fransuzchalab o'ziga nihoyatda og'ir ekanini izhor etdi. Pyotr Ivanovich sukut saqlab, o'z holati shunday ma'no anglatishiga qat'iy ishonch bilan, bu vaziyatda boshqacha bo'lishi ham mumkin emasligiga ishora qildi.

Cheking, marhamat, — dedi ayol viqorli, ayni paytda ezig'in ovozda va Sokolov bilan joyning narxi bo'yicha

andarmon bo'lib qoldi. Pyotr Ivanovich cheka turib kampir juda sinchkovlik bilan yerlarning turli narxlarini surishtirganini va olmoqchi bo'lgan puliga aniqlik kiritganini eshitdi. Bundan tashqari, joy masalasini hal qilib, go'yandalar yuzasidan ham topshiriqlar berdi. Sokolov ketdi.

— Hammasini o'zim eplayman, — dedi u Pyotr Ivanovichga stolda sochilib yotgan albomlarni bir chetga surar ekan; kul stolga tushayotganini payqab, shosha-pisha kuldonni Pyotr Ivanovichga yaqin surib qo'ydi va davom etdi: — Mug'ambirlik bilan bu g'amboda kunda dunyoning ishlari bilan shug'ullanmayman, deb o'tirsam bo'laverardi. Ammo bu yumushlar meni yupatmasa ham... biroz ovuntiradi, axir, shu tashvishlarning bari uning uchun-ku. — Ayol yana ro'molchasini olib yig'lashga tutindi-yu, hasratidan ustun kelgandek, bir silkinib osoyishta gapira boshladi: — Aytmoqchi, sizda mening ishim bor.

Pyotr Ivanovich tagida liqillab turgan kursining prujinalari sochilib ketmasligini hisobga olib qimirladi-da, ohista qulluq qildi.

— Oxirgi paytlarda u qattiq qiynaldi.

— Yo'g'-e! — dedi Pyotr Ivanovich.

— Ha, dahshatli azob chekdi! Oxirgi daqiqlarda emas, soatlarda u to'xtamay qichqirdi. Surunkasiga uch kecha-kunduz ovozi yutmay qichqirdi. Bunga chidab bo'lmadi. Tushunolmayman, men bunga qanday chidadim; uch eshik ortidan ham eshitilardi ovozi. Oh, qanday chidaganimga o'zim hayronman!

— Hushi joyidamidi, o'zi, bilarmidi?... — so'radi Pyotr Ivanovich.

— Ha, — shivirladi kampir, — oxirgi daqiqlargacha. Jon berishidan chorak soat oldin biz bilan vidolashdi hatto Volodyani olib chiqib ketishni so'radi.

Dastlab sho'x bola, o'quvchi, keyin ulg'aygan o'rtoq sifatida juda yaqindan bilgan kishisining azoblanishi haqidagi fikrdan, o'zining va manavi xotinning soxta jonhalakligi yoqmayotganiga qaramay, Pyotr Ivanovich birdan dahshatga tushdi. U yana o'sha peshonani, labga tarmashgan burunni ko'rgandek bo'ldi va bu manzaradan o'zi ham qo'rqib ketdi.

„Uch kecha-kunduz dahshatli azob va o'lim. Taassufki, bu hozir, istalgan daqiqada men bilan ham ro'y berishi mumkin“, o'yladi u va bir daqiqada qo'rquv dunyosiga g'arq bo'ldi. Ammo to'satdan beixtiyor sergaklandi, bu ko'rgilik Ivan Ilichning chekiga tushdi, menikiga emas, men bilan bunday fojia ro'y bermaydi, degan odatdagi fikr kallasiga keldi; agar shu tarzda xayol qilsa, tushkun kayfiyatga asir bo'lishini, bunday qilish mumkin emasligiga Shvarsning hayot tarzi misol ekanini o'ylab ketdi. Shunday mulohazaga borib, Pyotr Ivanovich tinchlandi va qiziqish bilan Ivan Ilichning so'nggi daqiqlari qanday kechganligini surishtira boshladi, go'yo o'lim unga emas, faqat Ivan Ilichga xos sarguzashtdek.

Ivan Ilich boshdan kechirgan haqiqatan dahshatli jismoniy azoblar haqidagi har xil tafsilotlardan so'ng (bu tafsilotlarni Pyotr Ivanovich Ivan Ilich chekkan azoblar Praskovya Fyodorovnaning asablariga qanday ta'sir qilganidan his etdi) beva, aftidan, ishdan gapirish vaqti yetganini tushundi.

— Oh, Pyotr Ivanovich, qanday og'ir, qanday og'ir azob, qanday dahshatli azob, — u yana yig'lay boshladi.

Pyotr Ivanovich tin oldi va ayol burnini qoqib bo'lishini kutib turdi. Burun qoqish tugagach, dedi:

— Ta'ziyanni qabul qiling...

Birdan ayol yana gapga tushib ketdi va navbat maqsadga kelganda, erining vafoti munosabati bilan xazi-

nadan qaysi yo'llar ila ko'proq pul olish yuzasidan fikrini so'radi. Bu bilan Pyotr Ivanovichdan nafaqa jamg'armasi bo'yicha maslahat so'rayotgandek bo'ldi, biroq ko'rinib turardiki, ayol bu masalaning hatto u bilmaydigan eng mayda tafsilotlarigacha o'rganib chiqqan; harakatlar motam munosabati bilan xazinadan mo'lroq mablag' undirishga qaratilgandi; bevaning qiziqishi tovon undirishning yana ham maqbul yo'llarini izlash borasida yangi usullarni topishda edi. Pyotr Ivanovich bunday mablag' manbalari haqida o'ylay boshladi, ancha bosh qotirgandek bo'ldi va taomil bo'yicha hukumatni xasislikda la'natlab, dediki, belgilangan me'yordan chiqib bo'lmaydi. Buni eshitib, ayol chuqur xo'rsindi va suhbatdoshidan tezroq qutulishga bahona qidira boshladi. Gap qaysi tomonga oqqanini tushunib yetgan suhbatdosh papirosini o'chirib o'rnidan turdi va qo'l olishgach, oldingi qatarga yo'naldi.

Bir paytlar Ivan Ilich brikrakdan¹ o'z qo'li bilan xarid qilgan soat qo'yilgan, o'shanda rahmatli juda yayragan edi, oshxonaga kirar ekan, Pyotr Ivanovich popga, ta'ziyaga kelgan bir qancha tanishlariga duch keldi va Ivan Ilichning zurriyoti, chiroyli oyimqizni ko'rdi. Qiz butunlay qoraga o'ranib olgandi. Uning qomati nozik, juda nozik, ayniqsa, motam libosida yana ham nozik ko'rinardi. Chehrasi g'amgin, qat'iyatli, hatto g'azabnok edi. U xuddi Pyotr Ivanovich nimadadir aybdordek, unga ta'zim qilib qo'ydi. Qizdan keyin shunday alamzada holatda yosh boyvachcha yigit turar, uning sud tergovchisi, kuyov ekanini eshitgan edi. U ham ma'yus salomlashdi va zinapoya quyisidan Ivan Ilichga quyib qo'ygandek o'xshaydigan o'g'li, gimnaziyachining qomati ko'ringach, Pyotr Ivanovich marhum

¹ Brikabrak (frans.) – kamyob buyumlar do'koni (izohlar tarjimoniki).

yotgan xonaga kirishni istab, o'sha tomon o'tdi. O'g'il Pyotr Ivanovichning xotirasida saqlanib qolgan bilim yurtidagi kichkina Ivan Ilich edi. Bolaning ko'zlari yig'idan qizargan va, taassufki, o'n uch-o'n to'rt yoshli bolalarda uchraydigandek, shumroq edi. U Pyotr Ivanovichni ko'rgach, qovog'i solinib, peshonasi uyalgannamo tirishdi. Pyotr Ivanovich unga boshini igr'ab qo'ydi-da, marhumning xonasiga kirdi. Motam marosimi boshlandi – shamlar, yig'i ovozlari, „o'lay“lash, ko'z yoshlari, entikishlar. Pyotr Ivanovich oyog'ining uchiga ko'zini tikkancha boshini egib qovoq solib turdi. U marhum tarafga bir marta ham nazar solmadi, oxirigacha bo'shmay, o'zini mahkam tutdi va birinchilardan bo'lib xonadan chiqdi. Oldinda hech kim yo'q edi. Oshxona xizmatchisi Gerasim xonadan otilib chiqdi-da, kiyimxonadagi jami po'stinlarni panshaxadek qo'li bilan u yon-bu yon surib, Pyotr Ivanovichning libosini topdi va unga uzatdi.

– Qalay, birodarim Gerasim? – gap qotdi Pyotr Ivanovich yo'lga, nimadir deyish uchun. – Afsusdamisan?

– Xudoning irodasi. Hammamizning borar joyimiz o'sha yoq, – dedi Gerasim oppoq, so'yloq tishlarini tir-jaytirib va zamzamali xizmatga safarbar etilgan odamdek shaxt bilan eshikni ochib, izvoshchini chaqirdi, aravaga Pyotr Ivanovichni o'tqazdi va yana muhim bir ishi esiga tushgandek orqaga burildi-da, o'qdek uchib ayvon tomonga o'tib ketdi.

– Pyotr Ivanovichga toza havoda nafas olish, ayniqsa, tutatqi, murda va karbol kislotaning hididan keyin, juda yoqib tushdi.

– Qay tomonga buyuradilar? – so'radi haydovchi.

– Hali kech emas. Mayli, Fyodor Vasilyevichnikiga kiraman.

Pyotr Ivanovich yo'lga tushdi. Haqiqatan, o'yin-ning birinchi davrasi tugagach, o'zining beshinchi bo'lib qo'shilishiga qartabozlarni majbur qildi.

2

Ivan Ilich yashab o'tgan hayotining tarixi ham juda oddiy, ham odatdagidek, ham o'ta dahshatli edi.

Sud palatasining a'zosi Ivan Ilich qirq besh yoshida va-fot etdi. U Peterburgdagi turli vazirlik va departamentlarda sharoitning o'zi odamlarni birqadar darajaga yetkazadigan ma'lum amalni qo'lga kiritgan mansabdorning o'g'li ediki, hammasi kunday ravshan bo'lganidek, bundaylar qanday-dir muhim vazifani bajarishga yaramaydilar, ammo baribir o'z mansab o'rnlari, o'tagan xizmatlari va yetishgan darajalariga ko'ra ularni ishdan haydab bo'lmaydi, negaki, o'yab topilgan xufiyona bir joyga toshdek cho'kib turishadi, olti mingdan o'n minggacha maosh tayin hamda shu zaylda to'killagancha ivirsib yuraverishadi.

Har xil keraksiz mahkamalarning keraksiz a'zosi, maxfiy maslahatchi Ilya Yefimovich Golovin shunday odam edi.

Uning uch o'g'li bor edi. Ivan Ilich ikkinchisi edi. Kata o'g'li xuddi otasi singari hayot kechirdi, faqat boshqa vazirlikda xizmat vazifasini o'tadi, endilikda o'sha oqim bilan yashab, nafaqa yoshiga yaqinlashib qolgan. Uchinchi o'g'li omadsiz chiqdi. U turli joylarda o'zini sinab ko'rdi, hozir temiryo'lda ishlayapti: otasi, akalari, ayniqsa, ularning xotinlari nafaqat uni ko'rishni istashmaydi, balki zarurat tug'ilganda ham uning borligini eslashni xohlashmaydi. Opa otasi kabi peterburglik amaldor, baron Grefga uzatilgandi. Ivan Ilich, tan olganlaridek, oilaning faxri edi. U akasi singari sovuqqon va tartibli ham,

ukasidek tajang ham emasdi. U og'a-inilarning o'rtasida aqli, harakatchan, yoqimtoy va batartib odam edi. Ukasi bilan huquqshunoslikda o'qidi. Ukasi o'qishni tugatmadi, beshinchi bosqichda haydaldi, Ivan Ilich esa maktabni yaxshi tugatdi. Bilim yurtida u butun hayoti davomida qanday tal'at kasb etgan bo'lsa, shunday edi: qobiliyatli, xushchaqchaq, saxovatli, kirishimli, biroq g'oyat omilkor ijrochi edi va buni o'z burchi deb bilardi; bu burchni o'zidan yuqori turuvchi har qanday odamning irodasiga bo'ysunish deb tushunardi. U bolalarga, keyinchalik kat-talarga xushomadgo'ylik qilmasdi, biroq esini tanigandan boshlab yorug'likka intilgan chivindek, yuqori darajadagi odamlarga talpindi, o'zicha ularning turmush tarzlarini, hayotga qarashlarini o'zlashtirdi va bunday odamlar bilan yaqin aloqa o'rnatdi. Bolalik va yoshlikning barcha jozi-balari uning uchun izziz ketdi; u hissiyot va shuhratpa-rastlikka berildi, yuqori davralarda esa tuyg'ulari taqozo etgan darajada murososozlik yo'lini tutdi, biroq ma'lum chegaradan chiqmadi.

Huquqshunoslikda dastlab o'ziga qabih tuyulgan ha-rakatlarni sodir etgan paytlari ham bo'ldi, ularni amalga oshirgan lahzalarda o'zidan nafratlanib ham yurdi; keyin-chalik bunday qiliqlar o'zi intilgan kishilar fe'l-atvoriga ham begona emasligiga va ular shu hollari bilan yara-mas hisoblanmasliklariga guvoh bo'ldi, ularni yaxshi deb ham bilmadi, bundaylarni butunlay unutmadi hamda ular haqidagi xotiralar xafa qilmay ham qo'ydi.

Huquqshunoslikda o'ninchi sinfni tugatib, otasidan xizmat libosi uchun pul olgach, Ivan Ilich Sharmerda libosga buyurtma berdi, zanjirga kasb yorlig'ini ildirib, tarbiyachi bilan xayrlashdi, o'rtoqlari bilan Dononda tushlik qildi va yangi urf bo'lgan jomadonga eng yax-shi do'konlardan xarid qilingan cho'yshab ko'ylaklar va

borli, dimog'dor zotni aybdor yoki guvoh sifatida uning qarshisiga o'tirg'izib qo'yadilar va u hammasini hal qiladi, xohlasa, qamatadi, xohlamasa, tutqun qaltirab, uning savollariga javob qaytarishga majbur. Ivan Ilich hech qachon o'z hokimiyatini suiiste'mol qilmagan, aksincha, vaziyatni yumshatish yo'lidan borgan; biroq bu hokimiyatni anglash va uni yumshatish imkoniyati yangi xizmat vazifasining zavq va jozibasini tashkil etdi. Xizmatda, aynan tergovchilikda Ivan Ilich har qanday murakkab ish joriy qilingan tartiblar asosida ifodalansa, uning faqat tashqi mohiyati bilan qog'ozda aks etishi, xususiy jihatlarini rad etilishini anglab yetdi va asosiysi talab etiladigan jami rasmiyatchiliklar saqlanganda yuzaga keladigan xizmat doirasiga kirmaydigan barcha holatlarni inkor etish usullarini juda tez o'zlashtirdi. Bu butunlay yangi yondashuv edi. Va u 1864-yilda amaliyotga joriy qilingan nizomlarga ilovalarni ishlab chiqqan kishilarning dastlabkilaridan edi.

Bu shaharga sud tergovchisi vazifasiga o'tgach, Ivan Ilich yangi tanishlar orttirdi, bordi-keldilarni yo'lga qo'ydi, o'zini boshqacharoq tutdi, hammasiga yangicha tus berishga intildi. U guberniya ma'muriyatidan ancha uzoqlashdi, tanishlarni esa shaharda yashayotgan sudyalalar va boy zodagonlar davrasidan orttirdi, odamlardagi hukumatdan yengil norozilik kayfiyatini yuqtirdi, murosasozlik va rivojlangan fuqarolik tartiblarini yoqladi. Shu bilan birga, Ivan Ilich o'z orastaligini bir qadar o'zgartirib, yangi vazifada iyagini qiritishlashni bas qildi va soqoliga qancha xohlasa, shuncha o'sish imkonini berdi.

Ivan Ilichning yangi shahardagi hayoti juda ko'ngilli edi: gubernator bilan ixtilofda bo'lgan jamoa totuv va hamjihat edi; mablag' yeb-ichishga yetardi, yana qarta o'yini uning hayotiga o'zgacha zavq bag'ishlardi, u qarta

o'ynaganda shod-xurram bo'lar, bu o'yinning nozik jihatlarini o'zlashtirib olgan, shuning uchun aksariyat holda yutib chiqardi.

Bu joydagi ikki yillik xizmati davomida Ivan Ilich o'zining bo'lajak umr yo'ldoshini uchratdi. Praskovya Fyodorovna Mixel Ivan Ilich o'ralashib qolgan davradagi eng istarasi issiq, aqlli, harakataridan o't chaqnab turgan qiz edi. Tergovchi Ivan Ilich mehnatga dam beruvchi ermak va farog'atlar qatori Praskovya Fyodorovna bilan ko'ngilochar, yengil munosabat o'rnatdi.

Muhim topshiriqlar bo'yicha xodimlik davrida Ivan Ilich raqsga tushishni qoyillatardi; sud tergovchisi bo'lgach, yo'lga raqs tushardi. U shu ma'noda raqsga tushardiki, bu yangi muassasalami, beshinchi sinfdami – farqi yo'q, agar ish shungacha borib yetsa, men bu borada tengsiz ekanimni ko'rsatib qo'yaman. Shu yo'sinda, bazmlarning oxirida ba'zan Praskovya Fyodorovna bilan raqsga tushar va bu raqslar jarayonida Praskovya Fyodorovnani mag'lub etardi. Shu tariqa qiz uni sevib qoldi. Ivan Ilichda uylanish borasida aniq, rejalashtirilgan maqsad yo'q edi, qiz uni sevib qolgach esa shunday savolni ko'ndalang qo'ydi: „Aslida, uylanishimga nima monelik qiladi?“

Qizaloq Praskovya Fyodorovna yaxshigina zodagonlar avlodidan edi, ahmoq emasdi; o'ziga yarasha bisotli bor edi. Ivan Ilich taqdirini bundan ham moyliroq qimorga tikishi mumkin edi, biroq shunisi o'ng'ay. Ivan Ilichning o'z tirikchiligi bor edi, u shunga umid qilardiki, qizning topish-tutishi ham bundan kam bo'lmaydi. Nasli toza; yoqimtoygina, g'oyat basarishta ham. Gapning sirasini aytganda, Ivan Ilich atrofidagi odamlar shuni ma'qul ko'rganlari tufayli uylandi, deyish adolatdan bo'lmaydi, negaki u o'z qaylig'ini sevdi, unda tuyg'ularini qadrlaydigan hamrohni ko'rdi. Ivan Ilich ikki mu-

lohasaga ko'ra uylandi: shunday ayolni tanlagani o'ziga yoqdi, boz ustiga yuqori mansabda turgan arkonlar ham bu qarorni ma'qullashdi.

Shunday qilib, Ivan Ilich uylandi.

Uylanish jarayonining o'zi – to'y, oilaviy hayotning dastlabki pallasi – kelin-kuyovlarga xos shiringuflorliklar, yangi mebellar, yangi idish-tovoqlar, to ayolining homilador bo'lgunicha juda yaxshi kechdi, hatto Ivan Ilich amin bo'la boshladiki, uylanish hayotning bor bud-shudi deb qaragan, jamiyat tomonidan ma'qullangan va qabul qilingan yengil, yoqimli, shodon turmush tarzini buzib yubormay, aksincha, uni teranlashtirar ekan. Ammo xotini homiladorligining dastlabki oylarida birdaniga o'zgacha, kutilmagan, yoqimsiz, og'ir va andazalarga sig'maydigan voqealar sodir bo'ldiki, ularni sira istamagani holda qutqilib ham bo'lmadi.

Ivan Ilichga tuyulganidek, ayol o'rinsiz injiqliklar bilan, bu uning o'zining iborasi edi, turmushning yoqimli va sokin muhitini buza boshladi: erini sababsiz rashk qiladi, undan o'ziga ayricha e'tibor qaratishini talab etadi hamma narsadan shubhalanadi, bu bilan erkakni yoqimsiz va g'azabnok holatlarga soladi.

Boshida Ivan Ilich bunday vaziyatdan oldin ham o'ziga ko'p yordam bergan usul – hayotga yengil-yelpi, istig'nosiz qarash bilan chiqib ketmoqchi bo'ldi, xotining ruhiy muvozanatini tartibga solishga urindi, oldingidek ochilib, yayrab yashashda davom etdi: uyiga do'stlarini chorlab, qarta o'ynardi, o'zi ham klub yoki tanishlarinikiga qadam ranjida qilib turdi. Lekin bir safar xotini shunday vajohat bilan haqorat qildi va eri aytganlarini bajo keltirib, taslim bo'lmaguncha, o'zi kabi uyda o'tirib siqilmaguncha diydilarini bas qilmasligini bayon etib, keyinchalik ham o'shanday haqoratlarni davom

ettirdiki, bundan Ivan Ilich dahshatga tushdi. U er-xotinlik munosabati hayotning dilraboligi va go'zalligi bilan chiqishmay, aksincha, uni buzar ekan, demak, o'zingni shu g'oratgarlikdan saqlashing lozim, degan xulosaga keldi. Va Ivan Ilich bu yo'lda vosita izlay boshladi. Yechim bitta edi – Praskovya Fyodorovnani tinchlantirish. Ivan Ilich xizmat va majburiyatlaridan kelib chiqib, o'zining mustaqil dunyosini chegirib, xotiniga qarshi kurash boshlab yubordi.

Farzand tug'ilishi bilan uni ovqatlanitirish, bu boradagi turli g'idi-bidilar, haqiqatan bo'lgan yoki o'ylab topilgan, Ivan Ilichning aralashishini talab qiladigan, biroq uning o'zi nima qilishini bilmaydigan bola va onaning kasalliklari – injiqliklar uni oila davrasidan bezdirib, undan tashqari hayotni yana ham jozibali qilar edi.

Xotin jahldor va shafqatsiz bo'lib borgani sari Ivan Ilich hayotining og'irlik markazini yana va yana xizmati yelkasiga yuklardi. U kasbini oldingidan ham qattiqroq sevadigan, yanada shuhratparastroq bo'lib qoldi.

Ko'p o'tmay, uylanganlariga bir yil to'lishi nari-berisida Ivan Ilich tushunib yetdiki, oilaviy hayot tirikchilikda asqatadigan ko'p narsalarga o'rgatibdi, amalda juda qiyin va murakkab ish hisoblangan, jamiyat tomonidan tan olingan turmush tarzi asosidagi munosib tirikchilikni yuritish uchun o'z majburiyatini bajarishda, xuddi xizmat sohasida bo'lganidek, aniq munosabatni qaror toptirish lozim ekan.

Ivan Ilich o'zi uchun oilaviy hayotda ana shunday munosabatni yaratib oldi. U oilaviy hayotdan uyda tushlik, xizmatkorlardan foydalanish, xotini iltifot qilishi mumkin bo'lgan to'shak singari odatiy mashg'ulotlar, eng asosiysi, ko'pchilik fikri bilan qaror topgan zo'riy rasmiyatchilikni talab qildi. Qolgan vaqtlarda ko'ngilochar xushchaqchalikni izladi, agar topa olsa, mamnun bo'ldi; agar qarshilik

yoki mayda gapga duch kelsa, shu lahzada o'zining xizmatdagi xilvat, chegaralangan olamiga ravona bo'ldi va undan farog'at topdi.

Ivan Ilichni yaxshi xodim sifatida qadrlashardi va uch yildan keyin prokuror yordamchisi etib tayinlashdi. Yangi majburiyatlar, ularning mas'uliyati, har qanday kishini sudga tortish, avxtaga tiqib qo'yish imkoniyati, nutqining ravonligi, ishdagi yutuqlari – bularning hammasi Ivan Ilichni xizmatga battar ruhlantirdi.

Bolalar ulg'aydi. Xotini yana ham maydagap va zabit tor bo'lib qoldi, lekin Ivan Ilichning oilaviy hayotda o'zi ishlab chiqib o'rnatgan tartiblari uning uchun bunaqa maydakashliklarning ahamiyatini deyarli yo'qqa chiqardi.

Bir shaharda yetti yillik uzluksiz xizmatdan keyin Ivan Ilichni boshqa guberniyaga prokuror vazifasiga o'tkazishdi. Ular ko'chib kelishdi, sarmoya ko'p emasdi, xotiniga yangi joy yoqmadi. Topish-tutish oldingidan ko'p bo'lsa-da, tirikchilik qimmatlashib ketdi; bundan tashqari, ikki farzandlari vafot etdi va Ivan Ilich uchun oilaviy hayot bamisoli do'zaxga aylandi.

Praskovya Fyodorovna yangi joydagi barcha omadsizliklar uchun eridan yozg'irardi. Er-xotin suhbatlarining aksariyat mavzusi, ayniqsa, bolalar tarbiyasi masalasida oldingidek janjallarga borib taqalar, janjallar esa istalgan daqiqada olovlanishga shay turardi. Gohida sevishib yurganlarining yoqimli xotiralari qalqib chiqardi, ammo bu ham uzoqqa bormasdi. Bu lahzalar ular bir qo'nib o'tgan orolcha edi, keyin yana bir-birlaridan ajratib yuborgan, begona qilib qo'ygan xusumatlar ummoniga g'arq bo'lishardi. Begonalashuv, agar Ivan Ilich bunday bo'lishi mumkin emas, deb hisoblaganda, uni xafa qilishi mumkin edi, biroq allaqachon bunday holni nafaqat tabiiy qabul qildi, balki oiladagi faoliyatining maqsadi deb bildi. Maq-

sad esa bunday ko'ngilxiraliklardan iloji boricha ko'proq xalos bo'lish yo'llarini izlash va bu harakatiga zararsizlik hamda yoqimlilik xususiyatini bag'ishlash edi; bu maqsadga esa oila davrasida iloji boricha kamroq bo'lish, keleshga majbur bo'lganda esa boshqa birovning hamrohligida tashrif buyurish bilan erishdi. Muhimi, Ivan Ilichning ishi bor edi. Uning xizmat olamida butun hayotiy qiziqishlari mujassam bo'lgandi. Bu qiziqishlar esa uni girdobiga tortib ketdi. O'z hukmronligining havosi, kimni xohlasa majalab tashlashi mumkinligi, sudda uning tashrifi yoki qo'l ostidagilar bilan uchrashishga intiq bo'lishlari va, asosiysi, his qilib turgan ishini mahorat bilan amalga oshira olishi – bularning hammasi uni mamnun etardi va do'stlar bilan suhbatlar, birga tushlikka chiqish va qarta o'yini bilan birgalikda uning hayotini bekam-u ko'st qilardi. Umuman aytganda, Ivan Ilichning hayoti shu tarzda, o'zi chamalaganidek, yoqimli va ko'ngilli davom etardi.

U shu zaylda yetti yil yashadi. Katta qizi allaqachon o'n oltiga to'lgan, yana bir go'dak vafot etgan, tashvishlarining manbayi bo'lmish gimnaziya bola bilan qolishgandi. Ivan Ilich uni huquqshunoslikka bermoqchi bo'ldi, Praskovya Fyodorovna esa jo'rttaga gimnaziya topshirdi. Qiz uyda ta'lim oldi va yaxshi o'sdi, bola ham yomon o'qimadi.

3

Ivan Ilichning uylanganidan keyingi o'n yetti yillik hayoti shunday kechdi. U allaqachon har xil silkilashlarga bo'y bermaydigan, yana ham yog'liroq joyga ko'z tikib turgan basavlat prokuror darajasiga yetganda kutilmaganda yoqimsiz bir voqea ro'y berdi-yu, uning tinch hayotini ostin-ustun qilib yubordi. Ivan Ilich universitet shaharchasiga raislik lavozimidan umidvor edi, Goppe il-

damroq chopdi-da, bu joyni egallab oldi. Ivan Ilich chidolmadi, o'z noroziligini bildirdi va u bilan hamda o'ziga yaqin boshliq bilan janjallashib qoldi; shu bilan undan sovidilar va keyingi davrada ham uni chetlab o'tishdi.

Bular 1880-yilda ro'y berdi. Bu Ivan Ilichning hayotidagi eng og'ir yil bo'lgandi. Shu yillarda, bir tomondan qaraganda, tirikchilik uchun maosh ham yetmasdi; boshqa tomondan – uni butunlay unutilgan va uning chekiga tushgan, o'zining tasavvuricha, og'ir va dahshatli nohaqliklarni boshqalar odatdagi hol singari baholadilar. Hatto otasi ham unga yordamlashishni xayoliga keltirmas, buni o'zining majburiyatidan tashqari hisoblardi. Ivan Ilich angladiki, 3500 rubllik maosh olib, tirikchilik qilayotgan prokurorni hamma tark etdi va uning hozirgi ahvolini me'yorida deb, hatto baxtli hisoblashadi. Faqat uning o'zi shuni bilardiki, o'ziga nisbatan qilingan nohaqliklar, xotinining oxiri yo'q yozg'irishlari, qarzlari – u shunga majbur bo'lib, endi qarz ko'tara boshlagandi – imkoniyatidan yaxshiroq yashashga urinishlari sabab ahvoli havas qilgulik emas.

Shu yilning yozida moddiy ahvolini mo'tadillashtirish maqsadida ta'til oldi va xotini bilan Praskovya Fyodorovnaning qishloqdagi akasini kimga ketishdi.

Qishloqdagi bekorchilikdan Ivan Ilich dastlab faqat zerikish emas, balki qattiq sog'inch hissini ham tuydiki, bunday yashab bo'lmayligini va qandaydir aniq choralar ko'rish zarurligini tushunib yetdi.

Uyqusiz turlarning birida u dolonda aylanib yurib, Peterburgga borish, kimlarningdir eshigini taqillatib, shunday bebaho odamni unutilib yuborgan o'shalarni jazolatishga qaror qildi va boshqa vazirlikka ishga o'tishni mo'ljalladi.

Keyingi kun xotini va qaynag'asining harchand yo'ldan qaytarishlariga qaramay, Peterburgga jo'nadi.

U bir narsa uchun yo'lga chiqdi: besh minglik maosh bor joyni tilab olish. U aniq bir vazirlik, yo'nalish yoki mashg'ulot turini mo'ljallagan yo'q. Unga har qanday joy: ma'muriyatlarni, bankdarni, temiryo'ldarni, imperator xonim Mariyaning muassasasidami, hatto bo'xonadami, besh minglik maosh bo'lsa kifoya, bo'ladigani besh ming rubllik maosh va uning qadriga yetmagan vazirlikdan xalos bo'lish.

Qarangki, Ivan Ilichning bu safari kutilmagan va hayron qolarli muvaffaqiyat bilan yakunlandi. Kurskda birinchi darajali vagonga tanishi F.S. Ilin chiqdi va uni gubernatordan olgan telegrammasidagi yangilik bilan tanishtirdi. Shu kunlarda u ishlagan vazirlikda to'ntarish ro'y berayotgan emish, Pyotr Ivanovichning o'rni Ivan Semyonovich tayinlanar ekan.

Ko'zda tutilayotgan yangi tayinlanishlar Rossiya tarixidagi ahamiyatidan tashqari Ivan Ilich uchun ham beiz ketmasdi, negaki, Pyotr Ivanovich va, shubhasiz, uning o'rtog'i Zaxar Ivanovichning yangi mansabga ko'tarilishi Ivan Ilich uchun ayni muddao edi. Zaxar Ivanovich Ivan Ilichning do'sti va hamtovog'i edi.

Moskvada xabarlar tasdiqlandi. Peterburgga o'tgach, Ivan Ilich Zaxar Ivanovichni topdi va o'zining oldingi Adliya vazirligida ishonchli o'ringa tayinlanishining qat'iy va dasini oldi.

Bir haftadan keyin xotiniga telegramma jo'natdi: „Zaxar Millerning o'rni birinchi ma'ruzada lavozim bilan siylanaman“.

Ivan Ilich xodimlarning o'zgarishi sharofatidan kutilmaganda o'zining qadrdon vazirligida shunday o'ringa tayinlandiki, bu oldingi mansabidan ikki pog'ona baland edi: besh ming rubllik maosh va uch ming rubllik rag'batlantirish. Raqiblarning barcha to'siqlari olib tashlangan va vazirlik egallangan, bundan Ivan Ilich behad baxtiyor edi.

Ivan Ilich jo'nab ketdi, ishdagi muvaffaqiyatlar va xotini bilan murosaga kelganidan tug'ilgan, bir-birini quvlatgan a'lo kayfiyat uni tark etmadi. Binoyidek shinam uy topdi, bu bir paytlar er-xotin orzu qilgan boshpananing aynan o'zi edi. Eski uslubdagi keng, baland xonalar, katta kabinet, xotini va qizi uchun maxsus xonalar, o'g'lga darsxona – xuddi ular uchun ataylab qurilgandek. Ivan Ilich jihozlashni o'z zimmasiga oldi, gulgog'ozlarni o'zi tanladi, qadimgi boyarlar uslubidagi mebellar sotib oldi, devorlarga ham o'z dididagi pardalardan tortirdi, hamma yoq ochilib ketdi va u xayolida tasavvur qilgan oliymaqom manzara yuzaga keldi. Jihozlash yarmiga yetganda uning hunari shu darajada namoyon bo'ldiki, hosil bo'lgan nafosat kutganidan ancha yuqori edi. U hammasi tayyor bo'lgach, boshqalar qabul qiladigan salobatli, to'kis va diltortar manzarani tasavvur qildi. O'zicha katta xona qanday bo'lishini xayoliga keltirib ko'rdi. Hali ta'miri tugamagan mehmonxonaga nazar tashlab, u allaqachon kamin, uning oldidagi panjara va javonlarni ko'rdi, bu sochilib yotgan kursichalar, devorlarga terilgan mis tovoq va likoplar joy-joyiga qo'yilganda yuzaga keladigan ko'rk uni yayratib yubordi. Unga o'zidek didga ega Pasha va Lizenkani bu sovg'asi bilan qanchalik xursand qilishi mamnuniyat bag'ishladi. Ular bunaqasini kutmagandi, biroq hammasi ular uchun-da. Muhimi, ko'ngilga oliyjanoblik va to'kislik kayfiyatini ulashadigan arzon narxdagi qadimgi buyumlarni topish va xarid qilish mumkin bo'ldi. Yaqinlariga yo'llagan xatlarida ularni birvarakayiga hayratga solish uchun hammasini yashirib yozdi. U bu yumushlarga shunchalik berilib ketdiki, ayni uni mamnun qilgan va sevgan yangi ishi ham keyinga surilib qoldi. Majlislar asnosida xayoli parishon bo'lib ketardi: deraza pardasini osishga

Ivan Ilich qishloqqa shod, mamnun qaytdi, ko'pdan beri u bunday yayramagandi. Praskovya Fyodorovna ham xursand bo'ldi va oldingi ginalarni unutib, yarashdilar. Ivan Ilich Peterburgda o'ziga qanday izzat ko'rsatganlari, bir vaqlar dushman sanalganlarning pisib qolganlari-yu, unga qulluqda bo'lganlari, omadiga hasad qilishlari, ayniqsa, Peterburgda uni qanchalik qattiq sevishlarini so'zlab charchamasdi.

Praskovya Fyodorovna bu gaplarni jonqulog'i bilan tinglar, o'zini hammasiga ishonayotgandek qilib ko'rsatib, hech narsaga e'tiroz bildirmas, faqat yangidan ko'chib boradigan shaharlarida turmushni o'zgacha yo'lga qo'yish yuzasidan rejalar tuzardi. Ivan Ilich ham xursandchilik bilan bu rejalar uning mo'ljallari bilan mos tushayotganini ta'kidlar, o'zining abgor bo'lgan hayoti xotinining haqiqiy, unutilgan shodliklari qaytishi evaziga izga tushib ketishiga ishonardi.

Ivan Ilich qisqa muddatga kelgandi. 10-sentabrda lavozimni qabul qilishi, shu bilan birga, yangi joyga o'rnatilishi, ashqol-dashqollarni viloyatdan keltirishi, yangi narsalar sotib olishi, ko'p narsalarga buyurtma berishi lozim edi; bir so'z bilan aytganda, hammasini shunday tashkil qilish kerak ediki, uning aqli nimani chalamagan bo'lsa, ro'yobga chiqishi va bularning hammasi Praskovya Fyodorovnaning orzulari bilan mos tushishi lozim edi.

Endi, hammasi muvaffaqiyatli uddalangach va xotini bilan murodiga yetgach, birga juda kam yashaganlari, sezib-sezmay ayro tushganlari, er-xotinlikning dastlabki yillaridagidek totli turmush nasib etmagani ko'z oldiga keldi. Ivan Ilich oilasini hoziroq olib ketishni o'yladi. Ammo birdaniga ularga yaqin va g'amxo'r bo'lib qolgan opasi va kuyovining qistovi bilan Ivan Ilichning bir o'zi jo'nab ketdi.

qanday piramon olsam: sidiq'asidanmi yoki yig'ilganidan? Qarab o'tirishga sabri chidamay, narsalarni o'zi tashidi, hatto mebellarni o'rnatishni, pardalarni osdi. Bir safar narvonchaga chiqib, gulqog'oz yopishtirayotgan ustaga o'zi istagan burama naqshni o'rgataman, deb surinib ketdi va yiqilib tushdi, chaqqonlik bilan o'zini o'nglab oldi-yu, ammo deraza romiga biqini bilan qattiq urildi. Lat yegan joyi og'rib yurdi, biroq hammasi o'tib ketdi. Shu kunlarda Ivan Ilich o'zini o'ta xushchaqchaq va bardam his qilardi. „O'zimni o'n besh yilga yosharganday sezyapman“, deb takror-takror aytardi o'zicha. Yumushlarni sentabrda tugatishga astoydil intildi-yu, baribir, ish oktabrning o'talarigacha cho'zildi. Mayliga, lekin hammasi go'zal bo'ldi, buni nafaqat o'zi tan oldi, balki ko'rganlar ham e'tirof etishdi.

Odatda, bir-biriga o'xshagan o'rtahol odamlar boy bo'lishni juda xohlaydilar va boylarga taqlid qiladilar: qalin movut gazlama, qora yog'och, gullar, gilamlar va to'q yoki yaltiroq mis laganlarni taxlaydilar va hamma taniyidigan mashhur odamlarga o'xshagilari keladi. Unda ham, garchi diqqatni qaratish shart bo'lmasa-da, shunga o'xshash narsalar bor edi; nazarida uning buyumlari butunlay o'zgacha edi. Nihoyat, u oilasini temiryo'l stansiyasida kutib olib, ularni to'g'ri o'zining yaraqlab turgan xonadoniga boshlab keldi, oq galstuk taqib olgan xizmatkor gullarga g'arq oldingi xona eshigini ochdi, keyin mehmonxonaga, xos bo'lmaga kirishdi, shu yerda hayratdan dong qotishdi, bundan u o'zini yanada baxtiyor his etar, ularni aylantirib, hamma joyni ko'rsatar, maqtovlarni mamnuniyat bilan qabul qilardi va mamnunligidan ko'ngli charog'on bo'lardi. Shu oqshom choy ustida Praskovya Fyodorovna Ivan Ilichdan qanday yiqilganini so'raganda, u yoyilib kuldi va hammaga

qanday uchib tushganini va ustani qo'rqitganini ko'rsatib berdi.

— Behudaga gimnastikachi, bo'lmaganman axir. Boshqa odam bo'lganda o'lib qolardi, men esa mana bu joyim bilan andak turinib o'tdim, xolos; qo'l tegib ketsa, og'riydi, biroq allaqachon tuzalib ketdi; o'rni andak qorayib turibdi.

Ular yangi xonadonda har doimgidek, bir paytlar yaxshi yashaganlari singari, xuddi hamma narsa yetarli-yu, faqat yana bitta xona kamdek, mablag', boshqa vositalardan ham shikoyat yo'g'u, faqat jinday pul — besh yuz so'm yetishmaydi singari jonhalak kayfiyatda ko'ngilli yashadilar. Ayniqsa, hali hammasi bajarilmagan, lekin ado etilishi lozim bo'lgan dastlabki paytlar yoqimli edi: nimanidir xarid qilish, boshqasiga buyurtma berish, birining o'rnini almashtirish yoki o'zgasini tuzatish darkor. Garchi er-xotin o'rtasida bir qancha anglashilmovchiliklar yuzaga kelib tursa-da, ikkalasi ham shunday mamnun edilar,ki, yumushlar qanchalik ko'p bo'lmasin, hammasi ortiqcha gap-so'zlarisiz ado etilardi. Tashvishlar nihoyalab qolganda biroz zerikarli bo'lar, nimadir yetishmayotgandek tuyulsa, tanish-bilishchilik, rasm-rusumlar bilan turnush bisyor bo'lardi.

Ertalabdan sudda bo'lgan Ivan Ilich tushlikda uyiga qaytardi, dastlabki vaqtlarda, agar uydagi ba'zi qusurlar uning jig'iga tegishini hisobga olmaganda, kayfiyati doim yaxshi bo'lardi. (Dasturxondagi, choyshablardagi kichkina dog', pardadan sitilib ketgan tizimcha ham uni zor qaqshatardi: u qancha mehnat sarfladi bularga, qanday chidaydi?) Umuman, Ivan Ilichning hayoti xuddi o'zining e'tiqodi talab qilgandek o'tayotgandi: yengil, yoqimli va jozibali. Soat to'qqizda turib, qahva ichadi, gazeta o'qiydi, keyin vitsmundirini kiyib, sud mahkamasiga yo'l oladi,

di. U joyda tegirmon toshi aylanib turadi va Ivan Ilich xuddi do'lda qolgandek bo'ladi: ishga sho'ng'ib ketadi. Qabuliga kelganlar, devonxonadan ma'lumotnomalar, devonxonaga qog'ozlar, majlis – doimiy va qat'iy yo'lga qo'yilgan tartibot. Ana shunday shiddatkor oqimdan tashqarida bo'lgan va xizmat vazifasining to'g'ri tashkil qilinishiga xalaqit beradigan barcha g'o'r, hayotiy dahmazalarni inkor etishga to'g'ri kelardi: odamlar bilan hech qanday munosabatga, ayniqsa, ishga doir munosabatlarga yo'l qo'ymaslik, munosabatlar faqat xizmat doirasida bo'lishi, xizmatning o'zi munosabat bo'lishi lozim edi. Masalan, birov keladi-da, nimanidir bilmoqchi bo'ladi. Ivan Ilich undan qarzidor emas va bunday odam bilan biror gap-so'z qilishga majburiyati yo'q; mabodo, o'sha odam hamkasb bo'lib, xizmat yuzasidan nimadir munosabatga kirishish lozim topilsa, buni Ivan Ilich kiftini keltirib, barcha xizmat nizomlarida ta'kidlangan talablarni joyiga qo'yib, shu bilan birga do'stona nazokat bilan ado etardi. Xizmat munosabatlari tugadimi, hammasi tugardi. Shu uddaburonligi tufayli hayotining haqiqiy manzarasi bilan xizmat yo'rig'ini qorishtirib yubormasdi, Ivan Ilich uzoq amaliy tajribasi va iqtidori bilan bu san'atni mukammal egalladi va ba'zan sehrgar kabi o'zicha hazillashib, insoniy va xizmat burchini aralashtirib ko'rishni sinamoqchi ham bo'ldi. Unga shuning uchun ham yo'l qo'yidiki, o'zining iqtidori kuchini his qilardi va istalgan paytda zarurat yuzasidan insoniy va xizmat burchini ajratib yubora va joy-joyiga qo'ya olishiga ishonardi. Ivan Ilichning ishlari faqat yengil, yoqimli, jozibaligina emas, sehrgaroni davom etardi. Ora-sira chekar, choy ichar, ozroq siyosat haqida, yana biroz umumiy ishlar yuzasidan, mavridi bilan qarta to'g'risida, hammadan ko'proq esa lavozimlarga tayinlashlar borasida suhbatlashardi. Horg'in, biroq

orkestrda birinchi skripkada o'z partiyasini muvaffaqiyatli ijro etgan mohir sozanda kayfiyati bilan uyiga qaytardi. Uyda qizi oyisi bilan qayergadir ketgan chiqar yoki ularning kimdir kelgan bo'lardi; o'g'il gimnaziyada, darslarni repetitor ko'magida tayyorlaydi va gimnaziyada qanday o'qitishsa, shu darajada tahsil oladi. Hammasi yaxshi edi. Tushlikdan keyin, agar mehmonlar bo'lmasa, Ivan Ilich ba'zan odamlar tildan qo'ymaydigan kitoblardan o'qir, oqshomlari esa ishi bilan mashg'ul bo'lar, qog'ozlarni tikilar, qonunlar bilan tanishar, sud ko'rsatmalarini qonun talablari bilan solishtirardi. Bu mashg'ulotlar unga zerikarli ham, yoqimli ham tuyulmasdi. Qarta o'ynalganda-ku boshqa gap, lekin ishlash baribir bir o'zi yoki xotini bilan o'tirgandan ko'ra yaxshi edi. Ivan Ilichga xush yoqadigan damlar mavqeyi baland erkak va ayollarni chorlab uyushirgan chortang davralar – dilkash tushliklar edi, shuncha-ki odmi suhbatdoshlardan farq qilmaydigan, ma'lum darajaga erishgan odamlar bilan vaqt o'tkazishlardan uning mehmonxonasi fayzga to'lib ketgandek tuyulardi.

Bir safar ularnikida hatto bazm bo'ldi, raqsga tushdilar. Ivan Ilich uchun hammasi yoqimli, hammasi yaxshi edi, faqat xotini bilan tort va konfetlar borasida katta janjal chiqdi: Praskovya Fyodorovnaning o'z mo'ljallari bor edi, Ivan Ilich esa qattiq turib qimmat sotadigan qandolatlarni dan xarid qilishni talab qildi; anchagina tort oldilar, ortib qoldi va shundan janjal chiqdi, qandolatlarni bahosi esa qirg besh rubl edi. Janjal kattarib ketdi va yoqimsiz tus oldi. Praskovya Fyodorovna unga: „Ahmoq, zahar!“ dedi. Er boshini changallab qoldi va banogoh yuragi unga ajrashish haqida eslatgandek bo'ldi. Biroq bazm xushchaq-chaq o'tdi. Yaxshi odamlar yig'ilgandi, Ivan Ilich knyagin-ya Trufonova va „Sen qayg'umni ol“ jamiyatini tuzib mashhur bo'lib ketgan uning singlisi bilan raqs tushdi.

Xizmat yuzasidan mamnunlik xudbinlikni, ijtimoiy hayotdan mamnunlik dimog'dorlikni paydo qiladi, Ivan Ilich uchun esa haqiqiy xursandchilik qarta o'yinidan edi. U tan olardiki, hammasidan keyin, qandaydir voqealar-u hayotidagi noxushlikning izidan xush yoqadigani, baring qarshisida shamdek yonib turgan mamnuniyat, bu — yaxshi o'yinchilar, huda-behudaga baqiravermaydigan hamtovoqlar bilan qarta o'ynash, albatta, mudom to'rtovlon (besh kishi bo'lsa, menga yoqadi, deb tursang ham o'yin qiyin kechadi) ishtirokida aqlli va jiddiy o'yin (agar qo'l kelib tursa), so'ng kechki ovqat bilan bir stakan vino ichish. Kichikroq yutuqdan keyin (kattasi yoqmaydi) Ivan Ilich orombaxsh kayfiyat bilan uyquga yotardi.

Ular shu tarzda umrguzaronlik qilishardi. Tevaraklarida eng maqbul odamlar yig'ilgan, e'tiborli shaxslar, yoshlar ham kelib-ketib turishardi.

Davradaagi tanishlaridan er ham, xotin ham, qiz ham butunlay rozi, atroflarida xira pashshadek aylanisha boshlagan, sadoqatlarini izhor etish uchun hatto yaponcha taomlar tayyorlab kelishga kirishgan har xil tanishlari-yu do'stlaridan uzoqlashishdi. Tez orada xira pashshalar tarqab ketdi va Golovinlar atrofida eng yaxshi do'stlar davrasi qoldi. Yosh yigitlar Lizenka atrofida o'ralasha boshlashdi, ayniqsa, sud tergovchisi Dmitriy Ivanovich Petrishevning yolg'iz o'g'li, merosxo'ri ancha aylanishib qoldiki, bu masalada Ivan Ilich Praskovya Fyodorovna bilan jiddiy gaplashib oldi: ularni troykada¹ sayr qilishga yuborishsa yoki uyda xonaki spektakl tashkil etishsa, qanday bo'larkan? Ular shunday yashashardi. Hammasi shunday davom etardi va juda yoqimli edi.

¹ Troyka — uch otli izvosh.

Hammasi ko'ngildagidek davom etardi. Ivan Ilich ba'zan shikoyat qilib qoladigan og'zidagi achqimtil, yiqimsiz ta'm va oshqozonining chap tarafi sanchib turishini ham ko'ngilsizlikka yo'yib bo'lmasdi. Ammo bu noxushlik ortib bordi, og'riq ham o'tib ketmadi va shuundan biqinidagi doimiy sirqirash sezimi hamda kayfiyatining badbinligini chiqarib tashlay olmadi. Kayfiyatidagi badbinlik borgan sari kuchayib, Golovinlar oilasida qaror topgan fayzli turmush tarzini ham izdan chiqara boshladi. Er xotini bilan tez-tez janjallashadigan bo'lib qoldi va bunday doimiy mashmashalar oilaviy tarovat va jozibani barbod qildi, faqat odob me'yorlari arang jon saqlab turardi. Yana janjal muntazam tus oldi. Yana er va xotin alohida-alohida o'tirishgandagina erkin nafas oladigan bo'lishdi.

Endi Praskovya Fyodorovna hech tortinmay, asossiz ravishda erining fe'li og'irligidan yozg'iradigan bo'ldi. O'ziga xos hamma narsani bo'rttirib gapirish odatidan kelib chiqib, u eri boshidanoq shunaqa itfe'l bo'lganligini, faqat o'zining bardoshi bilan yigirma yillik bu azobni yengib kelganligini takrorlay boshladi. Rost gap ham shu ediki, endi janjallar er tomonidan kelib chiqardi. Uning injiqliklari har doim tushlik paytida, ko'pincha sho'rvani tanovul qilishi bilan boshlanardi. Hali idishlarning sinig'iga ko'zi tushib qolar, hali ovqatning ta'mi yoqmas, hali o'g'lining stolga tirsagini tirab o'tirgani g'ashiga tegar yoki qizining soch turmagidan jig'ibiyroni chiqardi. Bularning hammasida Praskovya Fyodorovnani aylardi. Praskovya Fyodorovna boshida e'tiroz bildirib, bunaqa bachkanalik qilaverma, deb aytdi, lekin eri baribir tushlik payti bir-ikki qiliq ko'rsatishini qo'ymadi, bundan ayol uning ovqat paytida jini qo'ziydigan kasali bor ekanini

tushunib yetdi va o'ziga taskin berdi; ortiq e'tibor bermay qo'ydi-da, faqat tezroq ovqatlanib, turib ketadigan bo'ldi. Praskovya Fyodorovna butun bardoshini ishga solib, murosa yo'lini tutdi. Erining qabih fe'l-atvoriga egaligini tushunib, o'ziga rahmi kelib ketdi. O'ziga rahmi kelgan sayin eriga nisbatan nafrati ortib boraverdi. Hatto uning o'limini tilashgacha borib yetdi, biroq buni xohlamadi, negaki, unaqada tirikchilik manbaidan ajralib qolardi. Bu narsa uning battar jig'ibiyronini chiqarardi. Shunchalar chorasiz ediki, hatto erining o'limi ham uni bu ko'rgilikdan xalos qila olmasdi, hamma zahrini ichiga yutdi, shu tarzda yuragi zardobga to'lib boraverdi.

Navbatdagi janjaldan so'ng, bu gal Ivan Ilich butunlay nohaq edi, buni o'zi ham tan oldi va o'ziga kelgach, haqiqatan ham xotinining jig'iga tegadigan bo'lib qolganini, bu kasallik ekanini ochiq e'tirof etdi, xotini kasalligi rost bo'lsa, davolanish lozimligini aytdi va taniqli bir shifokorga borib uchrashishga qistay boshladi.

Er shifokor huzuriga bordi ham. Hammasi o'zi kutgandek bo'lib chiqdi; hammasi risoladagidek bajarildi. Kutish, o'ziga sud amaliyotidan tanish bo'lgan qog'oz to'ldirishlar, albatta, bu safar do'xtir to'ldirdi; tomir ko'rish, yurakni eshitish, oldindan tayyorlab qo'yilgan savollar va keraksiz javoblar, keyin esa, modomiki, siz bizga murojaat qilibsizmi, biz xizmatimizga tayyormiz qabildagi soxta iltifot. Hammasi xuddi suddagidek edi. Sudlanuvchilar uning qarshisida qanday ko'rinishda namoyon bo'lsa, taniqli do'xtir uni shunday alpozda kutib oldi.

Do'xtir aytdi: u-bular va anov-manovlar ko'rsatayaptiki, sizning ichingizda falon narsa bo'lgan; agar bu tekshiruvlar davomida tasdiqlanmasa, ma'lum bo'ladi, aholingiz manovnaqa. Agar bunaqa chiqib qolsa, unda... va hokazo. Ivan Ilich uchun bitta savol hammasidan muhim

edi: uning ahvoli xavflimi yoki tashvishga o'rin yo'qmi? Do'xtir bunday ko'ndalang qo'yilgan savolni aylanib o'tdi. Do'xtirning nuqtayi nazaricha, bu savol juda siy-qa va muhokama qilishga arzimaydi; faqat buyrakning o'rnidan jilgani, shilliq pardasining yallig'lanishi hamda ko'richakda o'zgarish taxmin qilinmoqda. Bu o'rinda Ivan Ilichning hayoti haqida gap ketayotgani yo'q, gap qimir-lab qolgan buyrak va ko'richak ustida aylanmoqda. Bu boradagi munozaraga chek qo'yib, do'xtir Ivan Ilichning ko'z oldida aqlini chaqmoqdek ishlatgancha, asosiy muammoni ko'richakdan, deb hukm qildi va xulosa yasab dediki, keyinchalik peshobning tahlilidagi yangi alomatlarini ma'lum qilishi mumkin va shunda ish qaytadan ko'riladi. Hammasi xuddi Ivan Ilich sudlanuvchilar bilan qanday munosabatga kirisha, yorqin bir tarzda aynan shunday takrorlanayotgandi. Do'xtir ham ko'zoynagining ustidan tantanavor ohangda sudlanuvchidan yuqoriga qarab, yorqin bir tarzda o'zining yakuniy so'zini ma'lum qildi. Do'xtirning yakuniy so'zidan Ivan Ilich shunday xulosaga keldiki, ahvol yomon, do'xtirga, qolaversa, hammaga bari-bir, faqat unga yomon. Bu xulosa Ivan Ilichda o'ziga nisbatan hamdardlik tuyg'usini qo'zg'ab, juda yomon ta'sir qildi, shu bilan birga yuragida shunday muhim masalada pinagini buzmagani beparvo do'xtirga g'azab jo'sh urdi.

Biroq u hech nima demadi, o'rnidan turdi, stol ustiga pul tashlab, chuqur xo'rsindi-da:

– Biz, bemorlar, sizlarga tez-tez o'rinsiz savollar berib tursak kerak, – dedi. – Umuman, bu kasallik xavflimi, yo'qmi?

Do'xtir ko'zoynagining ustidan bir ko'zi bilan qattiq tikildi, bu bilan u: hoy, sudlanuvchi, agar savol berishni to'xtatmasangiz, men sizni zaldan haydash yuzasidan qator chiqarishga majbur bo'laman, deyayotgandek edi.

– Men sizga muhim va kerakli gaplarning hammasini aytдим, – dedi do'xtir. – Qolganini keyingi tahlillar ko'rsatadi. – Do'xtir ta'zim qildi.

Ivan Ilich shoshilmay ko'chaga chiqdi, chanaga g'amgin o'tirdi va uyiga yo'l oldi. Yo'l bo'yi do'xtirning mavhum va tushunarsiz ilmiy tilda aytganlarini xotirasida tiklab, ularni oddiy lafzga o'girishga, mag'zini chaqib, loaqal bitta savolga javob topishga harakat qilib bordi: menga yomonmi – juda yomonmi yoki hali hech narsa emasmi? Unga do'xtirning barcha aytganlari ahvolining juda yomonligini tasdiqlayotgandek bo'lardi. Ko'chadagi hamma narsa Ivan Ilichga yomon ko'rinish ketdi. Izvoshchilar g'amgin, uylar g'amgin, yo'lovchilar, do'konlar g'amgin. Vujudidagi bir daqiqa ham to'xtamaydigan, sillangan og'riq do'xtirning tushunarsiz gaplaridan keyin boshqacha, jiddiy tus oldi. Ivan Ilich endi yangi, og'ir bir sezgi bilan unga quloq tuta boshladi.

U uyiga yetib keldi va xotiniga gap qotdi. Xotini quloq tutdi, biroq gapning o'rtasida shlapa kiyib olgan qizi kirib qoldi: u oyisi bilan o'tlanib turgan ekan. Qiz majburan o'tirib, bu zerikarli hikoyani tinglashga tutindi, biroq uning gaplarini oxirigacha eshitishga ona-bolaning sabri chidamadi.

– Yaxshi, men juda xursandman, – dedi xotini, – endi sen o'zingga qara, dorilarni vaqtida ichib tur. Retseptni menga ber, hozir Gerasimni dorixonaga jo'nataman. – Praskovya Fyodorovna shunday deya kiyimlarini almashtirgani chiqib ketdi.

U xotini xonada ekanida nafasini ichiga yutib turdi, chiqib ketgach esa chuqur nafas oldi.

– Nima ham derdim, – dedi o'zicha g'udranib. – Haqiqatan ham hali hech narsa emasdir...

U dorilarni icha boshladi, peshob tahlildan so'ng o'zgarishi taxmin qilingan bo'lsa-da, tavsiyalarga amal

qilib bordi. Shu o'rinda tahlildami yoki o'zini parvarish qilishidami, qandaydir chatoqlik sodir bo'ldi. Buni do'xtir bilmasligi kerak – nima bo'lganda ham u do'xtir aytgan nimanidir bajarmagan. Yo u esdan chiqqan, yo yolg'on gapirgan yoki undan nimanidir yashirganlar.

Baribir Ivan Ilich tavsiyalarga qat'iy amal qilib bordi va dastlabki vaqtlarda bu yaxshi ta'sir qildi.

Do'xtir huzuriga tashrif buyurgandan keyin Ivan Ilichning asosiy mashg'uloti shifokor tavsiyasida qayd etilgan talablardan kelib chiqib, gigiyenaga qat'iy amal qilish, dorilarni vaqtida olish, butun vujudi bo'ylab tarqalayotgan og'riqni nazorat qilishdan iborat edi. U butun diqqat-e'tiborini odamga xos kasalliklar-u odamga xos salomatlikka qaratdi. Uning huzurida bemorlar, vafot etganlar, sog'ayganlar to'g'risida, ayniqsa, unikiga o'xshagan kasallikdan gap ochganlarida hayajonini yashirishga intilib eshitdi, so'radi va dardiga ko'nikishga intildi.

Og'riq kamaymadi; ammo Ivan Ilich o'rtaga shunday shartni qo'ydi: ahvoli yaxshiligi haqida o'ylashga o'zini majbur qiladi. Hech narsa tashvishga solmagan pallalardan u o'zini alday olardi. Biroq xotini bilan dahanaki jang qilib qolsa, xizmatda muvaffaqiyatsizlikka uchrasa, qartada omadi yurishmasa, og'riq kuchliroq seziladigan bo'lib qoldi; avvallari bunday ko'ngilsiz holatlarni, albatta, ilatlarni yengaman, yutuqlarga erishaman, zafar quchaman, degan so'zlar bilan ovuntirib, sezdirmay o'tkazib ham yuborardi. Endi esa har qanday noxushlik uning qo'li oyog'ini bo'shashtirib yuborar va g'amga cho'mdirardi. O'zicha endi sog'aya boshlaganida, dorilarning ta'siri bilinayotgan bir paytda mana shu la'nati ko'ngilxiralik yetmay turuvdi, deb g'ijinardi. Yana baxtsizligidan, uni xafa qiluvchi va nafratlaniruvchi odamlardan darg'azab bo'lar va bu g'azab uni adoyi tamom qiladigandek tuyulardi;

ammo g'azablanmay turolmasdi. Aftidan, uning g'azabini qo'zg'aydigan vaziyat odamlar sog'lig'ining yomonlashuviga olib kelishi tayin edi, shuning uchun bunday holatlariga beparvo bo'lish lozim; biroq Ivan Ilich butunlay teskari mulohaza yuritardi: o'ziga tinchlik kerak, osoyishtalikka daxl qiladigan ta'sirlarni izga solish lozim. Shunday dediyu, arzimagan noxushlikdan ham fig'oni chiqib ketardi. Tabobatga doir kitoblarni o'qib, do'xtirlar bilan maslahatlashaverib, ahvoli battar yomonlashdi. Yomonlashuv shunchalik osoyishta kechayotgan ediki, u buni sezmasdi ham: bugungi ahvolini kechagi kunidan farqlolmasdi. Do'xtirlar bilan maslahatlashib bildiki, uning ahvoli og'irlashib ketyapti, hatto bu jarayon tezlashib bormoqda. Shunga qaramay, u do'xtirlar bilan maslahatlashishdan tiyilmadi.

Bu oyda u boshqa bir taniqli zot qabulida bo'ldi: taniqli xonim oldin nima deyilgan bo'lsa, shuni takrorladi, faqat savollarni boshqacharoq qo'ydi. Bu zotning maslahatlari Ivan Ilichning shubhalari va qo'rquvini faqat kuchaytirdi, xolos. Tanishining tanishi – juda yaxshi do'xtir – kasallikni butunlay boshqacha sharhladi, sog'ayib ketishiga zo'r berib ishonitirishiga qaramay, o'zining savollari va tavsiyalari bilan Ivan Ilichni chalkashtirib yubordi va gumonlarini kuchaytirdi. Gomeopatiya usuli bilan davolovchi shifokor kasallikka mutlaqo teskari tashxis qo'ydi va dorilar berdi, Ivan Ilich boshqalardan yashirib, bir hafta dorilarni ichdi. Bir haftadan keyin hech qanday yengillashish sezmay, oldingi shifo va hozirgi davoga ishonchini yo'qotib, battar tushkun holga keldi. Bir safar tanish xonim ikonalarning shifobaxsh xususiyati haqida so'z ochib qoldi. Ivan Ilich o'zini majbur qilib, diqqat bilan tingladi va dalilning to'g'riligiga o'zini ishonitirdi. Bu yangilik uni qo'rqitib yubordi. „Nahotki aqlim shunchalik zaiflashib qolgan bo'lsa? – dedi o'ziga. – Bo'lmag'ur gap! Hammasi

safsata, bularga chalg'imaslik, hushyorlikni qo'ldan bermaslik, bir do'xtirni tanlab, uning aytganlarini og'ishmay ado etish lozim. Shunday qilaman ham. Tamom-vassalom. Hech narsani o'ylamayman va yozgacha qattiq davolanaman. Shunda hammasi aniq bo'ladi. Endi ikkilanishlar tugadi!..“ Bularni aytish oson edi, bajarish esa ancha mushkul. Biqinidagi og'riq kuchayib bordi, go'yo beshbattar bo'layotgandek edi, endi to'xtovsiz og'rirdi, og'zining ta'mi battar aynidi, unga og'zidan yoqimsiz, badbo'y hid chiqayotgandek tuyuldi, ishtahasi ham, darmoni ham yo'q. Endi o'zini aldash bo'lmasdi: Ivan Ilichning hayotida yangi, muhim, oldin o'z ahamiyati bilan hech ko'rilmagan jiddiy voqea sodir bo'layotgandi. Buni faqat uning o'zi bilardi, atrofidagilar gap nimadalgini tushunishmasdi yoki tushunishni xohlashmasdi va dunyoda hammasi oldingidek davom etyapti, deb o'ylashardi. Bular ham Ivan Ilichni battar qiynardi. Uydagilari – asosan, bordi-keldini avj oldirib yuborgan ona va qiz – ko'rdiki, hech nimani tushunishmasdi, uning xafaligi va injiqligi uchun o'zini aybdor sanab, battar xo'riginini keltirishdi. Garchi ular bu kayfiyatlarini yashirin tutsalar-da, Ivan Ilich o'zining ularga xalaqit berayotganini ko'rib turardi. Xotini uning kasalligiga boshqacha yondashmoqda edi, ya'ni eri nima desa ham, nima qilsa ham, o'zini undan yiroq tutdi. Ahvol taxminan mana bunday:

– Bilasizmi, – derdi ayol tanishlariga, – Ivan Ilich risoladagi odamlarday davolanish tartiblariga amal qilmaydi. Hozir hapdorilarni ichadi va nima buyurilgan bo'lsa, yeydi, vaqtida yotadi; ertasiga esa, agar men nazorat qilmasam, dori ichishni esdan chiqaradi, osyotr balig'ini yeydi (unga taqiqlangan), yarimkechagacha qarta o'ynaydi.

– E, qachon edi? – deydi Ivan Ilich alam bilan. – Bir martagina Pyotr Ivanovichnikida o'tirganmiz.

- Kecha-chi, Shebek bilan?
- Baribir men og'riqdan uxlay olmayman...
- Nima bo'lgandayam, bunaqada sen sog'aymaysan, faqat bizlarni qiynaganing qoladi.

Zohiran, boshqalarning yetkazishicha va o'zi ko'rib-bilganidek, Praskovya Fyodorovnaning erining kasalligiga munosabati shu tarzda edi va buning uchun uning o'zini ayblar, dardini ortiqcha daxmaza deb bilardi. Ivan Ilich sezdiiki, bu holat xotinida ixtiyorsiz paydo bo'ldi, biroq bundan o'ziga ham oson emasdi.

Sudda Ivan Ilich o'ziga nisbatan g'alati munosabat qator topayotganini sezdi yoki sezayotganini o'yladi: goh unga yaqinda o'z o'mini bo'shatib qo'yadigan odamdek qarashadi; goh atrofidagilar uning qo'rqinchli, dahshatli, quloq eshitmagan vosvosligi ustidan baravariga kulishadilar va hazil uchun istalgan joyga boshlab boradigan yoki tortib ketadigan bahona topilgandek bo'ladi. Ayniqsa, o'zining o'ynoqiligi, so'zamolligi Shvars o'n yil oldingi masrur kunlarni eslatib, Ivan Ilichning battar alamini keltirar, jahlini chiqarardi.

Bir qo'l tashlash muddasida do'stlar to'plandi, qur olib o'tirdilar. Yangi qartani olib aralashirdilar, chiyladilar, qarg'ani, ular yettita edi, qarg'aga taxladilar. Sherigi aytdi: kozirsiz, – va ikkita qarg'ani saqlab turdi. Keyin nima bo'ladi? Kulgili, maroqli xotima – qalpoq. Birdan Ivan Ilich o'sha jon oluvchi og'riqni, og'zidagi o'sha ta'mni sezdi va unga shu holda qalpoqdan zavq olib xursand bo'lish ajabtovur yovvoyilikdek tuyulib ketdi.

U qo'ldoshi Mixail Mixaylovichning shodon tarzda stolga musht tushirganini va qarta olishdan iltifot ila o'zini tiyib, uni Ivan Ilich tomonga surib qo'ygani, shu bilan xursand qilish maqsadida qo'lini cho'zmay turganini kuzatdi. „U nima deb xayol qilyapti, men shunchalik

o'jizmanki, hatto qarta olishga ham majolim yetmaydi debmi?“, – o'yladi Ivan Ilich, kozirni unutib qo'ydi, kozir qartani yurib yubordi va qalpoqni qo'ldan boy berdi – o'yinda yutqazdi, eng achinarlisi mag'lub bo'lgan Mixail Mixaylovich qaqshab qoldi, uning uchun esa hammasi bir chaqa. Hamma narsaning qadrsizligini xayolga keltirish esa azob edi.

Hamma unga qiyin bo'layotganini ko'rib turardi va bunday taklif qilishdi: „Agar charchagan bo'lsangiz, o'yinni bas qilamiz. Dam oling“. Dam olish? U hech qachon charchamaydi, tinmay qarta surib, barchani charchatadi. Hamma sukut saqlab, g'amga botib qoladi. Ivan Ilich bu qora bulutni o'zi taratganini biladi va tarqatib yubora olmaydi. Ular kechki ovqatni yeb tarqalishadi, Ivan Ilich esa zildek xayollari girdobida yolg'iz qoladi. Uning hayoti zaharlangan va boshqalarning hayotini zaharlayapti, bu og'u kamaymayapti, aksincha, uning butun borlig'ini qamrab olyapti.

Ana shunday kayfiyat, boz ustiga qattiq jismoniy og'riq bilan to'shakka kirish lozim va og'riqdan tunning ko'p qismi uyqusiz o'tadi. Ertalab esa yana o'rindan turish, kiyinish, sudga borish, gapirish, yozish, agar biron joyga bo'rilmasa, uyga qaytish kerak – har bir daqiqasi azob bo'lgan yigirma to'rt soatlik kecha-kunduzni shu taxlit o'tkazayotgandi. G'orat bo'lish arafasida yakka-yolg'iz, o'zini tushunadigan, qadriga yetadigan biron kishisiz yashayotgandi.

5

Shu yo'sinda ikki oy o'tdi. Yangi yil arafasida shaharga qaynag'asi kelib ularnikiga qo'nib o'tdi. Ivan Ilich sudda edi. Praskovya Fyodorovna xarid uchun chiqib ketgandi. Ivan Ilich kabinetiga kirar ekan, bu joyda jomadoni bilan

o'rnatib olgan shodon va sog'lom qaynag'asiga duch keldi. Mehmon Ivan Ilichning qadam olishi bilan hushyor tortib, boshini ko'tardi-da, unga bir zum angrayib tikilib qoldi. Shu nazar Ivan Ilich uchun bor manzarani namoyon qildi. Qaynag'a nimadir demoqchi bo'lib og'zini ochdi-yu, to'xtab qoldi. Bu harakat hammasini tasdiqladi.

– Ajabo, o'zgarib ketibsiz?

– Ha, o'zgarishlar bor.

Shundan keyin Ivan Ilich o'zining ko'rinishi yuzasidan qancha og'iz ochmasin, qaynag'a miq etmadi. Praskovya Fyodorovna kelib qoldi, qaynag'a opasining oldiga chiqdi. Ivan Ilich eshikni yopib, qulfladi-da, o'zini oynaga soldi, oldin to'g'ridan, keyin qiyalab qaradi. O'zining xotini bilan tushgan katta suratini oldi, uni oynadagi aksi bilan taqqosladi. O'zgarish juda katta edi. Keyin qo'lini tirsagigacha shimardi, qaradi, yengini tushirdi, yumshoq o'rindiqqa o'zini tashladi va ko'z oldida tun zulmati quyulashdi.

„Kerak emas, kerak emas“, – derdi u o'zicha; so'ng ing'ib turib, stolga yaqinlashdi va jildni ochib, ishni o'qishga tutindi, biroq o'qiy olmadi. Eshikni ochdi va tanobiy xonaga chiqib ketdi. Mehmonxonaning eshigi yopiq edi, ovoz chiqarmay yaqinlashdi-da, ichkariga quloq tutdi.

– Yo'q, sen oshirib yuboryapsan, – derdi Praskovya Fyodorovna.

– Nimasini oshiraman? Ko'rmayapsanmi – u o'layotgan odam-ku, ko'ziga qara. Nur yo'q. Unga nima bo'lgan o'zi?

– Hech kim bilmaydi. Nikolayev (bu boshqa do'xtir edi) nimadir dedi, lekin men bilmadim. Leshetitskiy (bu mashhur do'xtir edi) teskari gapni aytdi...

Ivan Ilich nari ketdi, xonasiga kirdi, yotdi va o'ylay boshladi: „Buyrak, tinchimagan buyrak“. U jami do'xtir-

larning buyrak qanday siljishi, qanday bezovta qilishi haqida aytgan gaplarini eslab ketdi. U hissiyot kuchi bilan bu nobakor buyrakni tutib olish, joyiga qo'yish va mahkamlashga intildi; haytovur, bu qo'lidan kelmasdi. „Yo'q, yana Pyotr Ivanovichga boraman“. (O'sha tanishining do'xtir tanishi bor edi.) Qo'ng'iroqni chalib, otni tayyorlashni buyurdi va jo'nashga hozirlandi.

– Yo'l bo'lsin, Jan? – xotini o'ta dardchil va g'ayriodatiy mehribon ovoz bilan so'radi.

Bu kutilmagan hamdardlik uni qayg'uga cho'mdirdi. U g'amgin nigohini xotiniga qadadi.

– Menga Pyotr Ivanovich kerak.

Shu bilan do'xtir tanishi bor tanishinikiga yo'l oldi. U bilan do'xtirnikiga borishdi. Do'xtir uni o'tirg'izib qo'yib, uzoq suhbat qildi. Barcha anatomik, fiziologik tafsilotlar bilan tanishgan do'xtirning fikricha, nima ro'y berganini u tushunib yetgan.

Ko'richak bilan jinday bir narsa, arzimagan narsa so'dir bo'lgan. Buni to'g'rilash qiyin emas. Bir uzv faoliyati kuchaytirilib, boshqa uzv faoliyati zaiflashtiriladi, shunday qilinganda so'rish yuzaga keladi va hammasi izga tushib ketadi. U tushlikka biroz kechikdi. Tushlik qildi, yayrab suhbatlashdi, biroq anchagacha ishlagani kabinetiga o'tgisi kelmadi. Nihoyat, kabinetiga kirdi va shu zumda ishga g'arq bo'ldi. U ishni o'qidi, ishladi, ammo xayolining tubida cho'kib yotgan, qotib qolgan bir ishni ortga surib qo'yayotganligi haqidagi fikr tinchlik bermayotgandi. Yumushlarini tugatgach, bu qotib qolgan ish ko'richak muammosi ekanini esladi. Biroq bunga e'tibor bermadida, choy ichgani mehmonxonaga yo'l oldi. Mehmonlar bor ekan, suhbatlashdilar, fortepiano chaldilar, qo'shiq kuyladilar; qizining ardoqli kuyovi, sud tergovchisi ham bor ekan. Praskovya Fyodorovnaning fikricha, Ivan Ilich

oqshomni boshqalardan ko'ra quvnoqroq o'tkazdi, ammo u bir daqiqa ham ko'richak muammosi yuzasidan qotib qolgan ishini unutilgani yo'q. Soat o'n birda xayrlashdida, o'z bo'lmasiga kirib ketdi. U kasallanganidan buyon kabinetining yonidagi kichkina xonada bir o'zi uxlaydi. Ichkariga kirib yechindi, Zolyaning romanini qo'liga oldi, ammo kitobni o'qimadi, o'nga cho'mdi. Uning xayolidan qadrdon ko'richakning tuzalib qolishi haqidagi fikr o'tdi. So'rilsa, chiqarib tashlansa, me'yoridagi faoliyati tiklansa. „Ha, hammasi shunday bo'ladi, — dedi o'zicha. — Faqat tabiatga ko'maklashib yuborish lozim“. Dori esiga tushib qoldi, o'rnidan turdi, uni ichdi, uning qanday shifo ato etayotganini, og'riqni yo'qotayotganini his etib, yelkasi bilan yotdi. „Faqat dorini me'yorida ichish va noxush ta'sirlardan qochish kerak; men endi o'zimni yaxshi, hatto juda yaxshi his qilyapman“. U biqinini paypaslab ko'rdi, og'riqni sezmad. „Ha, sezmadim, to'g'ri, juda yaxshi“. U shamni o'chirdi va yonboshi bilan yotdi... Ko'richak so'ryapti, tuzalyapti. Birdaniga u o'sha tanish, simillagan, zirqiragan og'riqni sezib qoldi. Og'zida ham o'sha la'nati tanish maza. Yuragi o'ynab ketdi, boshi g'uvulladi. „E Xudo, e Xudo! — g'udrandi u. — Yana, yana, hech qachon to'xtamaydi“. Birdaniga dunyo ostin-ustun bo'lib ketdi. „Ko'richak. Buyrak, — dedi o'zicha. — Gap ko'richakda ham, buyrakda ham emas, balki hayot va... o'limda. Ha, hayot bor, u o'tyapti, o'tyapti, men uni tutib qola olmayapman. Ha. O'zni aldash nimaga kerak? Nima, o'zimdanda boshqa hech kimga ma'lum emasmi, men o'la-man, faqat masala haftalarda, kunlarda, balki, hozirdadir, bo'lishi mumkin. Qachondir yorug'lik bor edi, endi zulmat. Qachondir men shu yerda edim, endi u yerga... Qayerga?“. U muzlab ketdi, nafari to'xtadi. Faqat yuragining urishini eshitib turdi.

„Men bo'lmayman, xo'sh, shu bilan nima ro'y beradi? Hech narsa bo'lmaydi. Agar men yo'qolib qolsam, qayerga ketaman? Nahotki o'lim? Yo'q, xohlamayman“. O'rnidan turib ketdi, shamni yoqmoqchi bo'ldi, qaltiroq qo'llari bilan paypaslandi va shamondagi shamni polga tushirib yubordi, iziga qaytib, o'zini yostiqaqqa tashladi. „Nima uchun? Baribir, — ochiq ko'zlari bilan qorong'ilikka tikilib gapirdi o'zicha.

— O'lim. Ha, o'lim. Ular hech nimani bilmaydi, bilishni xohlamaydi, shafqat ham qilmaydi. Ular o'yin qiladi. (Qulog'iga eshik ortidan, uzoqlardan taralayotgan kulgi ovozlari va qiyirliqlar chalindi). Ularga baribir, ammo ular ham o'ladi. Ahmoqlar. Men oldinroq, ular esa keyin. Ular mamnun bo'lishyapti. Hayvonlar!“ G'azab uni bo'g'ib qo'ydi. Unga juda qiyin, ko'tarib bo'lmaydigan darajada og'ir bo'lib ketdi. Biroq doimo bunday dahshatli qo'rquv girdobida ham qolib bo'lmasdi. U o'rnidan turdi.

„Nimadir joyida emas; o'pkani bosib olish kerak, hammasini boshidan o'ylab ko'rish kerak“. Va u o'ylay boshladi. „Ha, kasallikning boshlanishi. Biqinimni urib olganimda hech o'zgarish yo'q edi, kecha qandog' bo'lsam, bugun ham, ertaga ham shundoq edim, so'ng biqinim simillab qoldi; jinday bezovta qildi, keyin ko'proq, keyin do'xtir, kayfiyatim buzildi, ranj-alam, yana do'xtir; men esa jar yoqasiga borgan sari yaqinroq kela boshladim. Quvvat oz. Yaqinroq, yaqinroq. Va men cho'pdek qurib qoldim, ko'zimda nur yo'q. Birdaniga o'lim vasvasasi, men esa ichak haqida o'ylayman. Ichakni surobga keltirish haqida o'ylayman, bu esa o'lim degani. Nahotki o'lim?“ Yana qo'rquv g'uluv qildi, u halloslab, kajava bo'lib qoldi, gugurtini izlay boshladi, tirsagi bilan qutiga tirilib qoldi. Quti unga xalaqit berdi

va og'ritdi, bundan g'azabi qo'zg'adi, o'kinch bilan uni itargan edi, quti uning ustiga ag'anab tushdi. U yelkasi bilan yerga qapishgancha umidsiz bo'g'ilib yotar ekan, o'limni kutardi.

Bu paytda mehmonlar tarqalayotgan edi. Praskovya Fyodorovna ularni kuzatishga chiqqan. Nimadir qulab tushganini eshitib, u xonaga kirdi.

– Senga nima bo'ldi?

– Hech narsa. Bilmasdan turtinib ketdim.

Ayol chiqib ketdi va sham olib keldi. U ko'zlarini xotiniga qattiq tikkan, bir chaqirim masofadan yugurib kelgan odamdek og'ir-og'ir nafas olib yotardi.

– Senga nima bo'ldi, Jan?

– He...ch nar...sa. Tur...tinib ket...dim. – „Gapirib nima qildim. U baribir tushunmaydi“, o'yladi Ivan Ilich.

Rostdan ham u tushunmadi. Erini ko'tarib qo'ydi, shamni yoqdi va shoshgancha chiqib ketdi: mehmonlarni kuzatib qo'yishi kerak edi.

U qaytib kirganida eri chalqancha tushgan ko'yi shiftga termilib yotardi.

– Nima bo'ldi, mazang qochdimi?

– Ha.

Ayol boshini irg'ab qo'ydi, o'tirdi.

– Bilasanmi, Jan, o'ylaymanki, Leshetitskiyni uyga chaqirish kerak.

Taniqli shifokorni uyga chaqirish pulni ayamaslik degani edi. Bemor achchiq kulimsirab „Yo'q“ dedi. Ayol erining yoniga o'tirib peshonasidan o'pdi.

Ivan Ilich xotini o'payotganida qalbining butun nafrati bilan uni yomon ko'rib ketdi, uni itarib yuborishdan o'zini arang tiydi.

– Xayr. Xudo yorlaqasin. Uxlarsan.

– Ha.

Ivan Ilich o'layotganini sezib turar va doim asabiy holatda bo'lardi.

Ich-ichidan shuni anglasa-da, o'linga ko'nikish u yoqda tursin, hatto nega bunday bo'layotganini tushunolmasdi, hech qachon tushunib yetmasdi.

U Kizevetter¹ mantig'ida shunday sillogizmni o'qigandi: Kay – odam, odamlar o'linga mahkum, shunday ekan, Kay ham o'linga mahkum. Lekin bu mantiq Kayga nisbatan to'g'ri, zinhor Ivan Ilichga emas. Kay – oddiy bir odam desak, bu xulosa mutlaqo adolatli, Ivan Ilich esa shunchaki odam emas, har doim barcha jonotlardan juda-juda farq qiluvchi alohida inson edi; u bolalikning, o'smirlikning, yoshlikning jami shodliklari, iztiroblari, hayajonlari bilan, ota-onasi bilan, Mitya va Volodya bilan, o'yinchoqlari, izvoshchi, enaga, keyin Katenka bilan birga bo'lgan Vanya edi. Axir, Kayga u juda sevgan, charm qoplangan koptokchaning hidi tanishmidi? Axir, Kay onasining qo'lini shunday mehr bilan o'pganmidi? Onasining ko'ylak burmalari Kay uchun mayin shivirlaganmidi? U huquqshunoslikda holva talashib to'polon qilganmidi? Kay uningdek sevilganmidi? Kay majlislarni uningdek olib bora olarmidi?

Kay o'linga mahkum va u o'lishga arzir ham, biroq men, Vanya, Ivan Ilich, barcha ichki tug'yonlarim, o'ylarim bilan o'lishim – bu boshqa masala. Va mening o'lim changaliga tushishim mumkin emas. Bu dahshat axir.

Unga shunday tuyulardi.

„Agar qismatinga Kay singari o'lish bitilganda, buni oldindan sezardim, botiniy ovoz shuni aytardi, lekin men-

¹ Iogann Kizevetter (1766–1819) – olmon mantiqshunosi va faylasufi.

da bunday bo'lmadi-ku; men va do'stlarim — hammamiz buning Kay bilan yuz berganidek emasligini tushunib turardik. Endi esa ahvol bu! — derdi u o'ziga o'zi. — Bo'lishi mumkin emas. Mumkin emas, biroq... mumkin ekan. Bu yog'i qandoq bo'ldi? Buni qanday tushunish kerak?"

Chindan ham u tushuna olmasdi va yolg'on, noto'g'ri, yoqimsiz bu fikrdan qutula olmasdi, uni boshqa, to'g'ri, sog'lom fikrlar bilan sitib chiqarishga intilardi. Lekin shu fikr faqat fikr emas, haqiqatdek qayta paydo bo'lar va qarshisida turib olardi.

U najot topish ilinjida bu fikrning o'rniga navbati bilan boshqa o'ylarni chorlay boshladi. O'lim haqidagi xayollarni quvgan burungi tafakkur tarziga qaytishga urindi. Biroq — g'alati holat — oldin nima o'lim tuyg'usini to'sgan, yopgan, yo'qotgan bo'lsa, endi hech biri o'shanday qila olmasdi. Keyingi paytlarda Ivan Ilich o'lim vahimasini yashirib turuvchi ilk fikrlash tarzini tiklashga ko'p urindi. Ba'zan o'ziga derdi: „Ish bilan shug'ullanaman, axir unga hayotimni bag'ishladim-ku“. Va u ko'nglidagi barcha shubhalarni itqitib, sudga yo'l oldi; o'roqlari bilan subhatlarda ishtirok etdi va eski odati bo'yicha yoyilib, odamlar to'ldasiga o'ychan nigoh tashlab, o'zib ketgan qo'llari bilan dub kresloning suyan-chig'iga tayanib, o'rtog'iga xuddi oldingidek engashib, qog'ozni surib qo'yib, qulog'iga shivirlab, keyin birdan ko'zini jalanglatib va tik qarab tanish so'zlarni aytdi va ishini boshladi. Kutilmaganda biqinida og'riq turdi va majlisning avj pallasiga sira e'tibor qaratmay, o'zining qon qaqshatuvchi ishini boshladi. Ivan Ilich berilib ting-lar, og'riq haqidagi fikrdan o'zini chalg'itardi, biroq dard simillashda davom etar, qarshisida turib olib, unga ter-milardi go'yo. Ivan Ilich qotib qoldi, ko'zidagi cho'g'o'chdi va yana o'zidan so'ray boshladi: „Nahotki faqat

u haq?" O'roqlari va qo'l ostidagi xodimlar hayrat va nadomat bilan ko'rib turardilarki, shunday mohir, tajribali qozi adashib ketyapti, xatolarga yo'l qo'ymoqda. U silkinib hushiga kelishga intildi, majlisni nari-beri tugatdi-da, endi yig'ilishlarni oldingidek olib bora olmasligi, yashirib kelgan dardi o'zini ham boshqalar nazaridan, olamidan bekilib qo'yayotganini his etib, tushkun kayfiyatda uyiga qaytdi; qozilik faoliyati bilan undan qutulishning iloji yo'qligi aniq edi. Hammasidan yomoni shu edi-ki, dard uni biror nima qilishga undamas, faqat diqqatini tortib, og'riqning ko'ziga tik qaragancha aytib bo'lmas darajada azob chekishga majbur etardi.

Ivan Ilich bunday holatdan qutulish uchun o'zga taskin, o'zga niqob izladi, bunday niqoblar ham qisqa muddatga uni qutqargandek bo'ldi, biroq zum o'tmay og'riq nur kabi ularning ichidan sizib o'tar, uni hech narsa to'sib qololmasdi go'yo.

Bir safar, keyingi kunlarning birida, u mehmonxona-ga, o'sha o'zi tuzagan, yiqilib tushgan, — buni o'ylash zar-xanda kulgi qo'zg'ardi, — o'zi uni taxtlashda hayotini qurbon qilgan, negaki kasalligining boshlanishiga o'sha yiqilib tushishdagi lat yeyish sabab bo'lgandi, — shu xo-naga kirdi va loklangan stolning bir cheti nima bilandir qirilganini ko'rdi. Buning sababini izlay boshladi va chet-ga surib qo'yilgan albonning bronzadan yasalgan bezagi qiyshayib qolganini payqadi. U o'ziga qadrdon, o'zi mehr bilan tuzgan albonni oldi, qizi va o'rtog'larining isqir-ligidan alami toshdi, — varaqlari yirtilgan, suratlar buk-langandi. Albonni hafsala bilan tartibga keltirib, bezakni to'g'rilab qo'ydi.

Keyin albonlar solingan javonni boshqa burchakka, gullar yoniga o'rnatish fikri xayoliga keldi. U xizmat-korni chaqirdi: qizimi, xotinimi yordamga kelishdi; ular

rozi bo'lishmadi, tortishdilar, u bahslashdi, jahli chiqdi; baribir hammasi yaxshi edi, negaki anavi haqida eslamadi, u ko'rinnadi.

U urinib turganda birdaniga xotini ishini rasvo qildi: „To'xta, odamlar siljitadi. Yana o'zingga bir baloni ortirasani“, shunda birdaniga u niqob ortidan elatlanib ko'rinish ketdi, uni aniq ko'rdi. Ivan Ilich umid qildiki, u o'tib ketadi, biroq beixtiyor biqini zirqiradi, – u joyida o'tiribdi, shu joyni bezovta qilyapti, endi unuta olmaydi, u gullar ortidan yuzsizlarcha Ivan Ilichga boqib turibdi. Muddaosi nima?

„Rosti, xuddi shu yerda, manavi parda ortida hujumda jon taslim qilgandek men hayotimni boy berdim. Nahotki? Qanday dahshatli va ahmoqona qismat! Bunday bo'lishi mumkin emas! Mumkin emas, biroq bo'lyapti“.

Ivan Ilich kabinetga kirib o'ringa cho'zildi va u bilan yolg'iz qoldi. Ko'zi ko'ziga tushib turibdi, u bilan qiladigan ish yo'q. Faqat unga termilish va qo'rquvdan muzlash qoldi.

7

Ivan Ilich dardga chalinganining uchinchi oyida shunday vaziyat yuzaga keldiki, buni payqamaslik mumkin emasdi, negaki qadam-baqadam shunga borilayotgandi, xotini, qizi, o'g'li, xizmatkorlar, tanishlar, do'xtirlar, eng muhimi uning o'zi – bildilarki, Ivan Ilichga nisbatan boshqalarning bor qiziqishi shundan iborat edi: nihoyat, u yaqinda joyini bo'shatadi, o'zining borligi bilan yuzaga kelgan qisinishdan tiriklarni xalos etadi va o'zi ham jami qiynoqlardan xalos bo'ladi.

U kamuyqu bo'lib qoldi; unga afyun berdilar va morfin purkay boshladilar. Bu muolajalar unga kor qilmadi. Boshida yarim uyqu holatida his etgan ma'nisiz

qo'msash kayfiyatidan biroq o'ziga kelgandek bo'ldi, biroq keyinroq bu ham oldingidek, hatto undan ham battar ezadigan kuchliroq og'riqqa almasildi.

Unga do'xtirlarning tavsiyasi bilan alohida ovqat tayyorladilar; biroq bu taomlar uning uchun bemazadan bemaza, yoqimsizdan yoqimsiz tuyulardi.

Ichini bo'shatishi uchun ham maxsus moslama yasab berishdi, har safar bu ham azob edi. Azob ifloslikdan, yoqimsizlikdan, badbo'y hiddan va bu yumushda boshqa birovning ishtirokidan edi.

Biroq shu xijolatli ishda Ivan Ilichga yupanch ham topildi. Axlalni olib chiqish uchun oshxona xizmatchisi Gerasim keldi.

Gerasim pokiza, sog'lom, shahar maishatida semirib qolgan yosh yigit edi. Har doim quvnoq, ochiqko'ngil. Boshida ruscha kiyingan, tartibli bu bolaning o'ziga yarashmagan yumushi Ivan Ilichni ajablantirdi.

Bir safar u tuvakdan turdi-yu, ishtonini ko'tarishga madori yetmay, yumshoq kresloga qulab tushdi va o'zining yalang'och, etlari tirishib qolgan soniga tikilib qoldi.

Atrofga katta etigidan taralayotgan yoqimli qoramoy hidini anqitib, qishning toza havosini olib, movut pesh-band taqqan va chayir, yosh bilaklariga yengi shimarilgan yangi chit ko'ylak kiygan Gerasim yengil qadamlar bilan kirib keldi-da, odatdagidek, bemorni xijolat qilmaslikka urinib, yuzidan hayot zavqi va latofati ufurib turgancha tuvakka yaqinlashdi.

– Gerasim, – arang gapirdi Ivan Ilich.

Gerasim qandaydir dag'allikka yo'l qo'ygandek titrab ketdi va ildam harakat bilan o'zining navqiron, yoqimtoy, sodda, tarovatli, endi tuk qoplay boshlagan ruxsorini bemor tomon o'girdi.

– Nima xohlaydilar?

– Sen uchun, o'ylashimcha, noqulay. Meni ma'zur tut. Mening ilojim yo'q.

– Xijolat bo'lmasinlar. – Gerasim ko'zlari chaqnab oppoq sog'lom tishlarini ko'rsatdi. – Bundan nega aziyat chekasiz? Sizning tobingiz yo'q-ku.

Va u o'zining chaqqon, kuchli qo'llari bilan odatdagi ishini bajardi-da, shipillab chiqib ketdi. Besh daqiqadan so'ng yana shunday shipillab qaytib keldi.

Ivan Ilich hamon o'rindiqda o'tirardi.

– Gerasim, – dedi u yigit tozalab yuvilgan tuvakni joylashtirar ekan, – iltimos, menga yordamlash, yaqinroq kel. – Gerasim bordi. – Meni ko'tar. Bir o'zimga og'ir, Dmitriyni jo'natib yuborgandim.

Gerasim yaqinlashdi; qanday yengil kirib kelgan bo'lsa, shunday yengil va chaqqon harakat bilan baquvvat qo'lida uni ko'tardi, narigi qo'li bilan ishtonini to'g'rilab, turg'azib qo'yomoqchi bo'ldi. Ivan Ilich o'zini divanga o'tqazishni so'radi. Gerasim qiyinchiliksiz, go'yo erkalatgandek uni opichlab, divan oldiga olib bordi va o'tqazib qo'ydi.

– Rahmat. Qanday yaxshi. Hammasini... tez, chaqqon bajarasan.

Gerasim yana tabassum qildi va ketishga chog'landi. Ivan Ilichga u bilan birga bo'lish yoqib qolayotgan edi, qo'yib yuborishni xohlamadi.

– Iltimos, anov stulni men tomon sur. Yo'q, mana buni, oyog'im tagiga. Oyog'im yuqori bo'lsa menga yoqyapti. Gerasim stulni keltirib taqillatmay qulay o'rnatirdi va Ivan Ilichning oyog'ini ko'tarib, ustiga qo'ydi; Gerasim oyog'ini yuqori ko'targan paytda Ivan Ilichga ancha yoqimli tuyulgandek bo'ldi.

– Menga oyog'imning yuqori turishi yoqyapti, – dedi Ivan Ilich. – Anov yostiqni ham shu yerga qo'y.

Gerasim shunday qildi. Yana oyoqni ko'tarib yostiqni joylashtirdi. Yana Ivan Ilichga Gerasimning oyog'ini baland tutib turishi yoqdi. Oyoqni tushirganda yana yomon bo'ldi.

– Gerasim, – dedi u xizmatkorga, – sen hozir band-misan?

– Hech qanday ishim yo'q, – janoblar bilan gaplashishning havosini olgan shaharliklarga o'xshab javob berdi Gerasim.

– Yana nimadir qilishing kerakmi?

– Nima ham qilardim? Hammasini bajardim, faqat er-tangi kunga o'tin yorish qoldi.

– Oyog'imni shunday yuqori ko'tarib tur, maylimi?

– Bajon-u dil. – Gerasim oyoqni yuqori ko'tardi, shunday holatda Ivan Ilich og'riqni sezmayotgandek bo'ldi.

– O'tin nima bo'ladi?

– U yog'idan bezovta bo'lmang. Hammasiga ulguramiz.

Ivan Ilich Gerasimga oyog'ini ushlab yonida o'tirishni buyurdi va xizmatkor bilan u yoq-bu yoqdan so'zlasha boshladi. Qiziq, Gerasim oyoqni ushlab turganda og'riq bosilgandek tuyuldi.

Shundan keyin ba'zan Gerasimni chaqiradigan, oyoqni yelkasida tutib turishga qistaydigan bo'ldi, u bilan gaplashish Ivan Ilichga yoqardi. Gerasim Ivan Ilichni ayaganidan bularning hammasini yurakdan chiqarib, tez, chaqqon va jo'ngina ado etardi. Boshqa odamlarning salomatligi, hayotsevarligi, xushchaqchaliqligi Ivan Ilichning g'arazini qo'zg'ardi; faqat Gerasimning hayotsevarligi va xushchaqchaliqligi Ivan Ilichning g'ashini keltirmas, aksincha, tinchlantirardi.

Ivan Ilichni azoblaydigan, negadir hamma tomondan tan olingan yolg'on, bu – u faqat kasal, ammo o'ldan

maydi, xotirjam davolansa bo'lgani, shunda hammasi iziga tushib ketadi degan safsata edi. U esa yaxshi bilardiki, nima qilmasinlar, battar jon oluvchi og'riq va oxirida o'limdan boshqa hech nima ro'y bermaydi. Bu yolg'on uni yomon qiynardi, shunday qiynardiki, bu mash'um xulosani o'zlari ham biladi, u ham biladi, biroq tan olishni xohlashmasdi, boz ustiga uning ayanchli holati yuzasidan yana yolg'on gapirib, uning o'zini ham bu aldovga ko'nishga majbur qilishardi. Paymonasi oldidan uni o'zi haqidagi safsataga ishonitirishlar, mehmondorchiliklar, pardalar, tushlikdagi osyotr... — hammasining davomiga uning o'limini qo'rqinchli tantanadek suqib kiritishga mo'ljallangan yolg'on Ivan Ilich uchun shafqatsiz azob edi. Ajabki, ko'p marta unga o'z qiliqlarini namoyish eta boshlaganlarida ularga baqirib yuborishdan arang tiyilardi: aldashni bas qilinglar, o'lishimni siz ham bilasiz, men ham bilaman, shunday ekan, bas qilinglar, jilla qursa yolg'on gapirmanglar. Biroq hech qachon u bunday gapirishga botinolmasdi. Ivan Ilichning dahshatli va vahimali o'limi atrofdagilarga kutilmagan tasodifdek yoqimsiz, o'zi bir umr sazovor bo'lgan „yoqimtoylik“ning ajri sifatida ko'ngilsiz yoki bir qadar nojo'ya (xuddi bir odam mehmonxonaga kirib, o'zidan badbo'y hid taratgandek) tuyulardi; u ko'rib turardiki, unga hech kimning rahmi kelmaydi, negaki hech kim hatto hozir ham uning holatini tushunishni xohlamasdi. Faqat Gerasim uning ahvolini tushundi va yuragi achishdi. Negaki Ivan Ilichga Gerasim bilan birga bo'lish taskin berardi, yoqardi. Gerasimning ba'zan miq etmay tun bo'yining oyog'ini yelkasiga qo'ygancha uzluktun siz o'tirishi, hatto uxlashni ham xohlamay, „Siz hech ham xijolat bo'lmang, Ivan Ilich, hali uxlab olaman“, deb turishi; ba'zan kutilmaganda sensirab, „Sen betob

bo'lsang, nega xizmat qilmaylik?“ deb qo'shib qo'yishlari yoqardi. Faqat Gerasimgina yolg'on gapirmasdi, af-tidan, u gap nimadalinini tushunib yetgan, ko'rinib turib-diki, yashirishning hojati yo'q, cho'pdek ozib ketgan, zaif xo'jayiniga uning rahmi keladi. Hatto bir safar Ivan Ilich uni jo'natib yuborayotganida ochiqchasiga:

— Bir kun hammamiz o'lamiz. Nima uchun xizmat qilmaslik kerak? — dedi u go'yo o'lim to'shagidagi odam-ga xizmat qilayotganidan aslo aziyat chekmayotganini va vaqti kelganda o'ziga ham kimdir shunday xizmat qilishidan umidvorligini ta'kidlagandek.

Yolg'on va uning asoratlardan tashqari Ivan Ilichni yana bir narsa qiynardi: uni qadrlashmayotgandi, u xohlagandek qadrlashmayotgandi; muttasil og'riqlardan keyin, ba'zi daqiqalarda uzoq o'ylardi: uyat bo'lsayam kimdir uni xuddi kasal boladek ardoqlasa, u xohlardiki, unga xuddi yosh bolalarni erkalatgandek, ovuntir-gandek munosabatda bo'lsalar, uni ham erkalatsalar, o'psalar, boshida ko'zyosh to'kib o'tirsalar. U bilardiki, o'zi oilaning e'tiborli a'zosi, oqargan soqoli bunga izn bermaydi; ammo baribir shunday bo'lishini istardi. Gerasim bilan munosabatlarida shunga yaqin munosabat unga edi, shuning uchun ham Gerasim bilan munosabat unga taskin berardi. Ivan Ilich yig'lashni, boshi ustida bosh-qalarning ham yig'lashini, erkalatishlarini xohlardi-yu, ammo mana, sud a'zosi, davradoshi Shebek keldi, uning yig'lashga, erkalashga siyoqi bor edi, Ivan Ilich esa jiddiy turib, salobatli, chuqur o'yga tolgan qiyofada va o'rganib qolganidek dabdaba bilan kassatsion qarorning ahamiyati haqida so'z ochdi va o'z fikrining to'g'riligini uqtirishga kirishib ketdi. Uning atrofidagi va o'zidagi bunday munofiqlik keyingi paytda Ivan Ilichning hayotini hammadan ko'ra ko'proq zaharladi.

Subhidam edi. Subhidam bo'lganligi Gerasim ketgan va Pyotr malay kelib, shamlarni o'chirgan, pardalarni ochgan va xonani asta yig'ishtirishni boshlaganidan bilindi xolos. Tongmi, tunmi, yakshanbami, jumami — hech biri farq qilmay qoldi, faqat bir daqiqa ham tinmay sirqiratadigan, azobli og'riq; tobora adog'iga yetib borayotgan, lekin hali tugamagan tiriklik hissi; yaqinlashayotgan qo'rqinchli, shafqatsiz o'lim va yolg'onlar girdobigina ta'qib qilardi. Bunaqada kunlar, haftalar, soatlarning hisobi bo'ladimi?

— Choy buyuradilarmi?

„Malayga tartibni saqlash muhim, ertalab janoblar choy ichsalar bas“, — o'yladi u va qisqa qilib:

— Yo'q, — dedi.

— Divanga o'tishga qiyalmaysizmi?

„U xonani tartibga keltirishi lozim, men esa unga xalaqit beryapman, men ivirsiqlik, tartibsizlik keltiraman“, — o'yladi Ivan Ilich va dedi:

— Yo'q, meni tinch qo'y.

Malay yana g'imirlay boshladi. Ivan Ilich qo'lini cho'zgach, Pyotr eshilib yaqin keldi:

— Nima buyuradilar?

Soat.

Pyotr yostiqlik ostida yotgan soatni keltirib uzatdi.

— To'qqiz yarim. Ular turishmadimi?

— Yo'q hali. Vasiliy Ivanovich (bu o'g'li edi) gimnaziyaga ketdilar, Praskovya Fyodorovna esa agar siz so'rasangiz, uyg'otishimni tayinlagandilar. Buyuradilarmi?

— Yo'q, kerak emas. — „Choydan tatib ko'rsam-chi?“ — o'yladi u. — Ha, choy... keltir.

Pyotr tashqariga yo'naldi. Ivan Ilichga yolg'iz qolish qo'rqinchli tuyulib ketdi. „Uni qanday tutib qolish mumkin? Ha, dori“.

— Pyotr, menga dorini uzat. — „Dori nimaga ham kor qilardi?“ U qoshiqni olib, dorini ichdi. „Yo'q, foydasi yo'q. Bari behuda, yolg'on, — og'zida tanish, chuchmal, yoqimsiz ta'mni tuyar ekan u shunday xulosaga keldi. — Yo'q, ishona olmayman. Og'riq bir nafasga bo'lsa ham tinsaydi.“ U ingray boshladi. Pyotr qaytib kirdi. — Yo'q, bor. Choy keltir.

Pyotr ketdi. Yolg'iz qolgan Ivan Ilich yana ingray boshladi, faqat azobli og'riqdan emas, qayg'udan, yurak siqilishidan ingradi. „Bu adog'i yo'q kun-u tunlar, bari bir xil. Tezroq kelsaydi. Nima tezroq? O'lim, zulmat. Yo'q-yo'q. Bular o'limdan yaxshiroq!“

Pyotr patnisda choy olib kirkanda Ivan Ilich unga bu kim, u nima, degandek uzoq angrayib qarab qoldi. Pyotr bu qarashdan xijolat tortdi. U o'ng'aysizlanib turar ekan, Ivan Ilich hushiga keldi.

— Ha, — dedi u, — choy... yaxshi, qo'y. Faqat yuvinishiga yordamlashib yubor va toza ko'ylak keltir.

Ivan Ilich yuvinishga tutindi. U to'xtab-to'xtab qo'li, yuzini yuvdi, tishini tozaladi va sochini taray boshladi-da, oynaga ko'z tashladi. U qo'rqib ketdi, ayniqsa, sochini yaltiragan peshonasiga tekis tarmashib turishi qo'rqinchli tuyuldi.

Ko'ylagini almashtirayotganlarida, agar badaniga ko'zi tushsa, yana ham qo'rqib ketishini tushundi-da, o'ziga qaramadi. Mana, hammasi nihoyasiga yetdi. U xalatni kiyib, qalin jun ro'molga o'rangi va choy ichish uchun stol yoniga o'tirdi. Shu asnoda bir zum o'zini yengil his etdi, ammo choy ichishni boshlar ekan, yana o'sha ta'm, yana o'sha og'riq qaytdi. U o'zini zo'rlab,

choyni oxirigacha ichdi, so'ng oyog'ini uzatib, cho'zildi. Yotdi-da, Pyotrqa ruxsat berdi.

Yana o'sha gap. Ba'zan umid uchquni porlab qoladi, ba'zan pushaymonlar ummoni junbishga keladi, yana o'sha og'riq, yana o'sha azob, o'sha qo'msash va hamma-si bir xil, o'zgarmas. U yolg'izlikdan azoblanib, kimnidir chaqirgisi keladi, ammo biladiki, yonida birov o'tirsa aholi bundan ham battar bo'ladi. „Balki, yana morfin ichish kerakdir, bari esdan chiqadi-ku. Men unga, do'xtirga ayta-man, boshqa biror narsa o'ylab topsin. Bunday yashash mumkin emas, mumkin emas“.

Bir-ikki soat shunday o'tadi. Mana, tashqaridan qo'n-g'iroq tovushi eshitildi. Zora, do'xtir bo'lsa. Ha, bu do'xtir, sizni biror nima cho'chitdimi, hozir hammasini to'g'rilaymiz qabilidagi ifodani niqob qilib olgan bardam, xushchaqchaq, semizgina, quvnoq shifokor. Do'xtir bu ifoda mazkur holatga yopishmasligini biladi, ammo u xuddi ziyofatga borayotgan odam ertalab zarchoponini yelkasiga ilib olgandek, bu niqobni bosib kiyib olgan va uni aslo yechmaydi.

Do'xtir zavq bilan, shoshilmay qo'lini artadi.

– Sovqotib ketdim. Qattiq sovuq. Isinib olsam maylimi? – deydi xuddi u isinib olishi uchun jinday kutib turish lozim, shundan keyin bari izga tushib ketadigandek ohangda.

– Xo'sh, qalaysiz?

Do'xtir Ivan Ilichga „Ishlar qalay?“ degisi keladi, biroq u sezadiki, bunday deb bo'lmaydi va „Tunni qanday o'tkazdingiz?“ deydi.

Ivan Ilich do'xtirga „Nahotki sen hech yolg'on gapirishdan uyalmasang?“ degandek qaraydi. Biroq do'xtir savolni tushunishni xohlamaydi.

Va Ivan Ilich noliydi:

– Baribir juda qattiq azob. Og'riq o'tib ketmayapti, yo'qolmayapti. Nimadir bo'lganda edi!

– Ha, siz kasallar doim shunaqasizlar. Xo'sh, qarangki, isinib ham oldim, hatto injiqqina Praskovya Fyodorovna shu yerda bo'lganida ham, mening haroratimga e'tiroz bildirolmasdi. Xo'sh, salom berdik. – Do'xtir qo'l olishadi.

Va birdaniga oldingi nag'malarini yig'ishtirib, jiddiy qiyofada bemorni ko'zdan kechirishga tutinadi, tomir urishi, haroratini o'lchaydi, izidan dukullatish, tinglab ko'rishlar boshlanadi.

Ivan Ilich hech shubhasiz biladiki, bularning bari xo'jako'rsinga, aldov, biroq do'xtir tizzalab, engashgan-cha qulog'ini goh yuqoriga, goh pastga tutib, ma'nodor qiyofada uning ustida turli tana mashqlarini ijro etar ekan, Ivan Ilich xuddi bir paytlar advokatlarining nima uchun yolg'on gapirayotganini bilsa-da, maftun bo'lib tinglagandek do'xtirning jonhalak harakatlarga mahliyo bo'lib qoladi.

Do'xtir divanga cho'kkalab, yana nimanidir dukullatib turganida Praskovya Fyodorovnaning shohi ko'ylagi shitirladi va do'xtirning kelganini bildirmagani uchun Pyotrqa tanbeh bergani eshitildi.

Ayol ichkariga kirdi, erini o'pdi va birdaniga allaqachon uyqudan turgani, faqat anglashilmovchilik tufayli do'xtirning kelganini payqamay qolganini isbotlashga tushib ketdi.

Ivan Ilich unga suq bilan qaradi, boshdan oxir ko'z yugurtirib chiqar ekan, uning oppoq, do'mboq, toza qo'llariga, bo'yniga, ovozdagi jarangga va ko'zida hayot ufurib turgan shu'laga hasadi kelib ketdi. U qalbining butun quvvati bilan xotinidan nafratlanar, xotini teginganida unga nisbatan ko'nglida to'lib-toshgan nafratdan ezilardi.

Ayolning eriga va uning dardiga munosabati odatdagidek edi. Xuddi do'xtir bemorlarga nisbatan ma'lum munosabat tarzini joriy qilgan va shundan voz kecha olmaganidek, ayol ham bir qolipdagi gaplarni bilib olgandi – eri aytilgan tavsiyalarga amal qilmaydi, hamma-siga o'zi aybdor va bu ham yetmaganday tinmay ta'na qiladi. Praskovya Fyodorovna eriga shundan boshqa muomalani loyiq ko'rmasdi.

– Ko'rmaysizmi, hech quloq solmaydi! Dorilarni vaqtida ichmaydi. Boz ustiga doim oyog'ini tepaga ko'tarib yotadi, bu, ehtimol, unga zarardir.

Ayol uning Gerasimni oyog'ini tutib turishga qanday majbur qilishini erinmay hikoya qiladi.

Do'xtir yoyilib, beozor kuladi: „Nima ham qilardik, afsuski bu bemorlar shunaqa ahmoqona narsalarni o'ylab topishadi, chidashdan boshqa iloj yo'q; ularni tushunsa bo'ladi“.

Ko'rik tugagach, do'xtir soatga qaradi va shu payt Praskovya Fyodorovna Ivan Ilichga ma'lum qildiki, eri rozi bo'lsayam, bo'lmasayam u taniqli do'xtirni taklif qilgan va ular Mixail Danilovich (odatdagi do'xtirni shunday atashardi) bilan birgalikda bemorni ko'radilar, maslahatlashadilar.

– Sen e'tiroz bildirma, iltimos. Buni o'zim uchun qil-yapman, – dedi ayol hamma narsani eri uchun qilayotgani va shu bois ham Ivan Ilich uning xohishiga qarshi bormasligini istehzoli ohangda ta'kidlab. Bemor sukut saqladi, peshonasi tirishdi. Shu bilan atrofini munofiqlik butunlay o'rab olganini, bunday muhitda biror narsani tushunishda chalkashib ketish mumkinligini his etdi.

Xotini unga nima ravo ko'rayotgan bo'lsa, barini o'zi uchun qilar va Ivan Ilichga o'zi uchun qilayotganini aqlga sig'maydigan holdek ta'kidlab, gapining teskarisini tushunishga undardi.

Haqiqatan, soat o'n ikki yarimda taniqli do'xtir keldi. Yana shu joyda va boshqa xonada eshitishlar, buyrak hamda ko'richak haqida batafsil suhbatlar boshlanib ketdi va hayot-mamot masalasi bir yoqda qolib, savol-javoblarda buyrak va ko'richak masalasi atroficha muhokama qilindi, bu a'zolar bilan arzimagan o'zgarish bo'lib o'tgan, mana endi Mixail Danilovich va taniqli zot ishga kirishadilar va hammasi joyiga tushadi.

Taniqli do'xtir jiddiy, lekin umid uyg'otadigan qiyofada xayrlashdi. Ivan Ilichning ko'zida qo'rquv uchquni va ilinj shu'lasi porlab, tuzalishga qanchalik kafolat borligi haqida bergan ilmoqli savoliga u kafolat yo'g'u, imkoniyat bor, deb javob qaytardi. Do'xtirni kuzatayotgan Ivan Ilichning nigohi shunchalar g'amgin ediki, buni ko'rib, taniqli do'xtirning xizmat haqini berish uchun kabinetdan chiqib ketayotgan Praskovya Fyodorovna yig'lab yubordi.

Umidbaxsh so'zlari bilan do'xtir bag'ishlagan kayfiyat uzoq cho'zilmadi. Yana o'sha xona, o'sha suratlar, pardalar, gulgog'ozlar, shisha idishchalar va o'zining og'riyotgan, jafo chekayotgan vujudi. Ivan Ilich ihray boshladi; uning tomiriga dori yubordilar va u sarhushlikda barini esidan chiqardi.

U ko'zini ochganda qorong'i tusha boshlagan edi; bemorga taom olib kelishdi. U sho'rvani zo'riqib ichdi; yana o'sha hol, yana tun kirib keldi.

Ovqatdan keyin soat yettilarda uning xonasiga bazmga boradigandek kiyingan, do'ppaygan, tarang tortilgan ko'kraklar, yuzida atir-upa izi bilan Praskovya Fyodorovna kirdi. U ertalab teatrga borishayotganini eslatgandi. Sara Bernar¹ tashrif buyurgan va ularning lojaga chiptalari bor ediki, chipta olishni Ivan Ilichning o'zi majburlagandi. Ivan

¹Sara Bernar (1844–1923) – fransuz aktrisasi.

Ilich buni esidan chiqargandi, xotining hashami uning g'ashini keltirdi. G'azabi qo'ziganini yashirdi-yu, o'zi lojadan joy olib, teatrga borishni, bu bolalar uchun tarbiyaviy estetik zavqlanish bo'lishini qattiq tayinlaganini esladi.

Praskovya Fyodorovna o'zidan ko'ngli to'q qiyofada, lekin aybdordek biroz qimtinib o'tirdi, go'yo so'rashga majburdek, hech yangilik bo'lmaganini bilsa-da, erining sog'lig'ini surishtirdi va o'ziga kerak gapni ayta boshladi: uning borishga xohishi yo'qroq, biroq loja allaqachon olingan va Elen, qiz va Petrishev (sud tergovchisi, qizning qallig'i) boradi, ularni yolg'iz jo'natish noqulay. Aslida unga eriga qarab o'tirish yoqadi. Faqat usiz do'xtirning tavsiyalarini bajarsa bo'lgani.

— Ha, Fyodor Petrovich (kuyov) kirmoqchi edi. Mumkinmi? Liza ham.

— Mayli, kirishsin.

Yasangan, yarimyalang'och, yosh vujudini ko'z-ko'z qilib qizi kirdi. Otasiga esa aynan vujudi azob beradi. Solanib qadam bosadigan, sog'lom, tabiiyki, sevgidan mast, baxtiga soya tashlovchi kasallik, og'riq yoki o'limdan g'azablanadigan noziknihol.

Frak kiyib olgan, yo'g'on, baquvvat bo'yni mahkam qisilgan oq yoqada, ko'kragi keng, kuchli sonlari uzun qora shimda larsillagan, bir qo'li tarang tortilgan qo'l-qopda, tavoze-la Fyodor Petrovich ham kirdi.

Ularining izidan yangi mundircha kiygan, qo'lqopda, ko'zining osti ko'kargan, buning ma'nosini Ivan Ilich tushunardi, bechoragina gimnaziyachi ham sezdirmaygina bosh suqdi.

Ivan Ilichning o'g'liga hamisha rahmi kelardi. Uning olazarak, og'riqli nigohi doim vahimali edi. Ivan Ilichning bilishicha, Gerasimdan tashqari faqat Vasya uni tushunar va qadriga yetardi.

Hamma o'tirdi, yana bemorning salomatligini surishtirdilar. Sukunat cho'kdi. Liza onasidan durbinni so'radi. Ona va qiz o'rtasida uni kim qayerga qo'ygani yuzasidan mojaro chiqdi. Juda yoqimsiz holat.

Fyodor Petrovich Ivan Ilichdan Sara Bernarni ko'rgan-ko'rmaganini so'radi. Ivan Ilich boshida o'zidan nimani so'rganlarini tushunmadi, keyin esa dedi:

— Yo'q; siz allaqachon ko'rdingizmi?

— Ha, „Adriyenna Lekuvryor“da!

Praskovya Fyodorovna aktrisaning bir fazilatini maqtadi. Qizi e'tiroz bildirdi. Uning o'yinlari qanchalik nafosatli va hayotiy ekanligi haqidagi doim bir xilda takrorlanadigan suhbat boshlanib ketdi.

Suhbat asnosida Fyodor Petrovich Ivan Ilichga nazar soldi-da, jim bo'lib qoldi. Boshqalar ham qaradilar va jimib qoldilar. Ivan Ilich yaltiragan ko'zlari bilan qarshisiga tikilar, shubhasiz, ulardan g'azablanardi. Bu holdatni izga solish lozim edi, biroq buni tuzatib bo'lmasdi. O'rtaga cho'kkan og'ir sukunatni buzish lozim edi. Hech kim bunga jur'at etolmasdi, birdaniga yolg'on fosh bo'lib qoladigandek, bari oshkor bo'ladigandek hamma vahimaga tushdi. Birinchi bo'lib Liza jur'at qildi. U sukunatni buzdi. Qiz hammaning ko'nglidagi gapni yashirmoqchi bo'ldi-yu, ammo sezdirib qo'ydi.

— Aytgancha, ketar vaqt ham bo'ldi, — dedi u bir vaqlar otasi sovg'a qilgan soatiga qarab va ularning ikkisigagina ma'lum bo'lgan bir narsa haqida yigita sezdiribroq boqib kuldi-da, ko'ylagini shitirlatgancha o'rmidan turdi.

Hamma o'rmidan qo'zg'aldi va xaytlashib chiqib ketishdi.

¹ *Adriyenna Lekuvryor* — fransuz aktrisasi Adriyenna Lekuvryor (1692–1730) faoliyatiga bag'ishlangan pyesa.

Ular turib ketgach, Ivan Ilichga kayfiyati yaxshidek tuyuldi: munofiqlik yo'qoldi, u o'shalar bilan ketdi, ammo og'riq qoldi. Yana o'sha na og'ir, na yengil og'riq va o'sha qo'rquv. Hammasi birdek yoqimsiz.

Yana daqiqa izidan daqiqa, soat ketidan soat o'ta boshladi, hammasi o'sha-o'sha, oxiri yo'q, bari muqarrar dahshatli yakun sari boryapti.

— Ha, Gerasimni yuboringlar, — deb javob berdi Ivan Ilich Pyotrning savoliga.

9

Xotini tun yarmidan oqqanda qaytdi. U oyoq uchida yurib kirdi, biroq buni Ivan Ilich eshitdi: ko'zini ochdi va yana shoshib yumib oldi. Ayol Gerasimni jo'natib yuborib, eri bilan o'zi o'tirmoqchi bo'ldi. Er ko'zini ochdi va:

— Yo'q, ket. — dedi.

— Juda qiynalyapsanmi?

— Nima farqi bor.

— Afyun ichsang-chi?

U rozi bo'ldi va ichdi. Ayol ketdi.

Soat uchlargacha yarim behush holatda azob tortdi. Uni allaqanday tor qora xaltaga majburlab tiqishayotgandek tuyular, lekin sira tiqa olishmasdi. Bu yoqimsiz harakat uni zor qaqshatib ro'y berayotgandi. Bundan o'zi goh qo'rqr, goh ichkariga kirmoqchi, og'riqni to'xtatishga yordamlashmoqchi bo'lardi. Birdan ag'darilib, qulab tushgandek bo'ldi va ko'zini ochdi. Har doimgidek oyoq uchida tinch va osuda mudrab Gerasim o'tiribdi. U esa ozib ketgan, paypoq kiydirilgan oyog'ini uning yelkasiga qo'yib yotibdi; o'sha qalpoqli sham, o'sha tinim bilmas og'riq.

— Boraver, Gerasim, — pichirladi u.

— Qo'yavering, o'tiribman-da.

— Yo'q, boraver.

U oyog'ini tushirib yonboshlab yotdi-yu o'ziga rahmi kelib ketdi. Gerasim qo'shni xonaga chiqishini sabr bilan kutdi va ortiq chiday olmay, yosh boladek ho'ngrab yubordi. U o'zining chorasizligi, bedavo dardga chalingani yolg'izligi, odamlarning shafqatsizligi, Xudoning rahmi kelmayotgani, shafqat qilmayotganidan o'ksib yig'ladi.

„Nechun meni bu ko'yg'a solding? Nega meni bu joyga olib kelding? Nima uchun, nima uchun meni buncha qiynaysan?..“

U javob kutmay, javob yo'qligi, javob bo'lishi mumkin emasligi uchun yig'lashda davom etdi. Og'riq yana xuruj qildi, biroq u qimirlamadi, hech kimni chaqirmadi. O'zicha derdi: „Mayli, yana uraver! Ammo nima uchun? Men senga nima qildim, nega?“

Keyin u jimib qoldi, yig'lashni ham, nafas olishni ham to'xtatdi va butun diqqat-e'tiborini bir nuqtaga jamladi: go'yo shovqinli ovozlarga emas, qalb ovozig'a, botinida qo'zg'algan fikrlarga quloq tutmoqchi bo'ldi.

— Senga nima kerak? — dastlabki eshitgan savolini so'zlar bilan shunday ifodalasa bo'lardi. — Senga nima kerak? Sen nimani xohlaysan? — o'zicha takrorlardi u. — Nimani? — Qiynalmaslikni. Yashashni, — javob berdi yana o'zi.

U bor vujudi bilan diqqatini qayta jamladi, hatto og'riq sezilmay qoldi.

— Yashashni? Qanday yashashni? — so'radi ichkaridan qalb ovozi.

— Ha, yashashni, oldin qanday bo'lsa shunday: yaxshi, ko'ngilli yashashni.

— Sen oldin yaxshi va ko'ngilli yashaganmisan? — so'radi ovoz. U hayotining eng go'zal lahzalarini eslashga tirishdi. Ammo — g'alati manzara — ko'ngilli hayotining u

go'zal lahzalari endi oldingidek ohanraboli emasdi. Bola-likning ilk taassurotlariga bundan mustasno. O'sha manzilda, bolalikda haqiqatan agar qayta yashash nasib etsa, orzu qiladigan yoqimli narsalar bor edi. Biroq u kunlarni kechirgan odam endi yo'q: ular boshqa birov haqidagi xotiralardek bo'lib qoldi.

Bugungi kunlarga yetaklagan o'tmish voqealari haqida o'ylaganda taassurotlari xiralashib, uning uchun, Ivan Ilich uchun quvonch bo'lib tuyulgan tuyg'ular ko'zida erib, ajabtovur, allaqanday yaramas tusga kirib bordi.

Bolalikdan uzoqlashib, shu kunlariga yaqinlashgan sari shodliklar arziyas va shubhali tuyula boshladi. Bu huquqshunoslikdagi tahsildan boshlandi. Har holda u joyda chinakam hayot bor edi: xursandchilik, do'st-lik, umid bor edi. Lekin yuqori sinflarga o'rlay boshlagach, bunday yoqimli lahzalar kamayib bordi. Keyin gubernator huzuridagi dastlabki xizmat asnosida ham yoqimli lahzalar bo'lgandi: bu xotiniga bo'lgan muhabbatining xotiralari edi. Keyin hammasi chalkashib ketdi, ko'ngilli onlar kamayib, yaxshi damlar borgan sari ozayaverdi.

Kutilmaganda uylanish... va ko'ngil qolishlar, xotini-ning og'zidagi hid, hissiyotlar, yon berishlar! Bu jon oluvchi xizmat, bu pul topish yo'lida kuyib-pishishlar, shu zaylda bir, ikki, o'n, yigirma yillar o'tdi — bo'lgani shu. Hammasi jonsiz, o'lik. O'zimni go'yo tashvishlardan yuqorida yurgandek his etib, aslida g'am-tashvishning ostida umrimni o'tkazgan ekanman. Shunday bo'lgan ekan. Ko'pchilikning nazdida, mansab-martabada baland bo'lganman, lekin hayot quyidan, pastdan o'tib ketgan ekan. Mana, oqibati, o'limga tayyorlanaver!

Xo'sh, bu nima o'zi? Nega? Bo'lishi mumkin emas. Hayot shunday ma'nisiz, yaramas bo'lishi mumkin emas.

Agar u shu tarzda yaramas va ma'nisiz bo'lsa, nima uchun o'lish, qiynalib o'lish lozim? Nimadir noto'g'ri.

„Balki, men risoladagidek yashamagandirman?“ — Ivan Ilichning miyasiga kutilmaganda shu fikr keldi. „Nega, axir hammasini talab qilganicha, keragicha bajardim-ku?“ — u o'zicha shunday dedi va shu zunda hayot va o'lim jumbog'ining yagona yechimini ham o'zidan uzoqlashtirdi.

„Endi nimani xohlaysan? Yashashnimi? Qanday yashashni? Yashash, xuddi sudda yashagandek, sud amal-dori e'lon qiladi: „Sud kelyapti!“ Sud kelyapti, sud kel-yapti, — takrorladi u ichida. — Mana u, sud. Axir, men aybdor emasman-ku! — g'azab bilan qichqirdi u. — Nima uchun?“ U yig'lashdan to'xtadi va yuzini devor tomon o'girib, faqat bir narsa haqida o'ylay boshladi: buncha qiynoqlarga sabab nima?

Lekin qancha o'ylamasin, savoliga javob topolmadi. Endi xayoliga tez-tez shu fikr keldi: nima ro'y berayot-gan bo'lsa, hammasi noto'g'ri yashaganidan; ammo Ivan Ilich darhol hayotining mutlaqo to'g'riligini esga olib, yo-qimsiz o'yni nari haydardi.

10

Yana ikki hafta o'tdi. Ivan Ilich endi divandan qo'zg'almasdi. U to'shakda yotishni xohlamay divanga o'r-nashib oldi. Mudom yuzini devorga o'girib yotgancha nuqul bitta yechimi yo'q azobdan qiynalar, bitta javobi yo'q savol ustida bor vujudi bilan bosh qotirardi. O'lim nima? Nahotki rost bo'lsa bu o'lim degani? Ichki ovoz javob berardi: ha, rost. Bu qiynoqlarga sabab nima? O'sha ovoz javob berardi: shunchaki, sababi yo'q. Shun-dan boshqa hech nima ro'y bermasdi.

Dardga yo'liqib, ilk marta do'xtirga uchraganidan beri Ivan Ilich tez-tez o'rin almashib turuvchi ikki qarama-qarshi kayfiyat ta'sirida yashardi: bir tomondan, tushunarsiz va qo'rqinchli o'limning vahimasi va kutilishi, bu yoqda o'z vujudi faoliyatini kuzatishdan umidbaxsh qiziqish. Ko'z oldida ba'zan o'z vazifasini bajarmayotgan birgina buyrak va ko'richak, ba'zan esa hech qachon qutulib bo'lmaydigan tushunarsiz o'lim sharpasi turardi.

Bu ikki kayfiyat kasallikning boshlanishida bir-biri bilan almashib turardi; dard uzoq davom etgach esa buyrakning tuzalishi haqidagi umid shubhali va xayoliy tuyula boshladi va kutilayotgan o'lim tahdidi kuchaydi.

Ivan Ilich o'zicha bundan uch oy oldingi holatini eslashga va uni hozirgi vaziyat bilan chog'ishtirishga urinib ko'rdi; barcha umidlar chilparchin bo'lishi uchun tog'ning tagiga engandek halokat sari bir tekis ketgan ekan.

Keyingi paytlarda bu yolg'izlikda, divan suyanchig'iga yuzini bosib yotib o'zi his etgan yolg'izlikda, ko'plab tanishlari, bor tumonat shahardagi yolg'izlikda, na dengiz tubida, na yer yuzida tengi yo'q mutlaq yolg'izlikda – keyingi paytlardagi ana shunday tanholikda Ivan Ilich faqat o'tmish xotiralarini tiklab yashay boshladi. Uning kechmishi manzaralari navbati bilan namoyon bo'laverdi. Yaqin lahzalarning taassurotlari tobora uzoqlashib borar va oxiri bolalikda to'xtardi. Ivan Ilich o'ziga olxo'ri murabbosidan yeyishni taklif qilganlari haqida o'ylasa, bolalikdagi burushgan, xom fransuz olxo'risining o'ziga xos ta'mi, og'zi to'la so'lak bilan uni danagigacha kemirayotganlari esiga tushib ketar, shu xotiralar qatorida boshqalari ham uyg'onardi: enaga, aka, o'yinchoqlar... „Bular haqida o'ylash shart emas, juda og'riqli“, – derdi Ivan Ilich o'ziga va bugungi kunlarga qaytardi. Divan suyanchig'ida gi tugma va saxtiyon teridagi izlar. „Teri qimmat, lekin

sifatsiz; shundan ham janjal chiqqandi. Biz otamizning sumkasini yirtib qo'yganimizda boshqa teri edi, janjal ham boshqacha, keyin jazolashgandi, onam esa bizlarga bo'g'irsoq beruvdi“. Yana xayol bolalikka ko'char va yana Ivan Ilichga yoqimsiz tuyulib, bularni nari haydab boshqa narsalar haqida o'ylashga urinardi.

Yana o'sha hol, bu xotiralarni eslash jarayonida boshqa xotiralar ham xayolni egallardi: kasalligi qanday zo'raydi va qanday og'irlashib bordi? O'tmish haqida o'ylar qancha uzoqqa ketsa, hayot ta'mi shuncha kuchayardi. Burungi hayotda ezgulik ko'p edi, hayotning o'zi ham, uning qadri ham baland edi. Keyin hamma o'ylari qorishib ketardi. „Qiyonoq qancha zo'raysa, hayot ham shuncha yomon o'tadi“, – o'ylardi u. O'rtda, hayotning boshlanishida faqat bitta yorug' nuqta, keyin esa hammasi qop-qora, hammasi shuvullab o'tadi. „O'limgacha bo'lgan oraliqqa teskari mutanosiblikda“, – o'yladi Ivan Ilich. Tobora shitob bilan pastga qulayotgan tosh ko'z oldiga keldi-yu, qalbi o'rtandi. Azobi ortib borayotgan hayot intihoga, dahshatli qabohat sari yeldek uchib borardi. „Men uchyapman...“

U titradi, qimirladi, qarshilik qilmoqchi bo'ldi; biroq qarshi turish mumkin emasligini anglab yetdi va yana ro'parasida turgan, qaramasa bo'lmaydigan borliqqa tikilishlardan charchab, ko'z qirini divanning suyanchig'iga qadadi va kuta boshladi, o'sha qo'rqinchli qulash, silkinish va vayron bo'lishni kuta boshladi. „Qarshi turish mumkin emas, – dedi o'zicha. – Hech bo'lmasa, nima uchun mumkin emasligini tushunish kerak. Bu ham mumkin emas. Agar men risoladagiday yashamaganimni tan olsam, tushunsa bo'ladi-ku. Lekin buni endi tan olishning sira iloji yo'q“, – dedi o'zicha hayotining butun qonuniyligi, to'g'riligi, ma'qulligini xotirlab. „Bunga yo'l

qo'yib bo'lmaydi, — dedi u birov ko'rib, aldanib qoladigandek lablarini qimtib iljaygancha. — Izoh yo'q! Qiynoq, o'lim... Nima uchun?"

11

Shu alpozda yana ikki hafta o'tdi. Bu vaqt ichida Ivan Ilich va xotini ko'pdan kutgan voqea sodir bo'ldi: Petrishev urf-odat bo'yicha niyatini bildirdi. Bu kechki payt ro'y berdi. Ertasi kuni Praskovya Fyodorovna Fyodor Petrovichning taklifini eriga qanday ma'lum qilishni obdan o'ylagancha uning huzuriga kirdi, biroq shu kecha Ivan Ilichning ahvoli ruhiyati juda yomonlashdi. Praskovya Fyodorovna uni o'sha divanda, faqat boshqa holatda uchratdi. U chalqancha yotar, inqillar va qotib qolgan nigohini to'g'riga qadab turardi.

Ayol dorilardan gap boshlaganda bemor nigohini unga qaratdi. U gapini tugatishga ulgurmadi: bu nigohda tuganmas g'azab aks etib turardi.

— Iso haqqi, tinchgina jon taslim qilishingga izn ber, — dedi u.

Ayol chiqib ketmoqchi edi, shu zum qizi kirdi-da, hol-ahvol so'rashga tutindi. Ivan Ilich qiziga ham xotinigacha boqqan nigoh bilan tikildi, sog'lig'i haqidagi savolga quruqqina javob berib, yaqinda hammalarining undan qutulishini bildirdi. Ikkalasi ham jimib qolishdi, biroq o'tirgan bo'lib, so'ng zumda chiqib ketishdi.

— Bizning aybimiz nima? — dedi Liza onasiga. — Xuddi biz uni kasal qilgandek. To'g'ri, unga rahmim keladi, lekin nega bizni qiynaydi?

Odatdagi vaqtda do'xtir keldi. Ivan Ilich qahrli nigohini undan uzmay, qisqa-qisqa „ha, yo'q“ deb javob qaytardi va oxirida dedi:

— Hech qanday yordam berolmasligingizni bilasiz-ku, shunday ekan meni tinch qo'ying.

— Og'riqni yengillashtirishimiz mumkin.

— Buni ham eplolmaysiz; tinch qo'ying dedim-ku sizga.

Do'xtir mehmonxonaga chiqdi va Praskovya Fyodorovnaga ma'lum qildiki, ahvol juda tang, faqat bitta yo'libor — aflyun, u qo'zg'alayotgan mislsiz og'riqni bosadi.

Do'xtir uning jismidagi og'riq kuchli, deb to'g'ri aytdi. Biroq badanining zirqirashidan ham ko'ra ko'proq unga qalb tug'yoni azob berardi. Ivan Ilichning ma'naviy azoblanishi shundan iborat ediki, kecha mudrab o'tirgan Gerasimning beg'ubor, lo'mbillagan yuziga tikilib turib, miyasiga bir fikr keldi: rostdan ham butun hayotim, ongli hayotim „haligiday“ o'tgan bo'lsa-ya?

Uning miyasiga avvallari mutlaqo imkonsizdek tuyulgan shubha oraladi: u yashab o'tgan hayot o'zi risoladagiday deb o'ylagan darajadan boshqacha kechgan ko'rinadi. Miyasiga shunday savol keldi: o'zidan yuqori turgan odamlar tomonidan ma'qul hisoblangan mavjud holatlarga qarshi kurash borasidagi biroz ko'zga tashlangan niyatlari, darhol xayolidan haydagan o'sha niyatlargina chin, boshqa hammasi ro'yo bo'lgan esa-chi? Uning xizmati, hayot tarzi, oilasi, jamoasi va manfaatlari — bari soxta bo'lishi mumkin edi. U o'zining o'tmishini himoya qilishga urindi-yu, birdaniga o'zi muhofaza qilayotgan borliq qarshisida o'jizligini sezdi. Himoya qilinadigan hech narsa yo'q edi.

„Agar shunday bo'lsa, — dedi u o'zicha, — men o'zinga berilgan barcha narsani vayron qildim va ular endi qayta tiklanmaydi, degan tushuncha bilan dunyoni tark etayotgan bo'lsam, bu yog'i qandoq kechadi?“ Ivan Ilich chalqancha yotib oldi va butun hayotini yangidan taftish qila boshladi. U ertalab malayni, keyin xotinini, so'ng qizini, oxirida do'xtirni ko'rganda, ularning har bir harakati, har bir so'zi tunda ayon bo'lgan mash'um haqiqatni tasdiqladi. Ular-ning qiyofasida Ivan Ilich o'zini, yashash tarzini ilg'adi

va bularning hammasi hayot va o'limni berkitib turuvchi dahshatli, ulkan yolg'on ekanini aniq ko'rdi. Bu tuyg'u kuchayib, uning jismoniy qiynoqlarini o'n baravar oshirdi. U xirillab, kiyimlarini yirib iring'ita boshladi. Unga nafasi qisilib borayotgandek, kiyimlari bo'g'ayotgandek tuyuldi.

Unga ko'p miqdorda afyun berdilar, u gum-gurs o'chdi; biroq choshgohga borib yana shu qaytalandi. Ivan Ilich hammani atrofidan quvib soldi va u joydan bu joyga iring'iy boshladi.

Xotini kirib yalindi:

– Jon, azizim, men uchun shunga rozi bo'l (men uchun?). Bu zarar qilmaydi, foydasi ko'proq tegadi. Nima qilibdi, hech narsa emas. Sog'lom odamlar ham tez-tez...

Ivan Ilich ko'zlarini katta ochdi.

– Nima? Tavba-tazarru keltirish? Nima uchun? Kerak emas. Ha, mayli...

Ayol yig'lab yubordi.

– Ha, aziz do'stinam. Men o'zimiznikini chaqirtiraman, u juda beozor.

– Ajoyib, juda soz, – g'udrandi Ivan Ilich.

Ruhoniy kelib, uning uchun ilohiy kalomlardan o'qigach, u yumshadi, o'zining shubhalaridan qutulib, yengil tortgandek bo'ldi va bu tajanglikdan so'ng unda oniy umid uyg'ondi. U qaytadan ko'richak va uni davolash haqida o'ylab ketdi va ko'zida yosh bilan tazarru qildi.

Ibodatdan keyin uni yotqizib qo'yganlarida, bir daqiqa yengil tortdi va yana dilida yashashga umid uyg'ondi. U taklif qilingan jarrohlik amaliyoti yuzasidan fikr yuritdi. „Yashashni, yashashni xohlayman“, – o'zicha gapirdi. Hol so'ragani xotini kirdi; odatdagi gaplarni aytdi va oxirida qo'shimcha qildi:

– Ahvoling ancha tuzuk-a, shunday emasmi?

U xotiniga qiyos boqmay „ha“ deb qo'ya qoldi.

Ayolning kiyimi, turishi, yuz ifodasi, ovozi – bari unga bir narsani anglatardi: „Hammasi yolg'on. Sen yashagan va yashayotgan hayot ko'zbo'yamachilik, munofiqlik, o'zingdan hayot va o'limni pana qilishdan iborat“. U shuni o'ylar ekan, xotiniga nafrati qo'zidi va nafrat bilan birga jon oluvchi jismoniy og'riq hamda ruhiyatida chorasizlik, yaqinlashib kelayotgan intiho xayoli gavdalandi. Yangidan nimadir ro'y berdi: burab, chatnab og'rish, nafas siqishi...

U „ha“ deganda yuzi qo'rqinchli burishib ketdi. „Ha“ deya turib, xotinining aftiga tik qaradi-yu, o'z zaifligiga yarashmagan chaqqon harakat bilan yuztuban ag'anab baqirib yubordi:

– Ketinglar, ketinglar, meni tinch qo'yinglar!

12

Shu daqiqadan boshlab uch kun davom etgan, vahimali, ikki eshik ortidan ham vahimasi teshib yuboradigan chinqirib boshlandi. Xotiniga javob qaytargan o'sha daqiqada u mahv bo'lganini tushungan edi, endi qaytish yo'q, qazo yaqin, hammasi tugagan, hammasining yolg'onligi haqidagi shubha esa shubhaligicha qolgan.

– V-u-u-uy! – qichqirardi Ivan Ilich turli ohanglarda. Keyin yana qichqira boshlardi: „Istamayman! V-u-u-uy!“ – va shu tarzda uvlab qichqiraverardi.

Uning uchun vaqt o'lchovi tugagan shu uch kunda jonini oxirigacha so'rib olgan ko'zga ko'rinnas qora xalta ichida tipirchiladi. U xuddi jallodning qo'lidan yulqinib chiqmoqchi bo'lgan mahkumdek chiranardi; har daqiqada jon-jahdi bilan kurashmasin, uni dahshatga solgan o'sha mash'um palla yaqinlashayotganini sezib turardi. U butun azob qora xaltaga tobora so'rilib borishda ekanini his qilardi, ammo bundan qutulish chorasi yo'q edi. Qutulishga hayoti yaxshi o'tgani haqidagi iqrori xalaqit berardi. O'z

hayotini oqlashi uni zanjir kabi chirmab olgandi va olg'a yurishga qo'ymasdi.

Birdaniga qandaydir kuch uning ko'kragiga, biqiniga urilgandek bo'ldi, nafasi battar qisildi, u allaqanday o'ra tubiga qulab tushdi va o'sha yoqdan allaqanday shu'la ko'rindi. U bilan temiryo'l vagonidagi bir holat ro'y berayotgandi, oldinga ketyapman, deb o'ylaysan-u, aslida orqaga ketayotgan bo'lasan va birdaniga asl yo'nalishni bilib qolasan.

— Ha, bari noto'g'ri bo'ldi, — dedi o'zicha, — hechqisi yo'q. Aslida „to'g'ri“ qanaqa bo'larkan? — o'zidan so'radi va birdaniga jimib qoldi.

Bu uchunchi kunning oxirida, joni uzilishidan bir soat oldingi holat edi. Aynan shu pallada gimnaziyauchi astagina otasining huzuriga pisib kirgan va unga yaqin bor-gandi. Jon beruvchi tinmay baqirar va qo'lini silkirdi. Qo'l gimnaziyauchining boshiga tegib ketdi. Gimnaziyauchi qo'lni ushlab oldi, lablarini unga bosdi va yig'lab yubordi.

Ayni shu paytda Ivan Ilich o'raga qulab, shu'laga ko'zi tushgan va hayoti noto'g'ri kechganini, ammo uni hali ham to'g'rilash mumkinligini o'ylagandi. U o'zidan: „To'g'ri hayot qanaqa?“ deb so'radi va bukchaygancha jimib qoldi. Shunda u qo'lini kimdir o'payotganini sezdi. Ko'zini ochib, o'g'liga razm soldi. Bolaga rahmi keldi. Xotini unga yaqinlashdi. U ayolga tikildi. Ayol angrayib, burni va bo'yniga oqqan ko'zyoshlarini artmay, alamzada nazar bilan unga qarab turardi. Uning xotiniga rahmi keldi.

„Ha, men ularni qiynayapman, — o'yladi u. — Ularga og'ir, biroq men o'lsam, ularga yaxshi bo'ladi“. U shu so'zlarni aytmoqchi bo'ldi, ammo gapirishga kuchi yetmadi. „Gapirishdan nima foyda, amalga oshirish kerak“, — o'yladi u. Keyin nigohi bilan xotiniga o'g'lini ko'rsatdi va dedi:

Qara... afsus... sen ham... — U „kechir“ demoqchi edi, „kech“ deya oldi xolos, xatoni to'g'rilashga majoli yet-

madi, kimga kerak bo'lsa, o'zi to'g'rilab oladi, degandek qo'l siltadi.

Shu payt Ivan Ilichni qiynab, ichidan chiqolmayotgan azob ikki tomonidan, o'ng tomonidan va hamma tomonidan otilib chiqqa boshladi. Ularga shafqat qilish lozim, shunday qilish kerakki, ular azob chekishmasin. Bu qiynoqlardan o'zini va ularni xalos etish lozim. „Qanday yaxshi va qanchalik oddiy, — o'yladi u. — Og'riq-chi? — so'radi o'zidan. — U qayerga ketdi, qayerdasan, hoy, og'riq?“

U quloq tuta boshladi.

„Ha, mana u. Nima bo'пти, mayli, og'riyversin“.

„O'lim-chi? U qayerda?“

U o'zining qadrdon bo'lib qolgan o'lim qo'rquvini izladi va uni topa olmadi. U qayerda? Qanaqa o'lim? Hech qanday qo'rquv yo'q edi, negaki o'limning o'zi yo'q edi. O'lim o'rmda shu'la bor edi.

— Shunaqa bo'larkan-da! — kutilmaganda ovoz chiqarib gapirdi u. — Qanday yaxshi!

Uning uchun hammasi bir daqiqada ro'y berdi va bu daqiqaning mohiyati o'zgarmay qoldi. Tepasida turganlar ko'zi oldida esa uning o'lim talvasasi yana ikki soat davom etdi. Ivan Ilichning ko'ksida nimadir g'arilladi; sharti ketib, parti qolgan gavdasi qaltiradi. Keyin g'arillash va xirqirash kamayib bordi.

— Tamom! — dedi kimdir boshi ustida.

Bu so'zni u eshitdi va qalbida takrorladi: „O'lim tamom bo'ldi, u endi yo'q“.

U ichiga havo yutdi, yutganini nafasining yarmida to'xtatdi, uzandi va omonatini topshirdi.

*Rus tilidan
Hakim Sattoriy tarjimasi.*

HIKOYALAR

UCH O'LIM

I

Kuz payti edi. Katta yo'lda ikkita yengil arava shiddat bilan yelib borardi. Oldindagi karexada ikki ayol o'tirardi. Ularning biri oriq va rangsiz beka, ikkinchisi silliq, qip-qizil yuzli, semiz oqsoch ayol edi. Oqsoch xotinning kalta, quruq sochlari tussiz shlapasi ostidan chiqib turar, u sochlarini dam o'tmay yirtiq qo'lqop kiygan lo'ppi qo'llari bilan to'g'rilab qo'yardi. Shol ro'mol ostidagi baland ko'kraklari tirsillab turar, o'ynoqi qora ko'zlari goh derazadan lip-lip o'tib turgan dalani kuzatar, goh bekasiga hadiksirovchi nazar tashlar, gohida besaranjomlik bilan kareta burchaklariga boqardi. Oqsoch ayolga ro'baro' turgan — bekasining setkaga tashlab qo'yilgan shlapasi tebranib turar, tizzasida esa kuchukbola yotardi. Oyoq ostida quticha borligi sababli biroz yuqori ko'tarilgan oyog'i ressorning silkinishi hamda oynaning shaqirlashiga jo'r bo'lib, qutichaga quloqqa chalinar-chalimas dukullab urilib borardi.

Beka qo'llarini qovushtirib, ko'zlarini yumgancha orqasiga qo'yilgan yostiqlarga suyanib ohista tebranib borar, yuzini sal burushtirib, kalta-kalta yo'talardi. U boshiga chepchik¹ tang'ib olgan, nozik, oppoq bo'yniga esa

¹ Chepchik, chepets — sarandon.

havorang durracha o'rgan. Chepchik ostiga yo'nalgan to'g'ri farq soch moyi surtilganidan g'oyatda silliqlashgan malla sochini ikkiga bo'lgan, keng farq oralig'idagi terining oqligida murdanikiga o'xshash allaqanday quruqlik bor. So'lg'in, xiyla sarg'ish teri chehradagi noziklik va chiroyini salqitib, yuz va yonoqqa qizillik baxsh etgan.

Qovjiragan lablari dam-badam qimtilar, siyrak kipriklari to'g'ri o'sgan, safarda kiyiladigan movut kapoti¹ botiq ko'kragi atrofida qator-qator burmalar hosil qilgan. Ko'zi yumuq bo'lishiga qaramay, bekaning yuzida horg'inlik, asabiylik va odat tusiga kirib qolgan iztirob namoyon edi.

Xizmatkor o'rindiqa tirsagiga tayanib, mudrab borar, yamshik ahyon-ahyonda orqasidagi qichqirib kelayotgan kolaska yashigiga qarab, baqirib-chaqirib, terlab-pishib ketgan to'rtta otni haydab borardi. Oralig'i keng yonma-yon g'ildirak esa ohaksimon loy yo'l bo'ylab bir tekisda iz qoldirib ketardi. Havo bulutli va sovuq, paykal va yo'llarni nam tuman qoplamoqda. Kareta ichi dim, dimog'ga chang va atir hidi uriladi. Bemor boshini orqaga tashlab, ohista ko'zini ochdi. Katta-katta shahlo ko'zlari porlab turardi.

— Tag'in-a, — deb u ijirg'anib labini burdi, asabiy bir tusda nozik, chiroyli qo'li bilan oyog'iga salgina tegib turgan oqsoch ayol salopasining² etagini surib qo'ydi. Matryosha ikki qo'li bilan salopasini yig'ishtirib darrov kuchli oyoqlarini bosib azot turdi-da, bekasidan o'zini tortibroq yana o'tirdi. Uning gul-gul ochilib turgan chehrasi qip-qizarib ketdi. Bemor ayolning shahlo ko'zlari oqsochining xatti-harakatini suqlanib kuzatardi.

¹ Kapot — ayollarning uy ichi yoki safarda kiyadigan yaktak bichim ko'ylagi.

² Salopa — o'sha vaqtlarda moda bo'lgan keng palto.

Beka ikki qo'lini o'rindiqqa tiradi-da, ko'tarilib yuqoriroq o'tirib olmoqchi bo'ldi-yu, ammo kuchi yetmadi. Labi qiyshayib o'jizligidan xo'rliq kelib, basharasi achchiq alamdanda burishib ketdi.

— Yordam ham beray demaydi!.. Hah! Keragi yo'q! O'zinning ham quvvatini yetadi, Xudo xayringni bersin, faqat narsalaringni ustimga yuklamasang bo'lgani!.. Qo'lingdan kelmaganidan keyin tinch qo'yganing ham ma'qul! — Beka ko'zini yumdi-yu, tezda qaytadan kiprikleri ko'tarilib, oqsochiga nazar tashladi. Matryosha unga qaragancha pastki kelishgan labini tishlardi. Bemor ko'kragini to'ldirib xo'rsindi, lekin bu xo'rsinish oxirlamasdan oq yo'talga aylandi. U aftini burushirib, teskari o'girildi-da, ikki qo'li bilan ko'krak qafasini ushladi. Yo'tal bosilgach, ayol yana ko'z yumib, qimir etmay o'tiraverdi. Karetalan kolaska qishloqqa kirib keldi. Matryosha lo'ppi qo'lini ro'moli ostidan chiqarib cho'qindi.

— Bu nimasi?

— Bekat, xonim.

— Nega cho'qinyapsan, deb so'rayapman?

— Cherkov, xonim.

Bemor deraza tomonga o'girildi-da, katta-katta ko'zlarini kareta chetlab o'tayotgan qishloq cherkoviga tikib, ohista cho'qina boshladi.

Kareta bilan kolaska bekat oldida baravar to'xtadi. Bemor ayolning eri bilan doktor kolaskadan tushishib, kareta yoniga kelishdi.

— Qalay, tuzukmisiz? — deb so'radi doktor bemorning tomirini ushlab.

— Xo'sh, azizim, charchamadingmi? — deb so'radi eri fransuzchalab, — tushging bormi?

Matryosha ularning suhbatiga xalaqit bermaslik uchun tugunchasini ushlab olgancha bir burchakda siqilib o'tirardi.

— Bir nav, o'sha-o'sha, — deb javob berdi bemor. — Tushmayman.

Eri biroz turgach, bekatdagi uyga kirib ketdi. Matryosha karetdan sakrab tushdi-da, oyoq uchida loy kechib, darvoza tomonga yurdi.

— Menga qaramanglar, bemaolol nonushta qilib olaveringlar, — dedi bemor kulimsirab deraza oldida turgan doktorga.

„Hech qaysining men bilan ishi yo'q, — deb ko'ngildan o'tkazdi bemor, doktor uning oldidan sekin-asta odimlab borib, bekat zinasidan yugurib chiqib ketgach. — Ular-ning qayg'usi yo'q, parvoyi falak. Oh! Xudoyim!“

— Xo'sh, Eduard Ivanovich, — dedi ayolning eri doktorni qarshi olarkan, xushchaqchaq tabassum bilan qo'lini qo'lga ishqalab, — oziq-ovqat olib kelishlarini buyurdim, siz nima deysiz?

— Mayli, — deb javob berdi doktor.

— Uning ahvoli qalay? — deb xo'rsinib so'radi bemorning eri, past tovushda qoshini kerib.

— Italiya u yoqda tursin, Moskvaga yetib olsa ham Xudoning yorlaqagani demabmidim. Ayniqsa, bunaqangi havoda...

— Bo'lmasa nima qildik? Ey Xudo, Xudoyim-ey! — deb bemorning eri ko'zlarini qo'li bilan yashirdi. Bu yoqqa olib kel, — deb qo'shib qo'ydi u oziq-ovqatli qutichani ko'tarib kelgan kishiga.

— Yo'lga chiqmaslik kerak edi, — dedi doktor yelkasini qisib.

— O'zingiz aytgich, ilojim bormidi? — deb e'tiroz bildirdi ayolning eri, — uni olib qolish uchun qo'limdan kelgancha harakat qildim, mablag' masalasini ham, tashlab ketishimiz lozim bo'lgan bolalarni ham aytib ko'rdim, hamma ishlarimni o'rta soldim, hech qanday

gapni eshitgisi ham kelmadi. Xuddi soppa-sog' odam-day xorijiy mamlakatlarda hayot kechirish rejasini tuzib yuribdi. Ahvolini o'ziga tushuntirish, o'ldirish bilan teng-ku!

— Ha, uning kuni bitgan, buni siz tushunishingiz kerak, Vasiliy Dmitrich. Kishi o'pkasiz yashay olmaydi, o'pka qaytadan o'sib chiqmaydi. Odamning yuragi eziladi, og'ir, lekin nachora. Siz bilan bizning vazifamiz, qo'ldan kelgancha uning osoyishtalik bilan jon berishiga imkon tug'dirish. Endi bu yog'iga tavba-tazarru qildiradigan ruhoniy kerak.

— Ey Xudoyim-ey! Hayotining so'nggi daqiqalarida yashayotganini eslatish menga naqadar og'irligini tushunsangiz-chi. Nima bo'lsa bo'lar-u, lekin bu gapni unga men aytolmayman. Uning qanchalik ochiqko'ngil ayol ekanini bilsangiz edi...

— Qanday bo'lmasin, uni qishga qadar qoldirishga harakat qilib ko'ring, — dedi doktor ma'noli bosh chayqab, — aks holda yo'lda bir kor-hol ro'y berishi mumkin.

— Aksyusha, hey Aksyusha! — deb qichqirdi nazoratchining qizi boshiga katsaveyka¹ tashlarkan, hovlidan uyga kiraverishdagi pillapoyada depsinib, — yur, shirkinlik xonimni tomosha qilamiz, o'pka kasali bilan chet elga olib ketishayotgan emish. Sil bo'lganlarni hali hech ko'rmanman.

Aksyusha eshikdan otilib chiqdi. Ikkovlari qo'l ushlab yugurgancha darvozadan chiqib ketishdi. Ular qadamlarini sekinlashtirib kareta yonidan o'tishar ekan, pardasi ochiq derazaga nazar tashlashdi. Bemor ularga qaradi-yu, qizlarning ermaktalab bo'lib kelganlarini bilgach, qovog'ini solib, teskari o'girildi.

¹ Katsaveyka — ayollarning mo'yna tutib tikilgan kamzuli.

— Voy o'lmasam! — dedi nazoratchining qizi birdan qayrilib qarab. — Qanday chiroyli edi-ya, endi ahvolini qaragin! Odam qo'rqadi-ya. Ko'rdingmi, ko'rdingmi, Aksyusha?

— Ha, ozib ketganini qara! — deb uning gapini ma'qul-ladi Aksyusha, — yur, quduqqa ketayotganday bo'lib yana qaraymiz. Qaragin, o'g'irilib oldi, men yana ko'rdim. Kishining rahmi keladi-ya, Masha.

— Yerni pilchillab ketganini-chi! — Masha shunday deb javob berdi-yu, ikkovlari yugurgancha darvoza tomonga qarab ketdilar.

„Odam ko'rsa qo'rqadigan holatga kelibman-da, — deb o'yladi bemor, — faqat, tezroq, tezroq xorijsa o'tib keta qolsam edi, u yerda tez sog'ayib ketardim“.

— Xo'sh, ahvoling qalay, azizim? — dedi eri karetaga yaqinlashar ekan, nimanidir chaynab turib.

„Yana o'sha-o'sha savol, — degan gapni xayolidan o'tkazdi bemor, — o'zi bo'lsa kavshanib turibdi“.

— Bir nav, — dedi ayol ensasi qotib.

— Bilasanmi, azizim, bunday havoda yo'l yurib charhab qolarmikansan, deb qo'rqaman. Eduard Ivanovich ham shunday deyapti. Orqaga ketsakmikan-a?

Ayol jig'ibiyron bo'lib, indamay o'tirardi.

— Havo yorishib ketadi, balki, yo'l ham ochilar, o'zing ham biroz sog'ayib qolarding, keyin hammamiz birga bo-rardik.

— Qulluq. Ilgariroq o'z bilganimcha ish qilganimda, hozir Berlinda yurardim, allaqachon sog'ayib ham ketgan bo'lardim.

— Nima qil deysan, farishtam, hamma gapdan xabaring bor, hech iloji bo'lmadi-da. Bordi-yu, mana hozir bir oy qolib turganingda, binoyidek bo'lib qolarding, men ham ish-larimni tugatardim, keyin bolalarni ham birga olib ketardik.

— Bolalar soppa-sog', mening bo'lsa tobim yo'q.

– Tushunsang-chi, azizim, bordi-yu, yo'lda sog'liging yomonlashib qolgudek bo'lsa, shu havoda yo'lda nima qilib bo'ladi... Loqaal uyd bo'larding.

– Nima, uyd nima bo'lardi?... Uyda o'laymi? – tuaqib javob berdi bemor. Biroq ko'rinishdan o'lim so'zi uni vahimaga soldi shekilli, u yolvorish va savol nazari bilan eriga boqdi. Eri indamay boshini quyi soldi. Bemorning labi xuddi bolalarnikiga o'xshab burishdi-yu, ko'zidan marjon-marjon yosh oqdi. Eri yuzini ro'molcha bilan yashirib, indamay karetdan uzoqlashdi.

– Yo'q, men ketaman, – dedi bemor, – u fazoga boqib qo'llarini ko'ksiga qo'ydi-da, pichirlab bir-biriga bog'lanmaydigan so'zlar aytdi. – Xudoyim-ey! Gunohim nima? – dedi u yum-yum yig'lab. U uzoq vaqt bajon-u dil Xudoga iltijo qildi, lekin osmon, dalalar va yo'llar qanchalik noxush, nam bo'lsa, yuragi ham shunchalik, g'ash, ko'ngli chiroq yoqsa yorishmasdi. Shu zayl kuz qorong'isi ham asta-sekin yo'ldagi baliqchilarga, tomlarga, karetaga, bir-birlari bilan baland, xushchaqchaq ovozda gaplashib, kareta moylayotgan va ot qo'shayotgan yamshiklar po'stini ustiga bir xilda o'z chodirini yopmoqda edi...

II

Karetaga ot qo'shilgan, lekin yamshik imirsilab yurardi. U yamshiklar kulbasiga kirdi. Kulba issiq, havosi buzuq, qorong'i, ter, yopilgan non, karam va cho'chqa go'shti hidlari anqib turardi. Xonada bir necha yamshiklar bo'lib, oshpaz ayol pech oldida g'imirlab yurar, pech ustidagi po'stakda esa bir bemor yotardi.

– Xvedor amaki, ho', Xvedor amaki! – dedi bemorga uyga kirib kelgan po'stinli, beliga qamchi qistirib olgan yamshik.

– Hey, chuvrindi, Fedkani nima qilasan? – dedi yamshiklardan biri, – axir, seni karetdagilar kutib turishibdi-ku!

– Etigini so'ramoqchi edim, o'zimmiki yiritilib ketdi, – deb javob berdi yigitcha boshini orqaga tashlab sochini to'g'rilar, belbog'iga qistirilgan qo'lqopini tuzatib. – Iye, uxlayaptimi? A, Xvedor amaki? – deb takrorladi u pechga yaqinlashib.

– Ne deysan? – degan past ovoz eshitilib, pech ustidan sarg'ish, ozg'in yuzli bemor pastga qaradi. U uzun, oriqlik bosib qoni qochgan qo'llari bilan kir ko'ylagi ustidagi choponini qoqsuyak yelkasiga tortib qo'ydi. – Ichgani biron narsa ber, ukajon, ne ishing bor edi?

Yigit unga cho'michda suv uzatdi.

– Haligi, Fedya, – dedi u goh u, goh bu oyog'ini bosib, – balki, endi senga yangi etik darkor emasdir, o'zingga kerak bo'lmasa, menga bera qol.

Bemor darmonsiz boshini cho'michga tiqdi-da, siyrak mo'ylovini loyqa suvga botirib, zo'rg'a, ammo ochko'zlik bilan suv ichdi. Bemorning paxmoq soqoli kirlab ketgandi, u kirtaygan nursiz ko'zlari bilan zo'r-bazo'r yigitga boqdi. Suvni ichib bo'lgach, qo'lini ko'tarib ho'l labini artmoqchi bo'ldi-yu, lekin holi kelmay chakmonining yengiga artib qo'ya qoldi. U indamay burni bilan nafas olar, bor kuchini to'plab yigitning afgiga tik qarab turardi.

– Balkim, biron kishiga tekinga beraman, deb va'da qilib qo'ygandirsan, – dedi yigit. – Gap shundaki, tashqari loy, pilchillab yotibdi. Men bo'lsam ish bilan ketayotgan edim, o'ylab-o'ylab, kel, Fedkaning etigini so'rab ko'ray-chi, balkim, o'ziga kerak emasdir, dedim. Balkim, o'zingga kerakdir, ochig'ini aytaver...

Bemorning ko'ksiga bir narsa quyulib kelib, g'ulduradi, u engashgan edi, qo'qqisdan yo'tal tutib, qiynala boshladi.

– Kuragi chiqib qolibdi-ku, – dedi to'satdan oshpaz ayol, jahl bilan butun kulbani boshiga ko'tarib. – Pechdan tusholmay qolganiga bir oydan oshdi. Entikayotganini ko'rdingmi, kishining yuragi achiydi. Etikning unga nima keragi bor? Yangi etik kiydirib qo'yishning hojati yo'q. Joni ham toshdan ekan, o'zing kechir, e Xudo! Ana qara, entik-yapti. Boshqa bir kulbagami yoki biron yergami ko'chirish kerak edi-da! Shaharda shunaqangi kasalxonalar bor deb eshitaman. Shu ham ish bo'ldimi? – Shuncha paytdan beri bir burchakni egallab yotibdi, yetar endi. Joyning o'zi yetishmaydi. Yana tozalik ham talab qilishadi.

– Hey, Seryoga! Qani bor, xo'jayinlar kutib qolishdi, – deb qichqirdi bekat boshlig'i eshikni ochib.

Seryoga bemorning javobini ham kutmay chiqib ketmoqchi bo'lgan edi, lekin u yo'talayotib ko'zi bilan ketmay tur, gapim bor, degandek ishora qildi.

– Etikni ola qol, Seryoga, – dedi bemor yo'talini bosib, biroz nafasini rostagach, – menga qara, shart shuki, faqat o'lganimdan keyin qabrimga tosh qo'ygin, – deb qo'shib qo'ydi u xirillab.

– Rahmat, amaki, toshni bo'lsa, albatta, sotib olib qo'yaman.

– Ana yigitlar guvoh, – deyoldi bemor, shu choq u yana engashdi-yu, nafasi siqa boshladi.

– Bo'ldi, bo'ldi, guvohmiz, – dedi yamshiklardan biri. – Bor, Seryoga, aravaga chiq, boshliq yana shu tomonga chopib kelyapti. Shirkinlik xonimning tobi yo'q, axir.

Seryoga o'zining behad katta, yirtiq etigini darhol yechib, skameyka tagiga uloqtirdi. Fyodorning yangi etigi uning oyog'iga rappa-raso keldi, Seryoga unga zavq bilan boqib, uydan chiqib ketdi.

– U ho', etik juda ajoyib-ku, moylab qo'yaymi, – dedi qo'lida bo'yoq cho'tka ushlab turgan yamshik. Seryo-

ga tizginni ushlab kareta ustiga chiqayotgan choqda. – Tekinga berdimi?

– Ha, havasing kelyaptimi, – deb javob berdi Seryoga karetaga chiqib o'tirar ekan, choponining etagini qayirib. – Qani, chu! Jonivorlar! – deb qichqirdi u otlarga qamchi o'ynatib; shundan so'ng kareta ham, kolaska ham o'zining yo'lovchilari, chamadonlari va bo'lak ashqol-dashqollari bilan kuzgi ko'kimtir tuman ichiga kirib, pilchillab yotgan yo'ldan jadal yelib ketdi.

Bemor yamshik dim kulbadagi pech ustida qolaverdi, yo'tala-yo'tala arang u yonboshidan bu yonboshiga o'g'irilib oldi-da, jim bo'lib qoldi.

Kulbada kechgacha keldi-ketdi bo'lib turdi, tushki ovqat o'tsa ham bemor hamon ovoz chiqarmasdi. Tunash oldidan oshpaz ayol pech ustiga chiqib, uning oyog'i osha po'stinini oldi.

– Mendan achchiqlanma, Nastasya, – dedi bemor, – yaqin orada burchaging bo'shab qoladi.

– Hechqisi yo'q, parvo qilma, – deb to'ng'illadi Nastasya, – o'zi qayering og'riyapti, amaki? Aytasang-chi?

– Ichlarim og'riydi. Nima bo'lganini yolg'iz Xudoning o'zi biladi.

– Yo'talganingda tomog'ing ham og'risa kerak-a?

– A'zoyi badanim qaqshaydi. O'limim yaqinlashgan – vassalom. Voy, voy, vo-yey, – deb ingradi bemor.

– Oyog'ingni mana bunday qilib yopib yotgin, – dedi Nastasya pechdan tushayotib, uning choponini ustiga tortib qo'yar ekan.

Tun bo'yi jinchiroq xira nur sochib turdi. Nastasya va o'nga yaqin yamshik yerda hamda skameykalarda rosa xurрак otib uxlashdi. Yolg'iz bemor oh chekib, yo'talib, pech ustida to'lg'anib yotdi. Tongga yaqin u butunlay jimib qoldi.

– Bugun juda ajoyib tush ko'rdim-da, – dedi oshpaz ayol, ertasi erta bilan g'ira-shira paytda kerishib, – Xvedor amaki pechdan tushib, o'tin yorgani chiqib ketganmish. Kel, Nastasya, senga ko'maklashay, dermish, men bo'lsam unga o'tin yorishga senga yo'l bo'lsin, degan edim, u boltani qo'lga olib o'tinni shunday yorib tashladiki, og'zim ochilib qoldi. Iye, dermishman men, kasal eding-ku, axir desam, yo'q, men kasal emasman, deb bolta ko'tardi-da, bir hamla qilib qolgan edi, jon-ponim chiqib ketdi. Chinqirib, uyg'onib ketdim. O'lib qolmaganmikan? Xvedor amaki! Ho', Xvedor amaki!

Fyodor javob bermadi.

– Rostdan ham o'lib qolmadimikan? Xabar olib ko'rish kerak, – dedi uyg'ongan yamshiklardan biri.

Pech ustidan osilib yotgan, sarg'ish tuk bilan qoplangan oriqlik qo'l muzdek va rangsiz edi.

– O'lganga o'xshaydi, borib nazoratchini xabardor qilish kerak, – dedi yamshik.

Fyodorning qarindosh-urug'lari yo'q edi – u musofir edi. Ertasi kuni uni chakalakzor orqasidagi yangi mofzorga eltib ko'mishdi. Nastasya esa bir necha kungacha o'sha kuni ko'rgan tushi va Xvedor amakinining o'lganini gapirib yurdi.

III

Bahor keldi. Pilchillab yotgan shahar ko'chalarida qorayib qolgan muz oralaridan shildirab suv oqa boshladi. Kishilarning ovozlari quvnoq, kiyimlarining tusi ochiq edi. Devor bilan o'ralgan bog'lardagi daraxtlar kurtak chiqargan, novdalari esayotgan mayin shabadada asta shitirib, tebranardi. Hamma yoqda ariq-ariq suv oqar, daraxtlardan tiniq suv tomchilari tomchilab turardi... Chumchuqlar

o'zlarining jajjigina qanotlarini qoqib, beo'xshov chirqilashardi. Oftobro'ya devorlar, uylar va daraxtlardagi barcha narsalar harakatda hamda yaraqlab turardi. Samo ham, yer ham, kishi qalbi ham quvonchga to'lgan edi.

Katta ko'chada turadigan barinning dang'illama uyi oldiga yangi poxol to'shab qo'yilgan, shoshilib xorijsa ketayotgan, o'lar holatga kelgan bemor ayol shu uyda edi.

Xonaning yopiq eshigi yonida bemorning eri bilan o'rtayoshlardagi ayol turishardi. Pop qo'lida o'rog'liq ridosini ushlab, divanda yerga boqib o'tirardi. Burchakda suyanchig'i baland, o'rindig'i chuqur kresloda bir kampir – bemorning onasi ho'ngrab yig'lab yotardi. Uning yonida xizmatkor, kampirning so'rashini kutib toza ro'molcha ushlab turardi, ikkinchi xizmatkor nima bilandir kampirning chakkasini artar va chepchigi ostidan oq sochlari orasiga puflardi.

– Xo'p, Xudo yor bo'lsin, azizim, – dedi bemorning eri o'zi bilan birga eshik oldida turgan o'rtayosh ayolga gap uqtirib, – u sizga juda ham ixlos qo'ygan, siz ham uning ko'ngliga yoqadigan gaplar topa olasiz, uni ko'ndiring, azizim, boring. – U ayolga eshik ochib bermoqchi bo'lib turgan edi, lekin xolavachchasi uni to'xtatdi-da, ro'molcha bilan bir necha marta ko'zyoshini artib, o'zini o'nglab oldi. Keyin u – ana endi meni yig'lamagan desa ham bo'ladi, – dedi-da, eshikni o'zi ochib ichkariga kirib ketdi.

Bemorning eri chuqur hayajonda, xuddi es-hushini yo'qotib qo'ygandek edi. U to'g'ri kampirning yoniga bermoqchi bo'lib bir necha odim tashladi-yu, burilib, uyni u boshidan bu boshiga yurib popning yoniga bordi. Pop unga boqdi-da, osmonga qarab xo'rsindi. Qalin moshgurchuq soqli ham yuqori ko'tarilib, pastga tushdi.

– E, Xudo! Xudo! – dedi ayolning eri.

– Nachora – dedi uh tortib pop, u yana osmonga qarab, yerga boqdi.

– Onamiz ham shu yerda! – deyarli umidini uzib, dedi ayolning eri, – u bunga bardosh berolmaydi, uni shunday yaxshi ko‘radi, biram yaxshi ko‘radiki, u qanday qilib... bilmadim endi. Otaxon, hech bo‘lmasa siz uni tinchlantirishga va bu yerdan ketishga ko‘ndirish uchun bir harakat qilib ko‘rsangiz-chi.

Pop o‘rmidan turib, kampirning yoniga bordi.

– Rostini aytganda, ona qalbiga hech kim tushunib yetolmaydi, – dedi u. – Lekin Xudo rahm qilib qolar.

Kampirning yuzi birdan titrab, uni asabiy holatda hiqichoq tuta boshladi.

– Xudo rahm qilar, – deb davom etdi pop, kampir biroz o‘zini bosib olgach. – Men sizga aytсам, muridlarim orasida Mariya Dmitriyevnadan ham battar bir bemor bor edi. Uni oddiy meshchan oz fursat ichida giyohlar bilan davoladi. O‘sha meshchan ayni choqda Moskvada istiqomat qilib turibdi. Men Vasilii Dmitriyevichga Mariya Dmitriyevnani o‘sha kishiga bir ko‘rsatib ko‘ring, degan edim. Hech bo‘lmaganda bemorni tinchlantiradi. Xudoning qudrati zo‘r.

– Yo‘q, endi umri tugay deb qoldi, – dedi kampir, – Xudoyim uning o‘rniga mening jonimni ola qolsa bo‘lmamidi. – Asabiy hiqichoq ortiq darajada zo‘rayib, kampir hushdan ketdi.

Bemorning eri qo‘llari bilan yuzini bekitgancha yugurib uydan chiqib ketdi.

Koridorda u singlisini jon-jahdi bilan quvib ketayotgan olti yoshlardagi bolani ko‘rdi.

– Nega bolalarni onasining oldiga kirishga da‘vat etmayapsiz? – deb so‘radi enaga.

– Keragi yo‘q, ularni ko‘rishni istamayapti. Bolalar kirsa, xunobi oshadi.

Bola bir daqiqqa to‘xtab, otasining yuziga tikilib boqdi-da, birdaniga hakalak otib, hayqirib-chaqirib chopib ketdi.

– U-chi, dada, juda ham chopqir! – deb qichqirdi singlisini ko‘rsatib bola.

Bu vaqt narigi xonada xolavachchasi bemorning yonida o‘tirar ekan, gapni aylantirib, uni o‘lim haqida o‘ylashga hozirlamoqda edi. Doktor deraza yonida dori qorishtirardi.

Tevarak-atrofi yostiq bilan o‘ralgan bemor kapot kiyib to‘shakda xolavachchasiga tikilgancha indamay o‘tirardi.

– Oh, azizim, – dedi u qo‘qqisdan xolavachchasining so‘zini bo‘lib, – meni hozirlamay qo‘ya qoling. Meni yosh bola qilmang. Xristianman. Hammasiga aqlim yetadi. Yaqin orada o‘lishimni ham, erim avvalroq gapimga quloq solganda, Italiyada bo‘lishimni ham, balki, sog‘ayib ketishim mumkinligini ham bilaman. Unga hamma shunday degan edi. Ammo nima ham qilib bo‘lardi, Xudoning xohishi shu ekan-da. Hammamizning ham gunohimiz ko‘p, buni bilaman, lekin Xudoning marhamatiga ishonaman, gunohimizdan o‘tsa ajab emas, gunohimizni kechiradi. Bundoq o‘ylab qarasam, azizim, ko‘p gunoh qilgan ekanman. Lekin ajrini tortdim. Boshimga tushgan azobni chidam bilan yengishga harakat qildim...

– Hazratimni chaqiraymi, azizim? Tavba-tazarru qilsangiz, ancha yengil tortasiz, – dedi xolavachchasi.

Bemor bosh qimirlatib rozi ekanligini bildirdi.

– Xudoyim! Gunohkor bandangni o‘zing kechir, – deb pichirladi u o‘zicha.

Xolavachchasi chiqib, popni imlab chaqirdi.

– Farishta-ya, farishta! – dedi u ayolning eriga ko‘zi jiqqa yoshga to‘lib.

Eri yig‘lab yubordi, pop uyga kirib ketdi. Kampir hamon hushsiz yotar, shuning uchun ham berigi uy suv quyganday jimjit edi. Oradan besh minut o‘tgach, pop uydan chiqdi-da, ridosini yechib, sochini to‘g‘riladi.

– Xudoga shukur, biroz tinchlandilar, – dedi u. – Sizni ko'rish istagidalar.

Xolavachchasi bilan eri kirishdi. Bemor ikonaga tikilib yum-yum yig'lardi.

– Tabriklayman, azizim, – dedi eri.

– Minnatdorman! Juda yengil tortdim, qandaydir huzur his qilyapman, – dedi bemor, uning xushbichim labida yengil tabassum o'ynardi. – Xudoyim mehribon-da! Uning o'zi mehribon, ham har ishga qodir, shunday emasmi? – U yana o'kinch bilan yoshga to'lib turgan ko'zlarini ikonaga tikdi.

Keyin birdan nimanidir eslaganday bo'ldi-da, imo-ishora bilan erini chaqirdi.

– Hech qachon mening aytganimni qilging kelmaydi, – dedi u ohista, norozi ohangda.

Eri bo'ynini cho'zib, itoat bilan uning gapiga quloq solardi.

– Nima deysan, azizim?

– Bu doktorlar hech narsani bilmaydi, davolash qo'llidan keladigan oddiy tabiblar bor, deb necha marotaba aytdim... Hazratim aytdilarki... Meshchan... Unga odam yubor.

– Kinga, azizim?

– E Xudoyim-ey! Hech narsani tushungisi kelmaydi!.. – Bemor yuzini burishtirib, ko'zini yumdi.

Doktor kelib, uning tomirini ushladi. Tomir urishi boragan sari sekinlashib borardi. Doktor bemorning eriga ko'z qisib qo'ydi. Bemor buni sezib qolib, jonholatda alangladi. Xolavachchasi teskari o'girilib, yig'lab yubordi.

– Yig'lama, o'zingni ham, meni ham qiynama, – dedi bemor yig'lab, – oxirgi daqiqalardagi oromimni buzma.

– Farishtasan, jonim! – dedi xolavachchasi uning qo'llini o'pib...

– Yo'q, qo'llimni o'pma, murdalarninggina qo'llini o'padilar. E, Xudo! E, Tangrim!

O'sha kuni kechqurun bemor qazo qildi, uning jasadida katta xonadonning zalida, tobutda yotardi. Eshiklari berk katta xonada bir dyachok¹ o'tirib olib, zabur oyatlarini qiroat bilan ping'illab o'qirdi. Yuqoridagi kumush shamdon marhumaning peshonasi, qotib qolgan sap-sariq qo'llari va uning ustiga yopilgan, tizzasi hamda oyoq barmoqlarining uchi ko'tarilib turgan sarg'ish choyshab ustiga yog'du sochib turardi. Dyachok o'z og'zidan chiqayotgan so'zlarining ma'nisiga yetmay, bir ohangda o'qir, jimjit xonada so'zlar allaqanday ajoyib jaranglab, yana tinardi. Ahyon-ahyonda uzoqdagi xonalardan bolalarning tovushi, tapir-tupur oyoq ovozi eshitilib qolardi.

„Yuzingni berkitsang – notinch bo'ladi, – deyilgandizaburda, – undan ruh ketgach, jon chiqib xokka aylanadi. Ruhing borib narigi dunyoda qaytadan jonlanadi. Toabad Parvardigorga hamd-u sanolar bo'lsin“.

Marhumaning chehrasi xotirjam va mag'rur edi. Top-toza muzdek peshonasida ham, gilosdek lablarida ham hech narsa qimir etmasdi. Uning butun vujudi diqqatga aylangan edi. Biroq u loaqal shu tobdan bo'lsa ham o'sha buyuk so'zlarni tushunayotganmikan?

IV

Bir oydan so'ng marhumaning qabriga toshdan daxma o'rnatildi. Yamshikning qabriga esa, hanuz tosh o'rnatilmay, bir vaqtda allaqanday shaxs yashab o'tganidan dalolat beruvchi do'nglik ustida och yashil ko'katlar o'sib yotardi.

– Xvedorning qabri ustiga tosh qo'ymasang, – dedi kunlarning birida bekatdagi oshpaz ayol, – gunohga

¹ Dyachok – pravoslav cherkovida unvonga ega bo'lgan ruhoni.

botasan, Seryoga. Qish o'tsin, qish o'tsin, deb yurding, endi nega so'zingning ustidan chiqmaysan? Axir, mening oldimda so'z bergan eding-ku! Bir marta arvohi kelib esingga solib ketdi, tosh sotib olib qo'ymasang, endi kelib bo'g'adi.

– Nima, men so'zimdanda qaytyapmanmi, – deb javob berdi Seryoga, – tosh qo'yaman dedimmi, qo'yaman, bir yarim so'lkavoyligidan sotib olib qo'yaman. Yodimdan chiqqani yo'q, uni olib kelish kerak-da. Shaharga bordim deguncha olib kelaman.

– Hech bo'lmaganda but qo'yib tursang ham bo'lardi, – dedi bir qari yamshik, – rostdanam yaxshi emas-da. Etigini kiyib yuribsan-ku.

– Butni qayerdan olaman? Palyondan yo'nib bo'lmaydi-ku?

– Shu ham gapmi? Palyondan yo'nib bo'lmasa, erta-roq turib boltani ol-da, daraxtzorga bor, ana o'sha yerdan yo'nib kela qolasan. Bir shumtolni ag'darsang, bo'la-di-qo'yadi. Bo'lmasa, o'rmon qorovuliga araq puli berish kerak bo'ladi. Huda-behudaga araq olib beraversang, pul chidaydimi. Mana, men tunov kuni ko'tarmani sindirib qo'ygan edim, o'rninga yangisini qirqib olib kelib qo'ydim, birov g'ing degani yo'q.

Ertalab tong yorishishi bilan Seryoga boltani olib, o'rmonga ketdi.

Hamma yoqni hali quyosh nuri ko'rishga ulgur-magan jilosiz tungi shudring qoplagan. Sharq tomon osmon gumbazidagi yupqa bulut pardasini yorib asta ravshanlashmoqda. Na yerdagi birona giyoh, na daraxt uchidagi yaproq qimir etadi. Goh-goh daraxtning quyuc yaproqlariga urilgan qushlarning qanot qoqishlari-yu, yerdagi shatir-shutur sharpalargina o'rmon tinchligini buzadi. Qo'qqisdan allaqanday g'ayritabiyy tovush taral-

di-yu, o'rmon etagiga borib so'ndi. Biroq yana shu ovoz eshitilib, bu safar tek turgan daraxt tanasining tagida bir me'yorda qaytarilib turdi. Daraxt uchidagi shoxlardan biri ajib silkinib, uning qalin barglari shitirlab ketdi. Shu daraxtning boshqa bir shoxiga qo'nib turgan tog'chum-chuq u shoxdan bu shoxga o'tdi-da, dumini silkitib, boshqa daraxtga borib qo'ndi.

Bolta tobora ichkarilab, undan chiqayotgan ovoz pasayib borar, oppoq nam payrahalar shudring bosib ketgan maysalar ustiga uchib tushar va boltaning zarb bilan urilgani eshitilib turardi. Daraxt butun vujudi bilan qaltirab engashdi-yu, o'z ildizi ustida chayqalib tezda yana qomatini rostlab oldi. Bir daqiqa hamma yoqda jimlik hukm surdi-da, keyin daraxt engashib, uning tanasi yana qarsillab, shoxlarini sindirgan, barglarini to'kkan holatda gursullab nam yerga quladi. Bolta va qadam tovushlari tindi. Tog'chumchuq chug'ullab, „pir“ etib yuqoriroqqa qo'ndi. U tegib ketgan kichkinagina shox yaproqlari biroz silkinib turdi-da, o'zining barcha shoxchalari qatori u ham tindi. Daraxtlar tek turgan yaproqlarini ko'z-ko'z qilganday, yangidan ochilgan joyda ilgari holatlaridan ham chiroyliroq bo'lib barq urib turardi.

Quyoshning dastlabki nurlari bulutlarni yorib o'tib, ko'kda charaqlab yer va osmonga yoyildi. Pag'a-pag'a tuman jarlikni qoplay boshladi. Shudring maysa ustida yaltirab, oq bulutlar tezlik bilan ko'm-ko'k fazo bo'ylab tarqala boshladi. Qushlar bir yerga to'planib, mast bo'lib sho'x sayrar, nobud bo'lgan daraxt tepasida nam yaproqlar quvonch va xotirjamlik bilan shitirlar, ko'karib turgan daraxtlarning shoxlari esa ohista va mag'rur tebranardi.

qilish maqsadida darhol jo'nashga ahd qildi. Shu sababdan ham u, bayram o'tishi bilanoq, sandiqda asrab yurgan yetti yuz so'm pulini oldi, unga qo'lidagi ikki ming uch yuz so'm cherkovning pulini qo'shib, uch ming so'm qildi-da, qayta-qayta sanab, hamyoniga joylagach, yo'lga chiqmoqchi bo'ldi.

Xizmatkor Nikita chopganicha chanaga ot qo'shgani ketdi, chunki Vasilij Andreichning xizmatkorlari ichida shu kuni birgina hushyori Nikita edi. O'zi piyanista bo'la turib, o'sha kuni mast bo'lmaganiga sabab shuki, u pasxadan oldin ustidagi belburma kamzuli bilan oyog'idagi charm etigini sotib ichib, endi ichmaslikka tavba qilgan. Mana ikki oydirki, ichmay yurgan edi, hozir ham ikki kunlik bayramda odamlarning vino ichishlarini ko'rib, havasi kelganiga qaramay, ichmagan edi.

Nikita qo'shni qishloqlik ellik yoshga kirgan mujik edi; u, odamlarning aytishicha, ro'zg'orga beparvo, ko'p umrini birovlarining uyida xizmat qilib o'tkazardi. Uni hamma joyda mehnatevarligi, chaqqonligi va ishini do'ndirishi, asosiysi, xulqi yaxshiligi, oqko'ngilligi uchun qadrlashardi. Ammo u hech qayerdan qo'nim topolmasdi, chunki bir yilda ikki marta, ba'zan undan ham ko'p ichar va shunda butun ust-boshini sotib bitirishdan tashqari, janjalni pulga sotib oladigan odati ham bor edi. Vasilij Andreich ham uni bir necha bor haydab yuborgan, lekin keyin halolliqi, hayvonlarga jonkuyarligi va eng muhimi, arzongarov xizmatkorligini ko'zi qiymay, yana chaqirib olgan edi. Vasilij Andreich Nikitaga qirq so'm to'lardi, holbuki, boshqa joylarda bunday xizmatkorlarning bahosi sakson so'm turardi, bu qirq so'mni ham yaxlit bermay, bo'lib-bo'lib berar va ko'pincha pul o'rniga do'konidan qimmat bahoda mollar berib, ora ochdi qilardi.

XO'JAYIN VA XIZMATKOR

I

Bu voqea yetmishinchi yillarda, qishki Nikola bayramining ertasi kuni yuz berdi. Qavm bayram qilayotgani sababli, qishloq saroyboni, ikkinchi gildiya savdogari Vasilij Andreich Brexunov hech qayoqqa ketmay, cherkovda bo'lishi kerak edi, chunki u cherkov oqsoqol bundan tashqari, uyida qarindosh-urug'lari va oshnalog'aynilarini mehmon qilishi lozim. Nihoyat, oxirgi mehmonlar ketib bo'lgach, Vasilij Andreich darhol ko'pdan beri savdo bo'lib kelayotgan o'rmonni sotib olish uchun qo'shni qishloqdagi pomeschiknikiga otlandi. Vasilij Andreich bu foydali o'ljani qo'ldan chiqargisi kelmas, tag'in shahar savdogarlari mendan oldin ilib ketishmasin, degan xayolda tezroq yetib borishga oshiqardi. U, bu o'rmonga yetti ming so'm beraman, degani uchun yosh pomeschik o'n ming so'm so'ragan edi. Holbuki, yetti ming so'm haqiqiy bahosining atigi uchdan bir qismini tashkil etardi. Vasilij Andreich, albatta, yana savdolashgan bo'lardi, chunki o'rmon uning okrugida, qolaversa, qishloqdagi uyezd savdogarlari bilan uning orasida ko'pdan buyon shunday qoida bor edi. Bu qoidaga muvofiq, bir pomeschik atrofidagi ikkinchi pomeschikning qo'ygani bahosini oshirmasdi. Biroq Vasilij Andreich guberniyadagi o'rmon savdogarlari Goryachkino qishlog'idagi o'rmonni sotib olishga kelishmoqchi ekanliklarini eshitib, pomeschik bilan savdoni bir yoqlik

Nikitaning xotini, bir vaqtlar chiroyli va o'ktam ayol bo'lgan Marfa bir o'smir o'g'li, ikki qizi bilan uyda bekalik qilardi. U Nikitani er deb bilmas, uni uyga chaqirmasdi. Buning birinchi sababi shuki, u yigirma yildan beri boshqa qishloqdan kelib ularnikida turib qolgan bir bochkasoz mujik bilan birga yashardi, ikkinchi sababi shuki, u garchi eri hushyorlik vaqtida uni istagancha xo'rlasa-da, mast bo'lgan vaqtida undan zirillab turardi. Bir kuni Nikita uyda ichib, mast bo'lib, chamasini hushyorlik vaqtida ko'rgan butun xo'rlilarning o'chini olish uchun bo'lsa kerak, xotinining sandig'ini sindirib, ichidan uning eng yaxshi, qimmatbaho kiyimlarini, sarafan-u ko'ylaklarini olib qiymataxtada bolta bilan qiyma-qiyma qilib tashlagan. Nikitaning ishlab topgan pullari xotiniga berilardi, lekin u bunga g'ing demas edi. Bu safar ham, bayramga ikki kun qoldi deganda Marfa Vasiliy Andreichda Nikitaning digiga kelib, undan oq un, choy, qand, chorakta vino, xullas, hammasi bo'lib uch so'mlik narsa va yana besh so'm naqd pul oldi-da, go'yo u katta marhamat qilganday, unga ko'pdan ko'p minnatdorchilik bildirib ketdi, holbuki, eng arzon bahoda hisoblaganda Vasiliy Andreichda Nikitaning yana yigirma so'm haqi qolgan edi.

— Be, sen bilan biz shartlashib o'tiramizmi? — derdi Vasiliy Andreich Nikitaga. — Kerak bo'lsa olaver, kam bo'lmaysan. Men boshqalar singari: sabr qil, hisoblashamiz, shtrafqa bosaman, deb o'tirmayman. Men halol ishni yaxshi ko'raman. Menga xizmat qilar ekansan, men ham seni quruq qo'ymayman.

Shu so'zlarni der ekan, Vasiliy Andreich chindan ham Nikitaga yaxshilik qilyapman, deb ishonardi. U ana shunday ishonarli qilib gapirganda Nikitadan tortib, uning qo'lga qaram bo'lgan barcha xizmatkorlar, u aldayotgani yo'q, bizga yaxshilik qilyapti, deb o'ylashar edi.

— Ha, bilaman, Vasiliy Andreich, men o'z otamga xizmat qilyapman, otam uchun tirishyapman, deb o'ylayman, buni juda yaxshi bilaman, — deb javob berardi Nikita. Ammo o'zi Vasiliy Andreichning aldayotganini va ayni vaqtda o'z hisoblarini unga tushuntirishga urinishning foydasizligini, boshqa joy bo'lmagani uchun hozircha shu yerda yashab turaverishi hamda nima bersa shuni olaverishi kerakligini juda yaxshi bilib, sezib turar edi.

Nikita hozir xo'jayinidan chanaga ot qo'shish to'g'risida buyruq olgach, odatdagiday xursand bo'lib, g'oz yurish bilan bardam va shaxdam qadam tashlab saroyga ketdi, u yerdan mixga ilig'liq turgan og'ir, popukli tasma yuganni olib, so'liqlarini sharaqlatib, eshigi berik otxonaga bordi, bu yerda, Vasiliy Andreich chanaga qo'shishni buyurgan ot alohida saqlanardi.

— Ha, zerikib qoldingmi, tentakvoy? — dedi Nikita otning asta kishnab, uni qarshi olganiga javoban. Ot o'rta bo'yli, sag'rini biroz past, qora to'riq ayg'ir bo'lib, otxonada bir o'zi turardi. — Bas, bas! Shoshma, avval seni sug'oray, — dedi u otga qarab, xuddi so'zga tushunadigan maxluq bilan gaplashganday, keyin etagi bilan otning semiz, o'rtasi tarnov singari chuqurcha bo'lib ketgan yelkasi-dagi changni artib, otning chiroyli, yosh boshiga yugan kiygizdi, quloqlarini va peshona yolini to'g'rilab qo'ydi-da, boshidan no'xtasini olib, sug'organi olib ketdi.

Ayg'ir qalin go'ng bosgan otxonadan asta chiqib olgach, quduq tomonga yo'rg'alab borayotgan Nikitani orqa oyog'i bilan tepmoqchi bo'lganday o'ynoqlab, shataloq ota boshladi.

— Qutur-a, qutur, mug'ambir! — deb gap qotdi Nikita To'riqning tepmoqchi bo'lmay, faqat hazillashib orqa oyog'i bilan uning yog'li kalta po'stiniga sal tegib qo'ymoqchi ekanini bilib; otning bu qilg'i Nikitaga juda yoqardi.

Ot muzdek suvni ichib qongach, bir pishqirdi-da, keyin qalin, ho'l lablarini qimtiy boshlagan edi, labi va mo'ylovlaridan teganaga tiniq tomchilar oqib tushdi, so'ng go'yo o'nga tolgandek birpas jim qoldi-da, birdan qattiq pishqirib yubordi.

– Ichmasang ichma, majbur qilmaymiz, keyin ichaman demasang bo'lgani, – dedi Nikita otga uning qiliqlarini jiddiy va mufassal tushuntirib, so'ng yuganni tortib, yana saroy tomonga chopla ketdi, yosh, sho'x ot esa orqasidan o'ynoqlab, butun hovlini olatasir qilib yubordi.

Hovlida xizmatkorlardan hech kim yo'q, faqat bayramga kelgan begona bir kishi, oshpaz xotinning eri bor edi.

– Hoy, birodari aziz, – dedi unga Nikita, – borib so'ra-chi, qaysi chanani qo'shishni buyurarkin, kattasini yoki kichiginimi?

Oshpaz xotinning eri tunuka tomli, zamini baland uy tomonga ketib, tezda kichigini qo'shishni buyurdilar, degan xabar olib keldi. Bu orada Nikita otga bo'yincha kiygizib, chetlariga mix qoqilgan egarni urib bo'lgan va bir qo'lida yengil, bo'yalgan do'g'ani ko'tarib, ikkinchi qo'li bilan otni yetaklab, saroyda turgan ikkita chananing oldiga kelib qolgan edi.

– Kichigini bo'lsa kichigini-da, – dedi u va quloqlarini chimirib, yolg'ondaka tishlamoqchi bo'layotgan aqlli otni shoti orasiga kirgizdi-da, oshpaz xotinning eri yordami bilan uni chanaga qo'sha boshladi.

Hamma ish taxt bo'lib, tizgin tasmlarini to'g'rilashgina qolganda, Nikita oshpaz xotinning erini saroydan poxol va ombordan sholcha olib kelishga yubordi.

– Ana, ishlar joyida bo'ldi. Bas, bas, ko'p yer tepinavermal! – dedi Nikita, oshpaz xotinning eri olib kelgan yangi qirqilgan suli poxolini chanaga bosib joylarkan. – Xo'sh, kel endi, olachani mana bunday yozib, ustidan sholchani

tashlaymiz. Ana shunday, shunday, o'tirishga ham yaxshi bo'ladi, – dedi u aytganini qilib, ya'ni o'rindiqning tevarak-atrofiga poxol ustidan sholchani tiqa turib.

– Ana, rahmat, birodari aziz, – dedi Nikita, oshpaz xotinning eriga, – ikki kishi bo'lsa hamma ish tez bitadi. – Keyin u tizginning halqadan o'tib tutashgan tasmlarini to'g'rilab, chanaga o'tirdi-da, yurishga oshiqayotgan gijing otni hovlidagi muzlagan go'ng ustidan darvoza tomonga qarab haydadi.

– Mikit amaki, amakijon! – deb qichqira boshladi uning orqasidan ingichka ovoz bilan, shoshib dahlizdan hovliga chiqqan yetti yashar bola, u ustiga qora kalta po'stin, oyog'iga yangi valenka, boshiga issiq quloqchin kiyib olgan edi. – Meni o'tqazib ol, – deb yalindi u chopla turib kalta po'stinining tugmalarini qadar ekan.

– Xo'p, xo'p, kela qol, chirog'im, – dedi Nikita va otni to'xtatib, xo'jayinning quvonganidan ko'zlari chaqnab ketgan rangsiz, oriqli o'g'lini chanaga o'tqazib oldi-da, ko'chaga chiqdi.

Soat uchlar, chamasi. Kun sovuq – o'n daraja atrofi-da, havo bulutli va izg'irinli. Osmonning yarmini pastak qora bulutlar qoplab olgan. Hovlida shamol uncha bilinmas, ammo tashqarida ancha kuchli edi, qo'shni saroyning tomidagi qorlarni uchirib, hammomning muyulishidagi burchakda chirpirak qilib aylantirardi.

Nikita darvozadan chiqib, otning boshini uyga kiraverishdagi zinapoya tomonga burishi bilan, ustiga qo'yteri po'stin kiygan va belini belbog' bilan pastroqdan tang'ib olgan Vasiliiy Andreich papiros tishlab dahlizdan zinapoyaga chiqib keldi, u valenkasining tagiga charm tiktirib olgani uchun oyog'i ostidagi qor g'irchillar edi. U papirosini oxirgi marta tortib, uni yerga tashladi-da, oyog'i bilan ezg'iladi va mo'ylovi orasidan tutun chiqarib otga ko'z qirini tashlar

ekan, soqollari yaxshilab qirilgan-u, lekin mo'ylovlar qolgan qip-qizil yuzlariga tegib turgan po'stinining yoqalarini tuzata boshladi va nafas olganda mo'ynasi terlamasligi uchun yoqasining chetini ichkariga qayirib qo'ydi.

— Obbo shovvoz-ey, hammadan ilgari sen o'tirib olib-san-ku! — dedi u chanada o'tirgan o'g'lini ko'rib. Mehmonlar bilan ichgan vinosi Vasily Andreichning kayfini g'oyatda chog' qilib yuborgan va shu sababli u qo'l ostidagilarning hammasidan, qolaversa, o'zining qilgan hamma ishlaridan odatdan tashqari mamnun edi. Doim xayolida merosxo'rim deb yuradigan o'g'lining chanada o'tirishi hozir unga katta zavq bag'ishladi, u ko'zlarini suzib, uzun tishlarini irjaytirib, unga tikilib qoldi.

Vasily Andreichni boshi, yelkalarini shol ro'mol bilan o'rab olgan va faqat ko'zlarigina ko'rinib turgan homilador, rangpar va oriq xotini dahlizga kuzatib chiqqan edi.

— Nikitani ola ketsang bo'lardi, — dedi u qo'rqa-pisa ostonadan hatlab.

Vasily Andreich indamadi, uning so'zlari yoqmadi shekilli, jahl bilan qovog'ini soldi-da, tufldi.

— Pul bilan ketyapsan, — deb davom etdi xotini boyagi-day achingan ovoz bilan. — Ustiga-ustak yana havo aynib qolishi bor, Xudo ko'rsatmasin.

— Nima, men yo'lni bilmaymanmiki, hamisha hamroh bilan yuraman? — dedi Vasily Andreich g'ayritabiiy ravishda lablarini taranglab va har bir so'zni hijjalab, odatda, u o'z prikazchiklari va xaridorlari bilan shu tarzda gaplashar edi.

— Xudo haqi, sendan o'tinaman. Nikitani ola ket! — deb takror gapirdi xotini ro'molini teskarisiga buray turib.

— Toza yelim bo'ldi-ku, bu... Axir, qayoqqa olib ketaman uni?

— Mayli, Vasily Andreich, boraveraman, — dedi Nikita quvnoqlik bilan. — Faqat men kelguncha otlarga yem-xashak berib turishsa bo'lgani, — deb qo'shib qo'ydi u bekaga qarab.

— Men xabar olib turaman, Nikitushka, Semyonga ayta-man, — dedi beka.

— Xo'sh, nima qilamiz, boraymi, Vasily Andreich? — dedi Nikita javob kutib.

— Hay, mayli, kampirni hurmat qilmasak bo'lmaydigan o'xshaydi. Hamon boradigan bo'lsang, ustingga biron issiqroq kiyim kiyib kel, — dedi Vasily Andreich yana iljayib va Nikitaning qo'ltig'i, orqasi yirtilib, etaklari dalva-dalva bo'lib ketgan, hamma yog'i moy, kalta po'stiniga ko'zi bilan ishora qilib.

— Hey, birodari aziz, bu yoqqa chiq, otni ushlab tur! — deb qichqirdi Nikita hovli tomonga qarab, oshpaz xotining eriga.

— O'zim ushlab turaman, o'zim! — dedi bola chiyillab va sovuqdan qizarib ketgan kichkina qo'llarini cho'ntagidan chiqarib, muzdek yugan tasmlariga yopisha boshladi.

— O'zingga juda zeb berib o'tirma tag'in, tezroq bo'l, — deb qichqirdi Vasily Andreich Nikitani mayna qilib.

— Bir zunda tayyor bo'laman, otaxon Vasily Andreich, — dedi Nikita va tagiga kigiz tikilgan eski valenkasining uchini yerga tez bosib, yugurganicha hovlidagi xizmatkorxonaga ketdi.

— Qani, Arinushka, pechkaning ustidan chakmonimni olib ber-chi, xo'jayin bilan ketyapman! — dedi Nikita uyga yugurib kirib mixdan belbog'ini olar ekan.

Tushki ovqatdan keyin uxlab turgan va hozir eriga samovar qo'yayotgan oqsoch xotin Nikitani ochiq chehra bilan qarshi oldi, keyin uning shoshayotganiga hayron qolib, u ham shosha-pisha pechka ustida quriyotgan eski,

ko'rimsiz sukno chakmonni oldi-da, uni tez qoqib, yumshatish uchun mijg'ilay boshladi.

— Ana endi keng joyda ering bilan bemaol o'ynab-kulaverasan, — dedi Nikita oshpaz xotiga, hamma vaqt birov bilan yuzma-yuz qolganda odob va hurmat yuzasidan biron narsa deyish odatiga ko'ra.

Shundan keyin ingichka, chigal bo'lib ketgan chilvir belbog'ini belidan aylantirdi-da, o'zi shundog'am oriqli qornini undan battar ichiga tortib turib, kuchining boricha kalta po'stini ustidan mahkam bog'ladi.

— Ana shunday, — dedi u belbog'ini bog'lab bo'lgach, oshpaz xotiga emas, balki belbog'iga qarab, uning uchlarini beliga qistirar ekan, — endi chiqib ketmaysan, — keyin qo'llari erkin harakat qilsin uchun yelkalarini dam yuqori ko'tarib, dam past tushirib ustidan chakmonini kiygan edi, orqasi tarang bo'lib qoldi, yana qo'llarini erkin qimirlatish uchun qo'lliqlarining tagiga urib-urib qo'ydi-da, tokchadan qo'lloqlarini oldi. — Ana bo'ldi.

— Stepanich, oyoqlaringga boshqa narsa kiyib olsang bo'lardi, — dedi oshpaz xotin, — valenkalarining yirtiq-ku.

Nikita birdan esiga tushgandek to'xtab qoldi.

— Bo'lardi-ya... E, shunday ham bo'laveradi, uzoq emas-ku!

Shunday deb u yugurib tashqariga chiqdi.

— Nikitushka, bu ahvolda sovuq yeysan-ku! — dedi beka u chana oldiga kelganda.

— Be, nega sovuq yer ekanman, sovuq yemayman, — dedi Nikita chananing boshidagi poxol bilan oyog'ini berkitish uchun uni tuzatar va yaxshi ot uchun zarurati bo'lmagan qamchini poxol ostiga tiqib qo'yar ekan.

Vasiliy Andreich allaqachon chanaga o'tirib olgan edi, u ustma-ust ikkita po'stin kiyib olganidan, deyarli chananing egilgan orqa qismini butunlay egallab o'tirardi,

Nikita chanaga chiqishi bilan u tizginni qo'lga olib, otini yurgizib yubordi. Nikita tezgina chananing oldiga, chap tomoniga joylashib oldi-da, bir oyog'ini chanadan chiqarib qo'ydi.

II

Asl ayg'ir chanani tortib, qo'shqoraklarning yengil g'ijirlashi ostida qishloqning iz tushgan izg'irinli yo'lidan shaxdam yurib ketdi.

— Sen qayoqqa osilyapsan? Nikita, qamchini bu yoqqa ber! — deb qichqirdi Vasiliy Andreich, aftidan, chananing orqasiga osilib olgan o'g'lidan xursand bo'lib. — Hozir adabingni bermasam! Yugur, oyingning oldiga, it-vachcha!

Bola chanadan sakrab tushdi. To'rtiq qadamini jadal-lashtirdi va lo'killab, keyin bir tekisda yo'rtib ketdi.

Vasiliy Andreich turadigan Kresti qishlog'i olti xonadondan iborat edi. Ular qishloqning chekkasidagi temir-chining uyidan o'tishlari bilanoq shamol o'yaganlaridan ko'ra ancha kuchliroq ekanini darrov sezilar. Yo'l deyarli bilinmasdi. Chananing izini shu ondayoq qor berkitib ketardi, yo'lni faqat boshqa joylardan balandroq bo'lgani uchungina bilib olish mumkin edi.

Dalaning hamma yog'ida shamol qorlarni chirpirak qilib uchirar, osmon bilan yerning tutashgan joyini sira ko'rib bo'lmadi. Hamma vaqt ko'zga yaqqol ko'rinish turadigan Telyatin o'rmoni hozir qor to'zoni orasidan ahyon-ahyonda g'ira-shira bo'lib qorayib ko'rinardi. Shamol chap tomondan esib, otning gijing bo'ynidagi yollarni va oddiygina qilib tugib qo'yilgan mayin dumini o'ng tomonga uchirardi. Shamol kelayotgan tomonga qarab o'tirgan Nikitaning uzun yoqasi uning yuziga va burniga yopishib borardi.

– Chopishda tengi yo‘q-da, uchadi, – dedi Vasilij Andreich, o‘zining yaxshi oti bilan faxrlanib. – Bir kun shu ot bilan Pashutino qishlog‘iga yarim soatda yetib bordim.

– Labbay? – deb so‘radi Nikita yoqasi ko‘tarilgani uchun yaxshi eshitmay.

– Shu ot bilan, deymen, Pashutino qishlog‘iga yarim soatda yetib bordim, – dedi Vasilij Andreich qichqirib.

– Nimasini aytasiz, yaxshi ot! – deb qo‘ydi Nikita. Keyin jim qolishdi. Lekin Vasilij Andreichning juda gapirgisi kelardi.

– Xotiningga, bochkasozni ko‘p boqaverma, deb aytgan edim-ku, nima bo‘ldi? – deb so‘zlay boshladi Vasilij Andreich yana boyagiday baland ovoz bilan. U, mendek mashhur va oqil odam bilan gaplashish Nikitaga xush yoqsa kerak, deb qattiq ishonar va o‘z hazilidan g‘oyatda mamnun edi, shu sababli bu gap Nikitaga qattiq botishi mumkin-ku, degan fikr uning xayoliga ham kelmas edi.

Nikita shamolning zo‘ridan xo‘jayining so‘zlarini yana eshitolmay qoldi.

Vasilij Andreich bochkasoz haqidagi hazilini qattiq ovoz bilan yana takrorladi.

– Havolasi Xudoga, Vasilij Andreich, men bu ishlarga aralashmayman. Faqat xotinim o‘g‘limni xafa qilmasa bo‘lgani, boshqasi bilan ishim yo‘q.

– Gaping to‘g‘ri, – dedi Vasilij Andreich. – Qalay, barcha ot sotib olasanmi? – dedi u gapni boshqa yoqqa burib. – Ha, nasib qilsa, – deb javob qildi Nikita chakmoni-ning yoqasini qaytarib, xo‘jayini tomonga o‘girilarkan.

Endi Nikitani qiziqtiradigan suhbat boshlangan edi, shuning uchun u hamma gapni eshitgisi keldi.

– O‘g‘lim ham o‘sib qoldi, endi o‘zimiz yer haydasak bo‘ladi, ilgari nuqul odam yollardik, – dedi u.

– Bo‘lmasa, bichilmagan otni ola qolinglar, qimmat so‘ramayman, – deb qichqirdi Vasilij Andreich hayajonlanib va butun es-hushini band qilgan mashg‘uloti – jalloblikdan gap ochib.

– Agar o‘n besh so‘m bersangiz, ot bozordan olsamikan, degan edim, – dedi Nikita, u Vasilij Andreich unga pullamoqchi bo‘lgan otning bahosi nari borsa yetti so‘m turishini, ammo Vasilij Andreich unga bu otni berib, so‘ngra yigirma beshga o‘tkazishini, keyin yarim yilgacha undan sariq chaqa ham ololmasligini bilardi.

– Yomon ot emas. Men senga o‘zimmikisan, deb beryapman. Vijdonan aytapman. Brexunov hech kimni xafa qilmaydi. Mayli, ketsa mendan ketsin, men boshqalar singari ziqna emasman. Insofim bor, – deb qichqirdi u, doim o‘z sotuvchilari va xaridorlarini avraydigan ovozi bilan. – Ot bo‘lganda ham asl ot-da!

– Bo‘lsa bordir, – dedi Nikita xo‘rsinib, keyin eshitadigan gapni qolmaganiga aqli yetgach, yoqasini salgina ko‘targan edi, shamolda u, shu zahoti yuz-ko‘zini berkitib qo‘ydi.

Ular yarim soatcha jim ketishdi. Po‘stinning yirtiq joyidan Nikitaning biqini va qo‘liga shamol urardi.

U junjikib, og‘zini berkitib qo‘ygan chakmon yoqasiga kuhlay boshladi, shunda badaniga sal issiq yugurdi.

– Xo‘sh, nima deb o‘ylaysan, Karamishevo orqali yuramizmi yoki to‘g‘ri ketamizmi?

Karamishevoga birmuncha serqatnov yo‘ldan borilar, yo‘lning ikki betiga uzun belgi qoziqlar qoqib qo‘yilgan edi-yu, ammo u yo‘l olis edi. To‘g‘ri yo‘l yaqin bo‘lgani bilan kamqatnov va buning ustiga, belgi qoziqlar yo‘q bo‘lsa-da, qisqa, qor tagida qolib ketgan edi.

Nikita biroz o‘ylanib qoldi.

– Karamishevoning yo‘li biroz olis-ku, lekin serqatnov, – dedi Nikita.

– To'g'riga yurib, faqat pastlikdan o'tishda adashmasak bo'ldi-da, keyin o'rmon ichidan yaxshi ketamiz, – dedi Vasiliiy Andreich, to'g'ridan ketgisi kelib.

– Ixtiyoringiz, – deb javob qildi Nikita va yana yoqasini ko'tarib oldi.

Vasiliiy Andreich aytganini qildi, yarim chaqirimcha yurib, shoxlarida yakkam-dukkam quruq barglari qolgan va shamolda chayqalib turgan baland dub daraxtining oldiga yetgach, otni chapga burdi.

Chana burilishi bilanoq, ularga shamol qarshidan ura boshladi. Ustiga-ustak tepadan qor bo'ralardi. Vasiliiy Andreich otni haydar, lunjlarini shishirib, nuqul pastdan mo'yloviga puflar edi. Nikita mudrab borardi.

Ular shu tariqa o'n minut jim ketishdi. Vasiliiy Andreich birdan allanima deb po'ng'illadi.

– Labbay? – dedi Nikita ko'zini ochib.

Vasiliiy Andreich javob bermadi, u engashib, hadeb orqasiga va otning old tomoniga qarardi. Ot chovlari va bo'yni terlaganidan yunglari jingalak bo'lib ketgan, o'zi ildam qadam tashlab borardi.

– Labbay deyapman? – deb takrorladi Nikita.

– Labbay, labbay! – deb masxara qildi uni Vasiliiy Andreich jahl bilan. – Nishon qoziqlar ko'rinmayapti! Yo'ldan adashganga o'xshaymiz!

– Bo'lmasa to'xtang, men yo'lni ko'rib kelay, – dedi Nikita va lip etib chanaadan tushdi-da, poxolning ostidan qamchini olib, chap tomonga qarab ketdi.

Bu yil qor qalin yog'magani uchun yo'l ochib ketsa bo'lar-di, biroq ba'zi joylarda tizzadan kelgani sababli Nikitaning qo'njiga qor kirdi. Nikita yo'lni qidirib, oyoqlari va qamchi bilan paypaslab ko'rar, ammo hech qayerda yo'l ko'rinmas edi.

– Xo'sh, qalay? – deb so'radi Vasiliiy Andreich, Nikita qaytib chananing oldiga kelganida.

– Bu tomonda yo'l yo'q. Endi narigi tomonni ham bir ko'rish kerak.

– Huv ana, oldinda bir narsa qorayib turibdi, o'sha yoqqa borib ko'r-chi, – dedi Vasiliiy Andreich.

Nikita o'sha yoqqa ketdi. Qorayib ko'ringan narsaning oldiga borib qarasa, usti ochilib qolgan kuzgi don ekini-ga qor ustidan sepib qo'yilgan tuproq ekan, o'sha tuproq qorni qoraytirib ko'rsatayotgan ekan. Nikita o'ng tomonni ham tekshirib, chananing oldiga keldi, ustidagi va etigi-ni-ning ichidagi qorlarni qoqib, chanaga o'tirdi.

– O'ng tomonga yurish kerak, – dedi u qat'iy, – shamol chap biqinimga urayotgan edi, hozir bo'lsa to'g'ri basha-ranga uryapti. O'ng tomonga haydang!

Vasiliiy Andreich uning gapiga kirib, otni o'ng tomonga burdi. Lekin baribir yo'l yo'q edi. Ular ancha vaqtgacha shu tariqa ketaverishdi. Shamol pasaymas, hamon qor bo'ralar edi.

– Vasiliiy Andreich, biz butunlay adashib qolganga o'xshaymiz, – dedi to'satdan, Nikita go'yo adashganidan zavqlanayotganday. – Anavi nima? – dedi u qor ostidan qorayib chiqib turgan kartoshka palagini ko'rsatib.

Vasiliiy Andreich terga pishgan va hansirab chananini zo'rg'a tortib borayotgan otni to'xtatdi.

– Qayoqdan bilding? – deb so'radi u.

– Chunki Zaxarovning dalasiga kelib qolibmiz. Butun-lay boshqa yoqqa ketibmiz!

– Be, yolg'on! – dedi Vasiliiy Andreich.

– Yolg'on gapirayotganim yo'q, Vasiliiy Andreich, rost aytyapman, – dedi Nikita, – chananing yurishidan bil-sa ham bo'ladi – kartoshka ekilgan daladan ketyapmiz, huv ana, palaklarini to'plab, uyib qo'yishibdi. Bu zavodchi Zaxarovning dalasi.

– Buni qara-ya, adashib ketibmiz-ku! – dedi Vasiliiy Andreich. – Endi nima qilamiz?

— To'g'riga ketaverish kerak, vassalom, bir joydan chiqarmiz, — dedi Nikita. — Zaxarovka qishlog'iga chiqmasak, Barinning qo'rg'oniga chiqarmiz.

Vasiliy Andreich Nikitaning maslahatiga ko'nib, otni u aytgan tomonga hayday boshladi. Ular shu taxlitda ancha yurishdi. Ba'zan o'tlar ko'm-ko'k sabza bo'lib yotgan ochiq joyga chiqib qolishar va chana muzlagan kesaklarga tegib taqirlardi. Ba'zan yozgi, ba'zan kuzgi don ekinlari, ba'zan bahorgi don ekinlari ekilgan yerlardan o'tishardi, bu yerlarda qor ostidan shamolda silkinayotgan shuvoq va bug'doy maysalari ko'rinib turardi, ba'zan hamma yoqni bir tekis qoplab yotgan oppoq qalin qor ustiga chiqib qolishardi, uning ustida hech narsa ko'rinmasdi.

Tepadan qor urib turar, ba'zan yerdan ko'tarilardi. Ot ko'rinishidan juda holdan toygan edi, terga pishganidan yunglari jingalak bo'lib, qirov bog'lab ketgan, bitta-bitta qadam tashlab borardi. Birdan u munkib ketib, ko'lmakkami, ariqqami cho'kkalab qoldi. Vasiliy Andreich otni to'xtatmoqchi bo'lgan edi, biroq Nikita baqirib:

— To'xtatmang! — dedi. — Tiqilib qoldikmi — chiqib ketishimiz kerak. Chu, jonivor! Chu, chu, jonidan! — deb qichqirdi u otga dalda beruvchi ovoz bilan, shu choq o'zi sakrab chanaadan tushgan edi, ariqqa botib qoldi.

Ot bir siltanib, chanani muzlagan yerga tortib chiqdi. Ma'lum bo'lishicha, u qazilgan ariq ekan.

— Biz qayerga kelib qoldik? — deb so'radi Vasiliy Andreich.

— Yuraveraylik-chi, ko'ramiz! — deb javob berdi Nikita. — Biron joydan chiqarmiz.

— Hov anavi Goryachkino o'rmonimi deyman? — dedi Vasiliy Andreich oldilarida qor orasidan qorayib ko'ringan bir narsani ko'rsatib.

Oldiga boraylik-chi, keyin qanaqa o'rmonligini bilamiz, — dedi Nikita.

Nikita o'sha sharpa qorayib ko'rinayotgan tomondan to'rtinchi qurigan, uzunchoq barglari uchib kelayotganini ko'rgan uchun, u o'rmon emas, biron xonadon bo'lsa kerak, deb o'yladi-yu, lekin buni aytmadi. Chindan ham ular orqadan o'tib o'n sarjini yurar-yurmas oldilarida daraxtlar qorayib ko'ringandek bo'ldi va qandaydir g'uvullagan hazin ovoz eshitildi. Nikitaning taxmini to'g'ri chiqdi: bu o'rmon emas, balki shoxlarida yakkam-dukkam barglari titrab turgan bir nechta baland tol daraxti edi. Daraxtlar, chamasi, xirmon atrofidagi ariqning chetiga o'tqazilgan edi. Shamolda g'uvullab hazin ovoz chiqarayotgan to'rtinchi oldiga kelgach, birdan ot oldingi ikki oyog'ini chanaadan baland ko'tarib, keyingi oyoqlari yordami bilan tepalikka chiqib oldi-da, chap tomonga burildi va shundan keyin tizzasidan qor kechib yurmaydigan bo'ldi. Bu yo'l edi.

— Mana yetib ham keldik, — dedi Nikita, — lekin qayerga kelganimizni o'zimiz ham bilmaymiz.

Ot qor bosgan yo'ldan to'g'ri ketdi, ular chanaada yuz metr yurar-yurmas bir bostirmaning uzun chetan devori qorayib ko'rindi. O'rilgan g'allani quritadigan va yanchadigan bu bostirmaning qalin qor bosgan tomondan tinmay qor to'kilardi. Bostirma orqada qolgach, yo'l shamol urayotgan tomonga burildi-yu, ular qortepaga duch kelib qolishdi. Ammo oldinda ikki uy orasidan ketgan tor ko'cha ko'rinardi, chamasi, shamol qorni shu ko'chaga uyib qo'ygan, endi har qalay, shu qortepadan oshib o'tish kerak edi. Chindan ham qortepadan oshib o'tishgach, ular ko'chaga chiqishdi. Eng chetdagi hovli-da arqonga yoyib qo'yilgan, sovuqda qotib qolgan bitta qizil, bitta oq ko'yalak, paytava va yubka shamolda qattiq

silkinardi. Ayniqsa, oq ko'ylak yenglarini uchirib, juda qattiq pirpirardi.

— Obbo dangasa xotin-ey, bayramda ham kirlarini yig'ishtirib olmabdi-ya, — dedi Nikita silkinayotgan ko'ylaklarga qarab.

III

Ko'chaning boshida shamol kuchli bo'lganidan yo'lni qor bosgan edi, lekin qishloqning o'rtasiga kelganda havo tinch, iliq va yoqimli bo'la boshladi. Bir hovlida it hurdi, ikkinchi hovlida esa boshiga erkaklarning belburma kamzolini yopingan bir ayol allaqayerdan chopib keldi-da, yo'lovchilarga qarash uchun ostonada to'xtab, keyin uyga kirib ketdi. Qishloqning o'rtasidan qizlarning ashulasi eshitildi.

Bu qishloqda, chamasi, shamol ham, qor ham, sovuq ham kam edi.

— Iye, bu Grishkino qishlog'i-ku, — dedi Vasilij Andreich.

— Xuddi o'zi, — deb javob qildi Nikita.

Chindan ham bu Grishkino qishlog'i edi. Ma'lum bo'lishicha, ular adashib, chap tomonga ketib qolishibdi va kerakli yo'l bir yoqda qolib, butunlay boshqa yo'ldan sakkiz chaqirim yurishibdi, lekin har holda, mo'ljallagan joylariga birmuncha yaqinlashgan edilar. Grishkino qishlog'idan Goryachkino qishlog'i besh chaqirim kelardi.

Ular yo'lni davom ettirishar ekan, ko'chaning o'rtasidan yurib kelayotgan bir novcha odamga duch kelishdi.

— Kim u kelayotgan? — deb qichqirdi u odam otning jilovidan ushlab, keyin shu zahoti Vasilij Andreichni tanib, shotidan ushlaganicha chananing oldiga keldi-da, o'rindiqqa o'tirdi.

Bu Vasilij Andreichga tanish bo'lgan, okrugda birinchi ot o'g'risi deb nom chiqargan Isay mujik edi.

— Ha, Vasilij Andreich! Yo'l bo'lsin? — dedi Isay araq hidini Nikitaga puflab.

— Shunday, Goryachkino qishlog'iga bormoqchi edik.

— Yo'lni chap solibsizlar-ku! Malaxovo orqali borsanglar bo'lardi.

— Borsak bo'lardi-yu, borolmadik-da, — dedi Vasilij Andreich otni to'xtatib.

— Yaxshi ot ekan, — deb qo'ydi Isay otni bir ko'zdan kechirib va o'rgangan odatiga ko'ra, otning qalin dumi tugib qo'yilgan chilvirini qattiqroq tortib.

— Xo'sh, qalay, endi yotib qolasizlarmi?

— Yo'q, birodar, albatta, borishimiz kerak.

— Zarur bo'lgach, iloj qancha. Bu kim? E, Nikita Stepanich-ku!

— Bo'lmasa kim bo'lardi? — deb javob berdi Nikita. — Endi, birodari aziz, tag'in bu yerda adashib-netib o'tirmasak edi.

— Qanday qilib adashasan! Otni orqaga bur, ko'chadan to'g'ri ketaver, ko'chaning boshiga chiqqanidan keyin, to'g'riga hayda, chap tomonga yurma, katta yo'lga chiqqach, keyin o'ngga ketasan.

— Katta yo'lning qayeridan burilamiz? Yozgisidanmi yoki qishkisidanmi? — deb so'radi Nikita.

— Qishkisidan. Hozir, ko'chaning boshiga chiqsang, butalarni ko'rasan, uning qarshisida katta, bir tup dub daraxti bor, burilish xuddi o'sha joyda.

Vasilij Andreich otni orqaga burdi-da, qishloq ko'chasi-dan chalani haydab ketdi.

— Yaxshisi, yotib qola qolinglar! — deb baqirdi ularning orqasidan Isay.

Biroq Vasilij Andreich unga javob qaytarmadi va otni qistay boshladi, besh chaqirimdan ikki chaqirimi o'rmon ichidan yuriladigan to'g'ri yo'l ular nazarida osongina

bosib o'tiladigandek tuyulardi, yana buning ustiga go'yo shamol pasayib, qor tinayotganga o'xshardi.

Yangigina chana izi tushgan va ko'chaning u yer-bu yerida ot go'ngi qorayib ko'ringan yo'ldan orqalariga qaytib borishar ekan, yana kir yoyilgan hovli oldidan o'tishdi, shamol oq ko'ylakni joyidan surib yuborgan, to'ng'ib qolgan bir yengi bilan arqonda osilib turardi, ular yana hazin g'uvullab turgan tol oldidan o'tib, ochiq dalaga chiqib qoldilar. Chamasi, izg'irin pasaymagan, balki battar quturgan edi. Yo'lni butunlay qor ko'mib tashlagan, shuning uchun adashgan-adashmaganlikni faqat belgilarga qarab bilish mumkin edi. Biroq oldindagi belgilarni ham yaxshi ko'rib bo'lmasdi, chunki shamol to'g'ri basharaga urib turardi.

Vasiliy Andreich ko'zlarini qisar, boshini engashirib, belgilarga qarardi, ammo ko'pincha otga ishonib, uning boshini qo'yib yuborardi. Haqiqatan ham ot adashmay, oyog'i ostidagi egri-bugri yo'lni sezib, goh o'ng, goh chapga burilib borardi, chunki qor qalinlashganiga va shamol kuchayganiga qaramay, belgilar goh yo'lning o'ng tomonidan, goh chap tomonidan ko'rinib qolardi.

Shu ahvolda ular o'n minutcha yo'l yurishgandan keyin birdan otning oldida, shamol zo'ridan qiyalab yog'ayotgan qalin qor to'ri orasida ilgarilab borayotgan qandaydir bir qora narsa ko'rindi. Bu, yo'lovchilar edi. To'riq ularga yetib olib, oldida ketayotgan chananing taxtasiga oyog'ini do'qillatib ura boshladi.

— Yonlab o'tib ke-e-et! — deb qichqirishdi chana dagilar.

Vasiliy Andreich yonlab o'ta boshladi. Chanada uch erkak va bir ayol bor edi. Aftidan, ular bayramdan qaytayotgan mehmonlar edi. Bir mujik otning qor bosgan sag'risiga hadeb xipchin bilan savalamoqda edi. Chananing oldida o'tirgan ikkitasi qo'llarini siltab, bir nimalar deb qichqirar-

di. O'ranib olgan, hamma yog'ini oppoq qor bosgan ayol chananing ketida qimirlamay, hurpayib o'tirardi.

— Qayerliksizlar? — deb baqirdi Vasiliy Andreich.

— A-a-a...lik! — degan tovush eshitildi, xolos.

— Qayerliksizlar, deya pman?

— A-a-a...lik! — deb qichqirdi kuchining boricha mujiklardan biri, lekin nima deganini aniq eshitib bo'lmadi.

— Chu, bo'sh kelma! — deb baqirdi boshqasi hadeb xipchin bilan otni savalab.

— Bayramdan kelyapsizlar shekilli?

— Ha, chu, chu! Bos, Syomka! O'zib ket! Bo'sh kelma!

Chanalar bir-biriga urilib ketdi, sal qolsa chalkashib qolay dedi, ajralishgach, mujiklarning chanasini orqada qola boshladi.

Usti qor, yunglari hurpaygan qorindor ot tinmay urilayotgan xipchin zarbidan qutulmoqqa joni boricha harakat qilganday, qalin qorda oyoqlari bilan har yoqqa qor sachratib, pastak do'g'a ostida og'ir nafas olib, kalovlanib borardi. Uning ko'rinishidan yosh, baliqniki singari tarang, pastki labi kengayib ketgan, burun kataklari va qo'rqqanidan quloqlari dikkayib turgan basharasi bir daqiqa Nikitaning yelkasiga tegay-tegay deb turdi-da, keyin orqada qolib ketdi.

— Ana vinoning kasofati, — dedi Nikita. — Otni o'lar holatga yetkazishdi. Yovvoyilar!

Holdan toygan otning pishqirishi va mujiklarning mast qiyqiriqlari birmuncha vaqt eshitilib turdi, keyin pishqirish ovozi pasayib, qiyqiriqlar ham eshitilmay qoldi. Tevarakatrof yana ilgarigiday jim bo'lib qoldi, bu jimlikni faqat quloq ostida g'uvullagan shamol-u, ahyonda chana do'ng joyidan o'tganda qo'shkoraklarning yengil g'ijirlashi buzardi.

Bu uchrashuv Vasiliy Andreichning kayfini chog' qildi va yuragiga dalda berdi, shuning uchun u belgi qoziqlarga

qarab o'tirmay, qo'rqmasdan o'tni o'z ixtiyoriga qo'yib, hayday boshladi.

Nikita qiladigan ishi bo'lmaganidan pinakka ketgan edi, u odatiga ko'ra, ana shunday bekorchilik paytlarida, ko'p chala qolgan uyqularining hissasini chiqarib olar edi. Birdan ot to'xtab qoldi-yu, Nikita qalqib, sal qolsa mukasidan yiqilayozdi.

— Biz yana noto'g'ri yo'ldan ketyapmiz-ku, — dedi Vasiliiy Andreich.

— Nega?

— Belgilar ko'rinnmayapti. Yana adashganga o'xshaymiz. — Adashgan bo'lsak, qidirish kerak, — dedi gapni qisqartirib Nikita va o'rman turdi-da, chalish oyoqlarini yengil ko'tarib bosib, qor kechib ketdi.

U dam ko'zdan g'oyib bo'lib, dam yana ko'zga ko'rinib, ancha vaqtgacha yurdi-da, nihoyat qaytib keldi.

— Bu yerda yo'l yo'q, balki, oldinroqdadir, — dedi u chana naga o'tira turib.

Anchagina qorong'i tushib qolgan edi. Izg'irin na kuchaymay, na susaymay bir xil esib turardi.

— Loqaq anavi mujiklarning ovozi ham eshitilmaydi, — dedi Vasiliiy Andreich.

— Ha, quvib yetisholmadi, juda uzoq ketib qolganga o'xshaymiz. Balki, ular ham adashib qolishgandir, — dedi Nikita.

— Endi qayoqqa yurdik? — deb so'radi Vasiliiy Andreich. — O'tni o'z holiga qo'yib yuborish kerak, — dedi Nikita. O'zi olib boradi. Tizginni bering.

Vasiliiy Andreich tizginni jon deb uning qo'lga tutqazdi, chunki issiq qo'lqop kiygan bo'lishiga qaramay, qo'llari sovqota boshlagan edi.

Nikita tizginni oldi-da, uni qimirlatmaslikka harakat qilib, yaxshi ko'rgan o'tining aqliligidan xursand bo'lgan

hoida, faqat qo'lida ushlab bordi. Haqiqatan ham aqlli, shayrak ot dam u tomonga, dam bu tomonga goh u, goh bu qulog'ini tutib, burila boshladi.

— Faqat gapirmaydi, xolos! — dedi Nikita. — Qarang, bilyapdi! Yuraver, bilib yuraver! Shunday, balli.

Shamol orqaga ura boshladi, biroz isigandek bo'lishdi.

— Juda aqlli-da, — deb davom etdi Nikita otdan mamnun bo'lib. — Qirg'iz kuchlik-ku, lekin ahmoq. Buni qarang, quloqlari bilan nima qilyotganiga bir qarang. Hech qanaqa telegrafning keragi yo'q, bir chaqirim olisdan sezadi.

Chindan ham hali yarim soat yurmayoq oldinda, o'rmonmi, qishloqmi, ishqilib, bir narsa qoraygandek bo'ldi va o'ng tomonda yana belgilar ko'rindi. Ular, chanaasi, yana yo'lga chiqqan edilar.

— Iya, yana Grishkinoga kelibmiz-ku, — deb yubordi birdan Nikita.

Haqiqatan, endi o'sha tomondan qor bo'ralab turgan hostirma ularning chap qo'l tomonida qolgan edi, keyin yana o'sha arqonga yoyib qo'yilgan va shamolda qattiq silkinib turgan ko'ylaklar, paytavalar ko'rindi.

Yana ular boyagi ko'chaga kirdilar, yana shamol payayib, havo biroz isiganday, tana yayraganday bo'ldi, yana o'sha ot go'ngi yotgan yo'l ko'rindi, yana ashula, g'ovurg'uvur ovozlari eshitildi, yana iltar hura boshladi. Anchagina qorong'i tushib qolganidan, ba'zi uylarning derazalaridan chiroq yorug'i ko'rinib turardi.

Chana ko'chaning o'rtasiga kelganda Vasiliiy Andreich o'tni devorlari ikki qator g'ishtdan ishlangan uy tomonga burdi-da, uyga kiraverishdagi zinapoya oldida to'xtatdi.

Nikita oynalariga qor yopishgan va chiroq yorug'ida qorlar yaltirab ko'ringan deraza oldiga keldi-da, uni qamchi dastasi bilan taqillatdi.

— Kim u? — degan ovoz eshitildi.

— Kresti qishlog'idan, Brexunovlar, birodari aziz, — deb javob berdi Nikita. — Birlasga bu yoqqa qarang!

Deraza oldidan nari ketishdi, oradan ikki minutcha o'tgach, dahliz eshigi g'ichirlab ochildi, keyin tashqari eshikning lo'kidoni shiqirladi, shundan keyin shamol ochib yubormasligi uchun bir qo'li bilan eshikni ushlagan holda ohorli oq ko'ylak, ustidan yelkasiga kalta po'stin tashlagan novcha, oppoq soqolli chol eshikdan boshini chiqardi, uning ketidan esa, qizil ko'ylak va charm etik kiygan bir yigit ko'rindi.

— Andreich, senmisan? — dedi chol.

— Ha, adashib qoldik, birodar, — dedi Vasily Andreich, — Goryachkino qishlog'iga bormoqchi edik, bu yerga kelib qolibmiz, yana o'sha yoqqa yo'l olgan edik, yana adashib bu yerga kelib qoldik.

— Toza adashibsizlar-ku, — dedi chol. — Petrushka, bor, darvozani och! — dedi u qizil ko'ylakli yigitga qarab.

— Xo'p bo'ladi, — deb javob berdi yigit quvnoqlik bilan va dahlizga qarab yugurib ketdi.

— E, birodar, ovora bo'lma, yotib qolmaymiz, — dedi Vasily Andreich.

— Bemahalda qayoqqa borasan, yotib qol!

— Jon deb yotib qolar edim-ku, ammo borish kerak. Zarur ish bor, birodar, bo'lmaydi.

— Jilla qursa choy ichib, isinib ol, — dedi chol.

— Isinib olish boshqa gap, — dedi Vasily Andreich, — qorong'iga qolmaymiz, oy chiqsa, yorug' bo'lib ketadi. Nima qilamiz, Nikita, kirib isinib olamizmi?

— Nima ham derdik, insnak isinaveramiz-da, — dedi Nikita, u juda sovqotgan, biron issiq joyda yaxshilab isinib olishni juda xohlab turgan edi.

Vasily Andreich chol bilan birga uyga kirdi, Nikita esa otni Petrushka ochgan darvozadan yetaklab, uning

ko'rsatishiga muvofiq, saroyning bostirmasi ostiga olib bordi. Saroyda go'ng uyulib, muzlab qolgan edi, shu sababli baland do'g'a tovuqlarning qo'nog'iga tegib ketdi. Qo'noqdagi tovuqlar bilan xo'roz norozilik bildirgan-day ququqlasha boshladi. Hurkib ketgan qo'ylar muzlagan go'ng ustida tuyuqlarini dukurlatib, bir chekkaga qochishdi, begona odam kelganini sezgan it esa, ham qo'rqib, ham jon-jahdi bilan unga qarab akillay boshladi.

Nikita ularning hammasi bilan gaplasha ketdi, tovuqlardan uzr so'rab, endi bundan keyin sizlarni bezovta qilmayman, deb ularni tinchitdi, qo'ylarni koyib, nega muncha qo'rqasizlar, nimadan qo'rqqaninglarni o'zinglar bilmaysizlar, deb qo'ydi, otni bog'lay turib, itga ko'p nasihat qildi.

— Ana, ishlar bunday bo'пти, — dedi u ustidan qorlarni qoqar ekan. — Akillashingni qara-ya! — deb qo'shib qo'ydi va itga qarab. — Bas qil! Bas deyman senga, ahmoq. O'zingga jabr qilasan, xolos. Kelganlar o'g'ri emas, oshnalar...

— Bular, kitobda aytilishicha, uchta uy maslahatchilari, — dedi yigit tashqarida qolgan chanani kuchli qo'li bilan bostirma ostiga tortib qo'yar ekan.

— Maslahatchi deganing nimasi? — deb so'radi Nikita.

— Pulson shunday deb yozgan-da, uyga o'g'ri kirsas, it huradi — demak, g'aflat bosmasin, ko'zingni och, degani bo'ladi. Xo'roz qichqirdimi — demak, turish kerak. Mushuk yuzini yuvsa — aziz mehmon keladi, degani bo'ladi, demak, uni kutishga tayyorgarlik ko'rish kerak, — dedi yigit iljayib.

Petruxa xat-savodli yigit edi, u bisotida bo'lgan bitta-yu bitta Paulsonning kitobini deyarli yod bilar va bugungidek biroz ichib olgan paytlarida undagi ibratli so'zlarni o'rinda ishlatib qolishni yaxshi ko'rar edi.

— Juda to'g'ri gap, — dedi Nikita.

- Amaki, rosa sovqotgandirsiz-a? – deb qo‘shib qo‘ydi Petruxa.
– Ha, oz-moz, – dedi Nikita, so‘ng ular hovli, dahlizdan o‘tib, uyga kirdilar.

IV

Vasiliy Andreich kirib borgan uy qishloqdagi eng ba-davlat xonadonlardan biri edi. Oilaning besh chek yeri bo‘lib, bundan tashqari, yana u chetdan ijaraga yer olib ekin ekar edi. Qo‘rg‘onda oltita ot, uch sigir, ikki g‘u-najin, yigirmaga yaqin qo‘y bor edi. Bu xonadonda jami bo‘lib yigirma ikki jon, uylangan to‘rt o‘g‘il, olti nabira (bulardan uylangani faqat Petruxa edi), ikki chevara, uch yetimcha va to‘rt kelin bola-chaqalari bilan turar edi. Bu hali ajralmay yaxlitligicha qolgan kamdan kam oilalardan biri edi, lekin bu uyda ham hamisha xotin-xalaj orasida boshlanadigan kishibilmas, ichki janjal boshlangan edi-ki, bu janjal yaqin orada oilani, albatta, bo‘linishga olib kelishi turgan gap edi. Ikki o‘g‘il Moskvada meshkoblik qilardi, bir o‘g‘il askarlik xizmatida edi. Hozir uyda chol, kampir, ro‘zg‘or tebratadigan ikkinchi o‘g‘il, Moskvadan bayramga kelgan to‘ng‘ich o‘g‘il va butun xotin-xalaj-u bolalar, bulardan tashqari, yana bir mehmon – cholning qo‘shni oshnasi bor edi.

Uyda, stolning tepasida shipga osib qo‘yilgan qalpoqli lampa stol ustidagi choy idishlarini, ichida arag‘i bor shi-shani, ovqatlarni, uyni g‘isht devorlari bilan burchak-dagi osig‘liq turgan ikonalarini va ularning ikki tomo-nidagi suratlarini ravshan yoritib turardi. Stol yonida, eng to‘rda qora kalta po‘stinida qolib, muzlagan mo‘ylovla-rini so‘rgan holda, chaqchaygan, qirg‘iynikidek o‘tkir ko‘zlari bilan odamlarni va uyni ko‘zdan kechirib Vasiliy

Andreich o‘tirardi. Vasiliy Andreichdan tashqari, stol atrofida xonaki oq surp ko‘ylak kiygan, boshi yaltiroq, oqsoqol chol – uy egasi, uning yonida yupqa chit ko‘ylak kiygan, yelkador, baquvvat yigit – cholning Moskvadan hayitga kelgan o‘g‘li, uyda ro‘zg‘orga qaraydigan yana bir keng yag‘rinli o‘g‘li hamda qotmadan kelgan sariq mujik qo‘shnisi o‘tirar edi.

Mujiklar araq ichishib, ovqat yeb bo‘lishgach, endi choy ichmoqchi bo‘lishganda, pechka oldidagi samo-var ham shig‘illab qolgan edi. So‘rda va pech ustida yosh bolalar ko‘rinardi. Taxta karavot ustida bir ayol be-lanchak tebratib o‘tirardi. Yuzlarini, hatto lablarini ham qat-qat ajin bosgan kampir – uy bekasi, Vasiliy Andre-ichga mulozamat qilmoqda edi.

Nikita uyga kirib kelgan vaqtda kampir qalin stakan-chaga araq quyib, uni mehmonga tutayotgan edi.

– Aybga qo‘shmayсан, Vasiliy Andreich, ichmasang bo‘lmaydi, qutlash kerak, – dedi kampir. – Ichib yubor, azizim.

Araqning hidi, ayniqsa, hozir Nikita sovqotib va holdan toyib turgan paytda uni qattiq hayajonga soldi. U qovog‘ini solib, quloqchin va chakmonining qorini qoqdi-da, ikona qarshisida turib, go‘yo hech kimni ko‘rmagandek uch mar-ta cho‘qindi va ikonalariga ta‘zim qildi, keyin uy egasi – cholga qarab, avval unga ta‘zim qildi, so‘ngra stol atrofida o‘tirganlarga, keyin pech oldida turgan xotinlarga qarab bir-bir ta‘zim qilib chiqdi va „Bayramingiz muborak“, de-di-da, stol ustiga qaramay, chakmonini yecha boshladi.

– Amaki, rosa qirov bog‘labsan-ku, – dedi katta aka Nikitaning qorli yuz-ko‘zi va soqoliga qarab.

Nikita chakmonini yechib, uni yana bir marta qoqdi va pech yoniga ilib, stol oldiga keldi. Unga ham araq tutishdi. U bir daqiqa ikkilanib qoldi, sal bo‘lmasa stakanni qo‘-

liga olib, yaxshi hid kelib turgan tiniq araqni qult etib yutib yubormoqchi bo'ldi-yu, lekin Vasilij Andreichga qarab, ichgan qasami, sotib ichgan etigi, bochkasoz, ko'klamda ot sotib olib bermoqchi bo'lgan o'g'li esiga tushib, bir xo'r-sindi-da, stakanni olishdan bosh tortdi.

– Ichmayman, ko'pdan ko'p rahmat, – dedi u qovog'ini solib, keyin ikkinchi deraza oldida turgan kursiga borib o'tirdi.

– Nega ichmaysan? – dedi katta aka.

– Ichmayman degandan keyin ichmayman-da, – dedi Nikita unga qaramay, siyrak mo'ylovi va soqolidagi eriyotgan muzlarga ko'z qirini tashlab.

– Unga to'g'ri kelmaydi, – dedi Vasilij Andreich stakandagi araqni ichgach, orqasidan teshikkulcha yeya turib.

– Bo'lmasa, choy ichgin, – dedi shirinso'z kampir, – toza sovqotgan bo'lsang kerak, onang girgitton. Hoy, xotinlar, samovaringlar muncha kechikib ketdi?

– Qaynadi, – deb javob qildi kichkina kelin va suvi toshib ketayotgan samovarning bug'ini yelpib, uni zo'rg'a ko'tarib keldi-da, do'q etib stol ustiga qo'ydi.

Bu orada Vasilij Andreich qanday qilib yo'ldan adashganliklarini, qanday qilib shu qishloqqa ikki marta kelib qolganliklarini, mastlarni uchratganliklarini so'zlab berdi. Uy egalari hayron bo'lishdi va qayerda, nima uchun adashganliklarini, ular uchratgan mastlarning kim ekanliklarini tushuntirishib, u yoqqa qanday borish kerakligini o'rgatishdi.

– Bu yerdan Molchanovkani kichkina bola ham topib bora oladi, faqat katta yo'ldan buriladigan joyni bilsa bas, o'sha yerda butalar bor. Sizlar butalarga yetmasdan burilgansiz! – dedi qo'shni.

– Yaxshisi, yotib qola qolinglar. Sizlarga joy solib berishadi, – deb mehribonlik qila boshladi kampir.

– Ertalab turib ketaverdinglar, ko'ngildagidek ish bo'lardi, – dedi chol kampirning gapini ma'qullab.

– Yo'q, birodar, bo'lmaydi, zarur ish bor! – dedi Vasilij Andreich. – Bir soat vaqtini qo'ldan boy bersang, keyin bir yilda ham qo'lga kiritolmaysan, – deb qo'shib qo'ydi u o'rmonni va uning savdosini buzishi mumkin bo'lgan savdogarlarni xayolidan o'tkazar ekan. – Qanday bo'lsa ham yetib boramiz-a? – dedi u Nikitaga qarab.

Nikita hamon soqol-mo'ylovlaridagi muzning erishiga mahliyo bo'lib o'tirganday anchagacha indamadi. Keyin:

– Yana adashib qolmasak edi, – dedi xafalik bilan.

Nikita shuning uchun xafa ediki, uning juda araq ichgisi kelgan va bu istakni faqat choy ichish bilan bosish mumkin edi-yu, ammo hali ham unga choy berishmagan edi.

– Burilishgacha yetib olsak bo'ldi-da, keyin adashmaymiz, o'rmon ichidan yurib manzilga yetib olamiz, – dedi Vasilij Andreich.

– Ixtiyor o'zingizda, Vasilij Andreich, ketsak ketaveramiz, – dedi Nikita uzatilgan stakandagi choyni ola turib.

– Choyni ichib bo'lib, jo'namiz.

Nikita indamay faqat boshini qimirlatib qo'ydi va choyni tarelkaga quyib, ko'p ishlaganidan doim shishib yuradigan barmoqlarini bug'da isita boshladi. Keyin qandandan bir tishlab, uy xo'jalariga ta'zim qildi-da:

– Salomat bo'linglar, – deb choyni ho'play boshladi.

– Bir odam burilishgacha kuzatib qo'ysa, juda yaxshi bo'lardi-ya, – dedi Vasilij Andreich.

– Nega bo'lmasin, bo'ladi, – dedi katta o'g'il. – Petruxa chana qo'shib burilishgacha kuzatib qo'yadi.

– Bo'lmasa, borib qo'shaver, og'ayni, yaxshiligingni unutmayman.

– Qo'y, unday dema, suxsurim! – dedi shirinso'z kampir. – Biz astoydil xursandmiz.

– Petruxa, bor, biyani chanaga qo'sh, – dedi katta aka.
– Xo'p bo'ladi, – dedi iljayib Petruxa va shu zahoti mixdan shapkasini olib, yugurgancha chana qo'shgani ketdi.

Otlarni chanaga qo'shib bo'lguncha, ular Vasiliy Andreich deraza oldiga kelgan vaqtida bo'linib qolgan suhbatga o'tishdi. Chol oqsoqol qo'shnisiga, hayitda unga hech narsa yubormay, xotiniga farang ro'mol yuborgan uchinchi o'g'lidan shikoyat qilayotgan edi.

– Yoshlar kattalarning gapini mensimaydigan bo'lib ketishyapti, – dedi chol.

– Mensimaslik ham gapmi, – dedi qo'shni oshnasi, – hech yo'lga solib bo'lmay qoldi! Juda aqli bo'lib ketishganga o'xshaydi. Anavi, Demochkinning o'g'li bor-ku, urib otasining qo'lini sindiribdi. Bu ham aqli ko'payib ketgandan bo'lsa kerak-da.

Nikita ularning yuziga tikilib, gapga quloq solib o'tirardi, aftidan, u ham suhbatga qo'shilmoqchi edi-yu, lekin maza qilib choy ichayotgani uchun faqat ma'qullab, boshini qimirlatib qo'ya qoldi. U stakanni tez-tez bo'shatib turar ekan, tobora isib, yayray boshladi. Suhbat ancha cho'zildi, ular faqat bir narsa haqida, ya'ni oila bo'linib ketishining zarari haqida gaplashishdi. Mazmuni, bu shunchaki umumiy gap emas, balki shu uydagi bo'linishga, ya'ni shu yerda qovog'ini solib, indamay o'tirgan ikkinchi o'g'ilning ajralib chiqmoqchi bo'layotganiga ta'alluqli gap edi. Bu, chamasi, uydagilarning hammasining fikrini band qilgan eng nozik masala edi-yu, biroq ular odob yuzasidan begonalar huzurida o'zlarining xususiy ishlarini muhokama qilishni to'xtatib qo'ygan edilar. Ammo oxiri chol chidayolmay, yig'lamsiragan ovoza „Hozircha tirik ekanman, ajralishga ruxsat bermayman, Xudoga shukur, uy-joyim to'kis, ajratsam, hamma narsa xonavayron bo'ladi“, – dedi.

– Mana, misol uchun Matveyevlarni oling, – dedi qo'shnisi, – maqtashga arziydigan haqiqiy xonadon edi, ajralishgach, hech kim hech narsaga ega bo'lmay qoldi.

– Sen ham shunday bo'lishni istayotgandirsan, – dedi chol o'g'liga qarab.

O'g'li hech nima demadi, oraga o'ng'aysiz jimlik cho'kdi. Bu jimlikni allaqachon otni chanaga qo'shib, bundan biroz ilgari uyga kirib kelgan va gaplarni eshitib iljayib turgan Petruxa buzdi.

– Pulsonning kitobida ham xuddi shunaqa masal bor, – dedi u. – Otasi o'g'illariga bir bog' supurgi berib, sindiringerlar, degan ekan, sindirisholmabdi, bittadan cho'pini ajratishgan ekan, oppa-osen sinibdi. Bu ham xuddi shunga o'xshaydi, – dedi u iljayib. Keyin – Chanalar tayyor! – deb qo'shib qo'ydi.

– Tayyor bo'lsa, jo'naymiz, – dedi Vasiliy Andreich. – Bo'linish masalasiga kelganda, otaxon, sira bo'sh kelma. Mol-mulkni sen topgansan, sen xo'jayinsan. Sudga ber. U qonun-qoidasini ko'rsatadi.

– Shunday g'ayirlik qiladi, shunday g'ayirlik qiladi, asti qo'yaverasan, – dedi chol yig'lamsiragan ovozda hamon o'z dardini aytib, – qani endi uni sira gapga ko'ndirib bo'lsa. Xuddi shaytonga aylanib qolganga o'xshaydi!

Bu orada Nikita besh stakan choy ichib, yana bir stakan bo'lsa yo'q demas edim, degan umidda stakanni to'ntarib qo'yamay, yotqizib qo'ydi. Biroq samovarning suvi tamom bo'lgani uchun beka unga choy quyib bermadi, bundan tashqari, Vasiliy Andreich ham kiyimini kiyish uchun o'rniidan turib qoldi. Nikita ham chor-nochor o'rniidan turdi, qo'lidagi har tomoni tishlangan bir bo'lak qandni yana qanddonga qo'yib, etagining bari bilan terlab ketgan yuzini artidi-da, chakmonini kiygani ketdi.

Chakmonini kiyib bo'lgach, u og'ir tin oldi, keyin uy egalriga minnatdorchilik bildirib, ular bilan xayrlashdi-da, issiq, yorug' mehmonxonadan qop-qorong'i, izg'irin shamol guvullab urayotgan, eshigining tirqishidan qor kirayotgan dahlizga va u yerdan qop-qorong'i hovliga chiqdi.

Po'stin kiyib olgan Petruxa otini ushlab hovlining o'rtasida turar va iljayib, Paulsonning kitobidan yod olgan she'rlarini o'qirdi:

*Bo'ron, zulmat osmonni tutar,
Qor uchquni aylanar quyun.
Dam hayvonday bo'kirib o'tar,
Dam go'dakdek yig'loqi bir un.*

Nikita uning aytganlarini ma'qullab boshini irg'ar va tizginlarni to'g'rilar edi.

Chol Vasiliy Andreichni kuzatib, uning yo'lini yoritish uchun dahlizga fonus ko'tarib chiqqan edi, shamol shu zahoti uni o'chirib qo'ydi. Qorning bo'ralashi kuchayib ketganini hatto hovlida turib ham bilish mumkin edi.

„Obbo, havoning avzoyi buzilibdi-ku, – deb o'yladi Vasiliy Andreich. – Yetib olish ham amri maholga o'xshab qoldi, yo'q, bormasam bo'lmaydi, bu kechiktiradigan ish emas! Buning ustiga, o'rimdan turib qo'ydim, xo'jayin ham ot qo'shtirib qo'ydi. Xudo xohlasa, yetib boramiz!“

Uy egasi – chol ham ketmay yotib qola qolinglar, deb ancha yolvordiyu, lekin Vasiliy Andreich uning gapiga unamadi. Shundan so'ng chol ortiqcha qistamadi. „Ehtimol, men qarib qolganim uchun shunday qo'rqoqlik qilayotgandirman, yetib borishsa ham ajab emas, – deb o'yladi u. – Qaytaga vaqtida yotib uxlaymiz. Ortiqcha tashvishga ham qolmaymiz“.

Petruxa esa xavf-xatar to'g'risida o'ylamasdi ham, chunki u yo'lning butun past-balandliklarini besh barmog'iday bilardi va bundan tashqari, „Qor uchquni aylanar quyun“ degan she'r xuddi tashqarida bo'layotgan holatni ifodalayotgandek uni ruhlantirib yuborgan edi. Nikitaning bo'lsa ketishga sira xohishi yo'q edi-yu, lekin u ko'pdan beri o'z erkiga ega bo'lmay, o'zgalar xizmatini qilishga odatlanib qolgani uchun hech nima deyolmadi; shunday qilib, jo'nab ketuvchilarni hech kim to'xtatib qololmadi.

V

Vasiliy Andreich qorong'ida chananing qayerda turganini yaxshi ko'rmay, paypaslanib, arang oldiga keldi-da, unga o'tirib, tizginni qo'lga oldi va:

– Qani, yurdik! – deb qichqirdi.

Petruxa o'rindig'i yo'q past chanaga cho'kkalab turib olib, otining boshini qo'yib yubordi. Oldida biya turganini sezib, hadeb kishnayotgan To'riq, biya yurib ketganini sezib, uning orqasidan intildi, ular ko'chaga chiqishdi. Yana boyagi yo'l, boyagi ko'chadan ketishdi, muzlagan kirlar yoyig'lik hovli oldidan o'tishdi, ammo hozir kirlar ko'rinmadi, yana o'sha bostirma ko'rindi, uni hozir, deyarli, tomigacha qor bosib ketgan edi, tomidan shuvullab qor tushib turardi, yana o'sha hazin ovoz bilan g'uvullab, hushtak chalayotgan va shamoldan egilayotgan tollar yonidan o'tib, yana quyundek aylanayotgan qor dengiziga chiqdilar. Shamol shu qadar kuchli ediki, u yondan urgani uchun chanadagilar unga orqalarini o'girib olganlarida, chanani yonga surib, otni chetga gandarakatib yuborar edi. Petruxa zo'rg'a biyasini lo'killatib, oldinda bardam qichqirib borardi. To'riq esa biyaning ortidan intilardi.

Shu tariqa o'n minutcha yo'l yurgach, Petruxa orqasiga qarab bir nima deb qichqirdi. Vasilyi Andreich ham, Nikita ham shamoldan uning nima deb qichqirganini eshitishmadi, ammo-lekin faraz qilib, burilishga kelgan bo'lsak kerak, deb o'ylashdi. Haqiqatan ham Petruxa o'tni o'ng tomonga burdi, shunda yondan urayotgan shamol yuzga ura boshladi, o'ng tomonda, qor orasidan esa, bir nima qorayib ko'rindi. Bu burilishdagi butalar edi.

– Xayr endi, Xudo yor bo'lsin!

– Rahmat, Petruxa!

– Bo'ron, zulmat osmonni tutar! – deb qichqirdi Petruxa va ko'zdan g'oyib bo'ldi.

– Obbo, shoir-ey, – dedi Vasilyi Andreich va otga tizgin tegizib qo'ydi.

– Ha, yaxshi yigit, haqiqiy mujik ekan, – dedi Nikita.

Shundan keyin ular o'zlari ketaverishdi.

Nikita uyda choy ichib o'tirganda ichiga kirgan issiqni chiqarib yubormaslikka harakat qilib, po'stiniga burkangan va boshini yelkasiga qisgan holda jim borardi, u yelkasini qattiq qisib olganidan kalta soqoli bo'yniga yopishib turardi. Oldinda to'g'ri yo'lga o'xshab ko'rinish, uni aldayotgan chananing ikki shotisini, o'tning qimirlayotgan orqasi bilan shamol bir tomonga uchirayotgan tugulgan dumini va yana, undan ham oldinda, baland do'g'ani, o'tning tebranayotgan boshi va hilpirayotgan yolini ko'rardi. Har zamonda uning ko'ziga yo'lning ikki chetidagi nishon qoziqlar ko'rinish qolar, shu tufayli u yo'ldan ketayotganliklarini bilardi. Demak, hozircha uning qiladigan ishi yo'q edi.

Vasilyi Andreich o'tni o'z ixtiyoriga qo'yib borardi. Lekin To'riq qishloqda dam olib olganiga qaramay, is-tar-istamas yo'rtar, go'yo yo'ldan chiqib borayotganga o'xshardi, shu sababdan Vasilyi Andreich uni bir necha marta yo'lga solib qo'ydi.

„Mana, o'ng tomonda bitta qoziq, mana ikkinchisi, mana uchinchisi, – deb sanadi Vasilyi Andreich, – mana, oldinda o'rmon ham ko'rinish qoldi“, – deb o'yladi u, oldida qorayib ko'ringan bir nimaga tikilib. Ammo o'rmonga o'xshab ko'ringan narsa faqat butalar ekan, xolos. Bu butalar ham orqada qoldi, keyin yana yigirma sarjinchacha yo'l yurishdi – to'rtinchi qoziq ham, o'rmon ham ko'rinmadi.

„Hozir o'rmon kelishi kerak“, – deb o'yladi Vasilyi Andreich va araq bilan choyning kayfidan dadillanib o'tni to'xtatmay, aksincha, tizginni siltab, unga dalda berdi, shundan so'ng itoatgo'y jonivor – ot garchi kerakli tomon qolib, butunlay boshqa tomonga haydayotganlarini bilib turgan bo'lsa-da, egasiga bo'ysunib, goh lo'killab, goh yo'rtib, haydayotgan tomonga qarab chopla boshladi. O'n minutcha shu tariqa yo'l yurishsa ham, ammo hamon o'rmon ko'rinmasdi. – Yana adashganga o'xshaymiz-ku! – dedi Vasilyi Andreich o'tni to'xtatib.

Nikita indamay chanadan tushdi-da, shamoldan goh tanasiga yopishib, goh qayrilib va ustidan tushib ketayotgan chakmonini ushlab, yo'l axtarib ketdi, u qor kechib avval bir tomonga, keyin ikkinchi tomonga bordi. Uch martacha butunlay ko'zga ko'rinmay ketdi. Nihoyat, qaytib keldi-da, Vasilyi Andreichning qo'lidan tizginni oldi.

– O'ngga yurish kerak, – dedi u qat'iy ravishda o'tni burar ekan.

– Hay, o'ngga bo'lsa, o'ngga-da, – dedi Vasilyi Andreich tizginni berib va sovqotgan qo'llarini qo'lqopga tiqib. Nikita indamadi.

– Qani, oshnajan, bir kuchingni ko'rsat! – deb qichqirdi u otga qarab, biroq ot tizgin silkitib qo'yilganiga qaramay, bitta-bitta qadam tashlab borardi.

Qor ba'zi joylarda tizzadan kelardi, shuning uchun ot har qadam tashlaganda chana sapchib ketardi.

Nikita chananing oldida osilib turgan qamchini olib, otga bir qamchi urdi. Qamchi yeb o'rganmagan tulpor bir siltanib yo'rtib ketdi, ammo sal yurmay yana lo'killab, qadamga o'tdi. Shu tariqa besh minutcha yurishdi. Atrof shu qadar qorong'i va qor shu qadar girdikapalak bo'lib aylalar ediki, hatto ba'zan do'g'ani ham ko'rib bo'lmasdi. Ba'zan chana qimirlamay bir joyda turganga o'xshardi. Ba'zan orqaga ketayotgandek tuyulardi. Birdan ot oldinda bir narsani sezganday taqqa to'xtab qoldi. Nikita tizginini qo'yib, yana chadan dik etib tushdi-da, nega to'xtab qolganini bilish uchun otning oldiga o'tdi, u otning oldiga o'tib, endi bir qadam bosmoqchi bo'lgan edi, tiyg'anib, qandaydir jarlikka dumalab ketdi.

– Hay, hay, hay, – dedi u o'ziga o'zi dumalab borar ekan, o'zini to'xtatishga harakat qildi, ammo bo'lmadi, nihoyat, jarlikdagi qalin qorni oyog'i bilan o'yib kirib to'xtadi.

Jar yoqasida osilib turgan qor uyumi Nikita yiqilishi bilan ko'chib, uning ustiga ag'darildi, shunda yoqasidan bo'yniga qor tushdi...

– Hali shunaqamisan! – dedi Nikita o'pkalagan ohangda qor uyumiga va jarga qarab, bo'yniga tushgan qorlarni qoqa turib.

– Nikita, hoy Nikit! – deb qichqirdi Vasiliiy Andreich tepadan turib.

Ammo Nikita ovoz bermadi.

Uning fursati yo'q edi: u ustidagi qorlarni qoqib bo'lib, jarga dumalagan vaqtida, qo'lidan tushib ketgan qamchini axtarayotgan edi. Qamchini topgach, u dumalab tushgan joyidan yana qaytib chiqmoqchi bo'lgan edi, ammo chiqishning iloji bo'lmadi: hadeb orqasiga sirg'anib keta-verdi, shuning uchun jar ichida yurib, tepaga chiqadigan joy qidirishga majbur bo'ldi. Dumalab tushgan yeridan yetti-sakkiz qadamcha nari borib, emaklab arang tepalikka

chiqib oldi-da, jar yoqasi bilan ot turgan joyga tomon yura boshladi. Ot bilan chana ko'rinmasdi, biroq u shamolga qarshi borayotgani uchun ot bilan chanani ko'rishdan oldin, Vasiliiy Andreichning qichqirib, To'rtinchi esa, kish-nab uni chaqirgan ovozini eshitib qoldi.

– Kelyapman, kelyapman, muncha kishnaysan! – dedi u. Chananing xuddi oldiginasiga yetib kelgan paytdagina u otni va otning yonida turgan Vasiliiy Andreichni ko'rdi, Vasiliiy Andreich juda bahaybat ko'rinaridi.

– Qaysi jahannamga yo'qolib ketding? Orqaga yurish kerak. Grishkinoga qaytsak ham mayli, – dedi jahl bilan xo'jayin Nikitaga.

– Jon deb qaytar edik-a, Vasiliiy Andreich, lekin qayoqqa yuramiz? Bu yerda shunday chuqur jar bor ekan, tushsang, sira ham chiqolmayсан. Men o'shanga dumalab ketib, arang chiqib oldim.

– Xo'sh, nima qilamiz, shu yerda turavermaymiz-ku? Axir, bir yoqqa ketishimiz kerak-da, – dedi Vasiliiy Andreich.

Nikita hech nima deb javob qaytarmadi. U shamolga orqasini o'girib, chanaga o'tirdi-da, etiklarini yechib, ichiga tushgan qorlarni qoqib tashladi va poxol olib, uni chap etigining ichidan teshigiga yaxshilab tiqib qo'ydi.

Vasiliiy Andreich butun ixtiyorini Nikitaga topshirgandek jim o'tirardi. Nikita etiklarini kiyib bo'lgach, oyoqlarini chanaga oldi, yana qo'lqopini kiyib, tizginini qo'lga ushladi-da, otni jar yoqasidan burib hayday boshladi. Lekin yana yuz qadam yurar-yurmas, ot oyog'ini tirab turib oldi. U yana jarlik yoqasiga kelib qolgan edi.

Nikita yana chadan tushib, yana qor kechib ketdi. U uzoq yurdi. Nihoyat, ketgan tomonining qarshisidan kelib qoldi.

– Andreich, bormisiz? – deb qichqirdi u.

– Borman! – deya ovoz berdi Vasiliy Andreich. – Xo'sh, qalay?

– Hech bilib bo'lmayapti. Qorong'i, qandaydir jarliklar bor. Yana shamolga qarshi yurish kerakka o'xshaydi.

Yana yurishdi, Nikita yana qor kechib yo'l axtargani ketdi. Yana chanaga o'tirdi, yana tushib, qor kechib ketdi va nihoyat, halloslab chana oldiga kelib to'xtadi.

– Xo'sh, qalay? – deb so'radi Vasiliy Andreich.

– Nima bo'lardi, juda charchadim! Ot ham yurmayapti.

– Xo'sh, endi nima qilish kerak?

– Qani, yana birpas tura turing-chi.

Nikita yana ketdi va tezda qaytib keldi.

– Orqamdan yur, – dedi u otga, oldidan kelib.

Vasiliy Andreich endi hech nima deb buyruq bermas, balki Nikita nima desa, itoatkorlik bilan shuni qilar edi.

– Yur orqamdan! – deb qichqirdi Nikita, otning jilovidan ushlab va tezlik bilan o'ng tomonga siljib, u otini qayoqqadri pastlikdagi qor uyumiga yetakladi.

Ot oldiniga oyog'ini tirab turib oldi, ammo keyin qor uyumidan sakrab o'tmoqchi bo'lib bir intilgan edi, kuchi kelmay bo'yinchasiga qadar qorga botib qoldi.

– Chanadan tushing! – deb qichqirdi Nikita hamon miq etmay o'tirgan Vasiliy Andreichga, keyin otning yoniga kelib shotining bir yog'idan ushlab torta boshladi. – Qiyin bo'ldi, og'ayni, – dedi u To'riqqa qarab, – ammo sira iloji yo'q, bir zo'r bermasang bo'lmaydi! Ha, ha, yana ozmol! – deb qichqirdi u.

Ot bir talpindi, ikki talpindi, lekin baribir chiqolmadi, go'yo biron chora o'ylayotgandek yana jim turib qoldi.

– Nima bo'ldi, og'ayni, maza yo'q-ku, – deb sazo bera boshladi Nikita To'riqqa. – Qani, yana bir zo'r ber-chi!

Shunday deb Nikita yana o'z tomonidagi shotidan torta boshladi, Vasiliy Andreich esa, ikkinchi shotini tor-

tishga kirishdi. Ot boshini bir siltab, birdan bor kuchi bilan talpina boshladi.

– Ha! Chu! Chiqib ketding! – deb qichqirdi Nikita.

Ot bir sakradi, ikkinchi, uchinchi marta sakradi va nihoyat, qor ichidan chiqdi-da, to'xtab, og'ir nafas olib silkindi. Nikita otini yetaklab ketavermoqchi bo'lgan edi, lekin Vasiliy Andreich ikkita po'stunda juda halloslab qolganidan yura olmay, o'zini chanaga tashladi.

– To'xta, birpas nafasni rostlab olay, – dedi u, qishloqda po'stinining yoqasini bog'lab olgan ro'molchasini bo'shata turib.

– Bu yog'i uncha xavfli emas, siz yotavering, – dedi Nikita, – men asta yetaklab ketaverman, – shunday deb u otini jilovidan ushlab, o'n qadamcha pastlab bordi, keyin sal yuqorilikka qarab yurdi-da, to'xtadi.

Nikita otini to'xtatgan joy shamol tepaliklardan qorni uchirib kelib birpasda ularni butunlay qor bilan ko'mib tashlaydigan pastqam yer emasdi, lekin har holda, jarlikning yoqasi u joyni qisman shamoldan to'sib turardi. Bir necha daqiqa shamol pasaygandek bo'ldi, ammo bu uzoqqa cho'zilmadi va go'yo shu biroz dam olib olganining hissasini chiqarmoqchi bo'lgandek o'n baravar kuch bilan yanada dahshatliroq bo'ron esib, qorlarni chirpirak qila boshladi. Shamolning bunday quturishi Vasiliy Andreich nafasini rostlab bo'lgach, chanadan tushib, endi nima qilamiz, deb maslahatlashmoq uchun Nikitaning oldiga kelgan paytga to'g'ri keldi. Ikkovi beixtiyor engashib qoldi-yu, shamolning dahshatli ovozi pasaymaguncha gaplashmadi. To'riq ham norozi bo'lgandek quloqlarini chimirib, boshini silkib qo'ydi. Shamol biroz pasaygach, Nikita qo'lqoplarini yechib, ularni belbog'iga qistirdi-da, qo'llariga kuhab, do'g'aning qayishini yecha boshladi.

– Nima qilyapsan? – deb so'radi Vasiliy Andreich.

– Otni chandan chiqaryapman, boshqa nima qilar-dim? Madorim qolmadi, – dedi Nikita kechirim soʻrayot-gandek.

– Axir, biron yoqqa yurmaymizmi?

– Yurmaymiz, faqat otni qiynaymiz, xolos. Axir, bu jonivor oʻlardek charchadi-ku, – dedi Nikita, boʻynini egib har narsaga tayyorligini bildirib turgan va ikki biqini terlab, ogʻir nafas olayotgan otni koʻrsatib. – Tunash kerak, – deb qoʻshib qoʻydi u goʻyo karvonsaroyga kelib qolgandek, soʻng chilvini yecha boshladi.

Doʻgʻa boʻshab ketdi.

– Sovqotib oʻlmaymizmi? – dedi Vasilij Andreich.

– Iloj qancha? Oʻlsak oʻlaveramiz – qochib qutulol-maymiz, – dedi Nikita.

VI

Vasilij Andreich ikkita poʻstinda boʻlgani uchun, ayniqsa, ot qorga botib qolganda chananing bir yoq sho-tisidan tortishgandan keyin juda isib ketgan edi, ammo, haqiqatan, shu yerda tunab qolish kerakligini tushungach, uning badaniga muz yugurganday boʻldi. U oʻzini tinchi-tish uchun chanaga oʻtirib yonidan papiros bilan gugurt ola-boshladi.

Bu orada Nikita otni chandan chiqaraverdi. U otning qorinbogʻini, ayilini, tizginini, boʻyincha bogʻini yechdi, doʻgʻani chiqardi va otga dalda berish uchun unga gapira ketdi:

– Qani, chiq, boʻl tez, – dedi u otni shotidan chiqara-turib. – Mana, seni shu yerga bogʻlab qoʻyamiz. Ogʻzing-dan soʻligʻingni olib, oldingga poxol tashlayman, – dedi u aytgan gaplarini qilib. – Ovqatlanib olganingdan keyin ancha yayrab qolasan.

Aftidan, Nikitaning soʻzlari Toʻriqqa taʼsir qilmadi she-killi, u tinchlanmay, bezovta boʻlaverdi: dam u oyogʻini bosib, dam bu oyogʻini bosib, shamolga orqasini oʻgirib, chanaga tiqlaverdi va Nikitaning yengiga boshini ishqalayverdi.

Toʻriq Nikita poxol bilan siylagani uchun goʻyo faqat uning raʼyini qaytarmaslikka harakat qilganday, chananing toʻsqichiga qoʻyilgan poxoldan bir tutam tortib oldi-da, keyin goʻyo shu paytda tomoqdan ovqat oʻtadimi, degan-dek uni yana tashlagan edi, shamol bir lahzada uni uchirib ketib, qorga koʻmib tashladi.

– Endi belgi qilib qoʻyamiz, – dedi Nikita chananing ol-dini shamolga qilib, soʻngra ikkala shotini ayil bilan bogʻlab, uni laylak qilib koʻtardi-da, chananing old tomoniga tortib qoʻydi. – Mana, endi bizni qor koʻmib ketsa, yaxshi odam-lar shotini koʻrib, bizni qor tagidan kovlab olishadi, – dedi Nikita qoʻlqoplarini bir-biriga urib qoʻliga kiyar ekan. – Qariyalar ana shunday deb oʻrgatishgan.

Vasilij Andreich bu vaqt orasida poʻstinining bagʻri-ga burkanib olib, tinmay gugurt chaqishga harakat qilar-di-yu, ammo sira yondirolmasdi, uning qoʻllari qaltirar va gugurt chirt etib yongan zahoti, yo boʻlmasa uni endi papiros oldiga olib kelgan vaqtda oʻchib qolardi. Axiyri bir gugurt oxirigacha yonib, bir lahzagina poʻstinining moʻynasini, bukilib turgan koʻrsatkich barnogʻiga oltin uzuk taqilgan qoʻlini va sholcha ostidan chiqib turgan suli poxolini yoritgan edi, u papirosini tutatib oldi. Papirosni ikki marta choʻzib-choʻzib tortib, tutunini ichiga yutib, moʻylovleri orasidan chiqardi, keyin yana tortmoqchi boʻlgan edi, shamol olovni tamaki-pamakisi bilan birga poxolni uchirib ketgan tomonga uchirib ketdi.

Ana shu bir-ikki yutim tamaki tutuni ham Vasilij An-dreichga yaxshigina kayf berdi.

– Tunasak tunab qolaveramiz-da! – dedi u qat'iy ravishda. – To'xtab tur, men bayroqcha ham qilaman.

Shunday deb, u yoqasidan yechib chanaga tashlagan ro'molchasini oldi, keyin qo'lqoplarini yechib, chananing old tomoniga keldi-da, bo'ynini cho'zib, shoti oldidagi ayilga ro'molchani chandib bog'ladi.

Shamol shu zahoti ro'molchani goh shotiga yopishtirib, goh birdan yulqib, dardarak qilib uchira boshladi.

– Qara, ish degan bunday bo'pti! – dedi Vasily Andreich o'z ishidan zavqlanib va chanaga o'tirayotib. – Ikki kishi o'tirsa, issiq bo'lardi-yu, biroq ikkalamiz sig'maymiz-da, – dedi u yana.

– Men joy topaman, – deb javob berdi Nikita, – ammo otning ustini yopib qo'yish kerak, terlab ketdi jonivor. Mana buni qo'yvoring, – deb qo'shib qo'ydi u, chananing oldiga kelib va Vasily Andreichning ostidan sholchani tortib.

Sholchani olgach, ikki bukladi-da, avval quyushqonni, so'ngra esa egarni olib, uni otning ustiga yopdi.

– Harna senga issiq bo'ladi, tentak, – dedi u yana sholcha ustida otga egar va quyushqon ura turib. – Sizga olacha kerak emasdir-a? Menga poxoldan ham bering, – dedi Nikita u ishni qilib bo'lgach, yana chananing oldiga kelib.

Nikita Vasily Andreichning tagidan olacha bilan poxolni olib, chananing orqasiga o'tdi, u yerda o'ziga qoradan chuqurcha yasadi, uning ichiga poxol to'shadi, quloqchinini bostirib kiyib, chakmoniga o'ralib oldi-da, ustidan olachani yopinib, poxol ustiga o'tirdi va chananing orqa taxtasiga yonboshladi, bu joy uni shamol va qordan to'sib turardi.

Vasily Andreich Nikitaning qilgan ishini aybsitib, boshini qimirlatib qo'ydi, umuman, u mujiklarning o'qimagaliklarini va nodonliklarini xush ko'rmasdi, shundan so'ng yotishga tayyorgarlik ko'ra boshladi.

U chanada qolgan poxolni tekislab, biqini ostini qalibroq qildi-da, qo'llarini yengiga tiqib, chananing old burchagiga boshini qo'ydi, bu yer uni shamoldan to'sib turar edi.

Uning uyquasi kelmasdi. U yotib o'ylay boshladi, o'ylaganda ham faqat bir narsa haqida, hayotining birdan bir maqsadi, ma'nosi, quvonchi va g'ururi deb bilgan narsasi, qancha mol-dunyo orttirgani va yana qancha pul orttirishi mumkinligi, u taniydigan boshqa kishilarning qancha davlati-yu, puli borligi, ular bu mol-dunyoni qanday orttirganliklari hamda orttirayotganliklari, u ham o'shalar singari qanday qilib yana ko'p pul orttirishi mumkinligi haqida o'yladi. Goryachkino o'rmonini sotib olish juda katta foydani qo'lga kiritish degan so'z edi. U, bu o'rmonni sotib olsa, birdaniga o'n ming so'm foyda qilishiga imoni komil edi. Shuning uchun ham u kuzda borib ko'rgani va ikki botmon yerdagi daraxtlarni sanab chiqqani – o'rmonni xayolida xomcho't qilib baholay boshladi.

„Emanlar chananing qo'shqoraklariga ketadi. Xodalari o'z-o'zidan ma'lumki, imoratga ishlatiladi. Bundan tashqari, bir botmon yerdan bimalol o'ttiz sarjin o'tin chiqadi, – dedi u o'ziga o'zi. – Har bir botmondan kam deganda ikki yuz yigirma besh so'm foyda qoladi. Ellik olti botmon, ellik olti joyda yuz so'mlik va yana ellik olti joyda yuz so'mlik, bunda qo'shamiz, ellik olti joyda o'n so'mlik va yana ellik olti joyda o'n so'mlikni, keyin ellik olti joyda besh so'mlik“. U hisoblab ko'rgan edi, o'n ikki ming so'mdan ortib ketdi, lekin cho't bo'lmagani uchun aniq qancha ekanini bilolmadi. „Har qalay, o'n ming so'm bermayman, daraxti yo'q, ochiq joylarni chiqarib tashlab sakkiz ming so'm beraman. Tanobchining tomog'ini yog'layman, unga yuz so'm yo bo'lmasa yuz ellik so'm beraman, u menga besh botmon ochiq

joyni o'ldirib beradi. Shunda sakkiz mingga ham ko'nib qoladi. Uch mingni shu zahoti qo'lga tutqizaman. O'ldimi, ko'ngli yumshab qolar, – deb o'yladi u tirsagi bilan cho'ntagidagi hamyonini paypaslab ko'rarkan. – Buriildan qanday qilib adashganimizga hech aqlim yetmay qoldi! O'rmon bilan qorovulxona shu orada bo'lishi kerak edi. Loqaqal itlar hursa-chi. U la'natlar ham kerak vaqtida hurishmaydi. U po'stinining yoqasini qayirib, atrofga quloq sola boshladi, hamon o'sha shamolning hushtak chalishi-yu, shotidagi ro'molchanning partillashi va chananing oldidagi to'sqichiga qorning urilishi eshitilardi, xolos. U yana quloqlarini berkitib oldi.

„Bilganimizda yotib qolardik. Hay, mayli, baribir, ertaga yetib boramiz. Faqat bir kun bekor ketadi. Bunday havoda ular ham borishmaydi“. Keyin u sotgan ho'kizlari uchun to'qqizinchida qassobdan pul olishi kerakligini eslab qoldi. „Uyga o'zi kelmoqchi edi, men uyda yo'q bo'laman – xotinim pulni olib qololmaydi. Juda uquvsiz xotin-da. Durustroq muomala qilishni ham bilmaydi“, – deb o'ylashda davom etdi u, kecha bayramda unikida mehmon bo'lgan stanovoyga yaxshiroq mulozamat qilmanini eslab. „Nima qilsa ham xotin-da! U nimani ko'ribdi? Ota-onam bor vaqtida uyimiz qanaqa edi? Shunchaki qishloqning o'ziga to'q mujiklaridan hisoblanardik, xolos: objuvoz bilan karvonsaroydan bo'lak hech qanaqa mol-mulkimiz yo'q edi. Xo'sh, o'n besh yil ichida men nimalar qildim? Bir do'kon, ikki qovoqxona, bir tegirmon, bir g'alla ombori, ijaraga qo'yilgan ikkita qo'rg'on, tunuka tomli, tagi podvalli dang'illama uy qurdim, – deb esladi u mag'rurlanib. – Otamning vaqtidagi uylar uymidi! Hozir okrugda dong'i ketgan kim? Brexunov.

Nima uchun shunday? Shuning uchunki, ishning ko'zini bilaman, boshqalarga o'xshab cho'zilib yotmayman,

nojo'ya ishlar qilmayman, tinim bilmayman. Kechalari uxlamayman. Qor, yomg'ir demay yuraveraman. Shunday qilib ish bitiraman. Ular, shunchaki o'zidan o'zi pul ke-laveradi, deb o'ylashadi. Yo'q, birodar, sen zahmat chek, boshingni qotir, mana shunga o'xshab ochiq dalada tunab qol-da, tuni bilan mijja qoqmay chiq, maqsadingga yetma-guningcha tinchima, – deb o'yladi mag'rurlanib. – Boy bo'lish baxtga qaraydi, deb o'ylashadi. Ana Mironovlar hozir millioner bo'lishdi. Xo'sh, sabab? Sababi mehnat qilsang, Xudo beradi. Faqat Xudo tani sog'lik bersa bas. Mironov arzimagan dastmoya bilan millioner bo'lib ketdi, shu sababli men ham Mironovga o'xshab millioner bo'lib ketishim mumkin, degan fikr Vasiliy Andreichni g'oyatda hayajonlantirib yubordi-yu, shu payt uning bir on kishi bi-lan juda gaplashgisi kelib ketdi. Biroq gaplashadigan kishi yo'q edi... Goryachkinoga yetib borganda-ku, pomeschchik bilan gaplashib, rosa uni laqillatardi-ya.

„Uh, shamolning shashtini qara-ya! Bu ahvolda ertalab-gacha qorning tagida qolib ketmasak deyma!“ – deb o'yladi u, shamolning g'uvullashiga quloq solib; shamol chananing oldidagi to'sqichiga urilib, uni sal mayishtirar va qorlarni taxtaga olib kelib urardi. Vasiliy Andreich sal qo'zg'alib, yon-veriga qaradi, oq qorlar jimirlab uchayot-gan qorong'ilikda faqat To'riqning boshi, hilpirab uchib turgan sholcha yopig'lik sag'risi va tugulgan qalin dumi qorayib ko'rinar, boshqa hamma yoq bir xilda oq qor-lar jimirlab turgan qorong'ilikdan iborat edi, bu jimirlab turgan qorong'ilik ba'zan sal-pal yorug'lashib, ba'zan esa, yanada battar qorong'lashib ketayotganga o'xshardi.

„Men bekor Nikitaning gapiga kirdim, – deb o'yladi u. – Ketaverish kerak edi, axir, bir yerdan chiqar edik. Loqaqal Grishkinoga qaytsak ham mayli edi, Tarasnikida tunar edik. Mana endi tong otguncha o'tirib chiqish ke-

rak. Shundayam bema'ni ish bo'larmi? Xudo harakat qilganga beradi-da, dangasa, ishyoqmas, ahmoqlarga nima ham beradi. Bir papiros chekmasam bo'lmay qoldi! U o'tirib, cho'ntagidan papiros qutisini oldi, shamol olovni o'chirmasin uchun boshini po'stinining bariga burkab, qorni bilan yotdi, lekin shamol yo'l topib, birin-ketin gugurti o'chiraverdi. Nihoyat, bir amallab gugurti yoqdi-da, papirosni tutatib oldi. U o'ylagan ishini qilganidan juda xursand bo'ldi. Garchi papirosni undan ko'ra shamol ko'proq tortib ketgan bo'lsa-da, har holda uch marta ichiga tutun yutib qolganidan yana dimog'i chog' bo'la boshladi. U yana chanaga yonboshlab, burkanib oldi, yana xayolga cho'mib, o'ylay ketdi-yu, bexosdan, sira kutilmaganda hushini yo'qotib, uxlab qoldi.

To'satdan uni xuddi bir narsa qattiq turtgandek bo'ldi-yu, uyg'otib yubordi. To'riq uning tagidan poxol tortib oldimi yoki o'zining ichidan bir narsa qattiq turtib yubordimi – ishqilib, u uyg'onib ketdi, yuragi dukullab qattiq va tez-tez ura boshlaganidan, nazarida ostidagi chana ham qimirlab ketayotgandek tuyuldi. U ko'zlarini ochdi. Atrofiga qaragan edi, boyagi ahvolni ko'rdi, faqat havo sal yorishgandek sezildi. „Tong yorishayotganga o'xshaydi, – deb o'yladi u, – hademay tong ham otib qolsa kerak“. Keyin shu zahoti aqli hushini yig'ib olib, oy chiqqani uchun havo sal yorishganini bildi. U o'rmdan qo'zg'alib, otga qaradi. Ot hamon shamolga orqasini o'girib, qaltirab turardi. Usti qor bo'lib yotgan sholchaning bir yoq tomonini shamol qayirib tashlagan, quyush-qon biqiniga og'ib ketgan edi, otning qor bilan qoplangan boshi, hilpirab turgan peshona yoli va bo'yin yollari endi aniqroq ko'rinardi. Vasiliy Andreich engashib, chananing orqa tomoniga qaradi. Nikita hamon o'sha o'tirganicha holatini o'zgartirmay turardi. Ustiga yopib olgan ola-

chasini va oyoqlarini qalin qor bosib ketgan edi. „Tag'in sovuqda qotib qolmasin mujik, ust-boshi yupun edi. Yana uning uchun javobgar bo'lib o'tirmay. Ko'p bema'ni xalqda. G'irt nodon“, – deb o'yladi Vasiliy Andreich va otning ustidan sholchani olib, uning ostiga yopib qo'ymoqchi bo'ldi-yu, ammo sovuqda turishdan va qimirlashdan erinib, qolaversa otning qotib qolishidan qo'rqib, indamay yotaverdi. „Nega uni olib keldim? Hammasi xotinimning ahmoqchiligidan bo'ldi!“ – deb o'yladi Vasiliy Andreich shumshuk xotinini eslab. Keyin yana avvalgi joyiga, chananing oldiga yonboshlab oldi. „Bir kun amakim ham xuddi shunga o'xshab tuni bilan qorda o'tirib chiqqan ekan, – deb esladi u, – hech nima qilmabdi. Ha, aytmoqchi, Sebastiyanni qor tagidan kovlab olishdi-ku, – shu onda uning ko'z oldiga boshqa bir voqea kelib to'xtadi, – u o'lib, xuddi muzlagan go'shtdek qotib qolgan edi.“

„Grishkinoda yotib qolganimda-ku, hech gap yo'q edi-ya“. Shu xayollardan keyin u, hech yerimdan sovuq kirmasin, po'stin tanamning hamma yog'ini isitib tursin, deb bo'ynini, tizzalarini va oyoqlarini yaxshilab o'rab olgach, yana uxlamoqchi bo'lib ko'zlarini yumdi. Ammo endi uxlashga qancha harakat qilmasin, baribir, sira uyqusi kelmadi, balki aksincha, o'zini tetik va bardam his qilaverdi. Yana u qiladigan foydalarini, odamlardagi qarzlarni hisoblay boshladi, tag'in o'ziga o'zi maqtanib, o'zidan va o'zining mavqeyidan behad xursand bo'la boshladi – biroq endi bu xursandchiligi nega Grishkinoda yotib qola qolmadim, degan yashirin qo'rquv va alamli fikr bilan doim bo'linib turdi. „Karavotda issiqqina yotganim ming marta yaxshi emasmidi?“ U bir necha marta u yonboshidan bu yonboshiga ag'darildi, uncha shamol urmaydigan durustroq, qulayroq joyni axtarishga urinib, u yoq-bu yog'iga surinib ko'rdi, ammo sira o'rmasholmadi,

u yana qo'zg'alib, holatini o'zgartirdi, oyoqlarini o'rab, yuz-ko'zlarini berkitdi-da, jim yotdi. Lekin qattiq valenka ichida oyoqlarining panjalari bukilib og'riy boshlaganidanmi yoki biron joyidan shamol urganidanmi, har holda u ko'p yotolmay, attang, Grishkinoda qolganida, hozir issiq uyda tinchgina yotgan bo'lardim, degan xayol bilan yana o'zidan xafa bo'lib, o'rnidan turdi, yana u yonboshidan bu yonboshiga ag'darildi, o'ranib olib, yana yotdi.

Bir vaqt Vasilij Andreichga uzoqda xo'rozlarning qichqirgan ovozi eshittilgandek bo'ldi. U quvonib ketdi, yoqasini qayirib, diqqat bilan quloq sola boshladi, biroq qancha qulog'ini ding qilmasin, baribir, shamolning shotiga urilib hushtak chalishi, ro'molchaning dardarak bo'lib hilpirashi va qorning chana to'sqichiga chirtillab urilishidan bo'lak ovoz eshittilmadi.

Nikita kechqurun qanday o'tirib olgan bo'lsa, hali ham qimirlamay xuddi shunday o'tirardi, hatto Vasilij Andreich uni ikki marta chaqirganda ham javob bermadi. „Uning parvoyi falak, uxlab qolganga o'xshaydi“, – deb o'yladi Vasilij Andreich ensasi qotib va ustiga qalin qor yog'gan Nikitaga chananing orqasidan qarab.

Shunday qilib, Vasilij Andreich yigirma marta o'rnidan turib, yigirma marta yotdi. Nazarida bu tunning oxiri bo'lmaydigandek tuyuldi. „Endi tong otishiga oz qolgan bo'lsa kerak, – deb o'yladi u bir vaqt o'rnidan turib va atrofiga qarab. – Qani, soatga bir qarav-chi. Po'stinni ochsam sovoqtaman-da. Mayli, tong otishga yaqin qolganini bilsam, ancha ko'ngil ko'tariladi. Otni chanaga qo'sha boshlaymiz“. Vasilij Andreich: ko'nglining chuqur joyida hali-veri tong otmasligini bilib tursa ham yuragiga tobo-ra ko'proq g'ulg'ula tusha boshlaganidan, bu hisni yengmoq uchun u ayni bir vaqtda ham soatini ko'rmoqchi, ham o'zini aldamoqchi bo'ldi. U kalta po'stinining ilgagini asta

chiqarib va qo'lini qo'ltig'iga tiqib nimchasiga yetguncha ancha timirskilandi. Oxiri yonidan gullari emaldan qilingan kumush soatini olib, unga qarav boshladi. Qorong'ida hech nimani ko'rib bo'lmadi. U yana papiros chekkanda qilganidek mukka tushib, tirsaklari va tizzalariga tayanib yotdi-da, gugurt olib yoqa boshladi. Bu safar u ishni puxta qildi, barmoqlari bilan boshi katta bir gugurtni tanlab oldi-da, bir chertishdayoq uni yondirdi. Soatning siferblatini yorug'ga tutib ko'rdi-yu, o'z ko'zlariga ishonmay qoldi... Endi o'n ikkidan o'n minut o'tgan edi. Hali butun tun oldinda edi.

„Oh, bu kecha qanday uzun!“ – deb o'yladi Vasilij Andreich, tanasiga muz yugurganini sezib, keyin yana po'stinining ilgaklarini solib, boshini burkab oldi-da, sabr bilan tong otirmoqchi bo'lib, chananing burchagiga yonboshladi. Birdan uning qulog'iga bir xilda g'uvullayotgan shamol aralash qandaydir yangi, dahshatli ovoz eshittildi. Bu ovoz tobora avjiga chiqib, yana asta-sekin pasaya boshladi. Bu bo'rining ovozi ekanligiga hech qanday shubha qilmadi. Bo'ri shu yaqin orada uvullayotganidan, shamolda jag'ini qimirlatib, ovozi o'zgartirayotgani aniq sezilib turardi. Vasilij Andreich yoqasini qayirib tashlab, diqqat bilan quloq sola boshladi. Ot ham quloqlarini ding qilib eshitib turardi, bo'rining ovozi o'chgach, u og'irligini boshqa oyog'iga solib, asta pishqirib qo'ydi. Shundan keyin Vasilij Andreich uxlash u yoqda tursin, butunlay tinchini yo'qotib qo'ydi. U o'zining maqsadlari, ishlari va shuhrati, mavqeyi, boyligi to'g'risida o'ylashga harakat qilgan sari uning ko'nglini tobora ko'proq vahima bosaverdi, pirovardida, nega Grishkinoda tunab qolmadim, degan fikr hamma fikrlardan ustun kelib, hamma fikrlariga aralashib ketdi.

„O'rmoni ham qursin, usiz ham ishim joyida edi. Eh, attang, yotib qolsam bo'lar ekan-a! – dedi u o'ziga o'zi. –

Mastlar sovuqda qotib qoladi, deyishardi, — deb o'yladi u, — Araq ichgan edim-a". Shundan keyin u jim bo'lib, sezgilariga quloq solib ko'rgan edi, qaltrayotganini biladi, ammo nimadan qaltrayotganini — sovuqdanmi yoki qo'rquvdanmi — o'zi ham bilmadi. U boshini burkab, avvalgidek yonboshlab yotmoqchi bo'lgan edi, biroq endi sira yotolmadi. Uning bir joyda yotgisi kelmay qoldi, u ichidan qo'zg'alib kelayotgan va unga qarshi turishga o'zlik qilayotgan vahimani bosish uchun o'rmdan turib biror chora topishni istardi. U yana cho'ntagidan papiros bilan gugurt oldi, lekin faqat uch dona gugurt cho'pi qolgandi, xolos, ular ham eng ishdan chiqqanlari edi. Uchalovi ham pov etdi-yu, yonmay o'chib qoldi.

„E, rasvo, jin ursin sen la'natini!“ — deb so'kindi u, kimni so'kkanini o'zi ham bilmay, keyin mijg'ilangan papirosni ulotirib yubordi. U gugurt qutisini ham ulotirmoqchi edi-yu, lekin qo'lini to'xtatib, uni cho'ntagiga solib qo'ydi. Uning bezovtaligi oshib, yuragi shu qadar hovliqa boshladiki, sira bir joyda o'tirgisi kelmay qoldi. U chanaadan tushdi-da, shamolga orqasini o'girib, qaytadan belini belbog'i bilan yaxshilab bog'lay boshladi.

„Nima qilib yotibman, o'lishimni kutayapmanmi? Otga minib jo'nab qolish kerak, — birdan uning miyasiga ana shu fikr keldi. — Salt minganda ot to'xtamaydi, ketaveradi. U bo'lsa, — deb o'yladi u Nikitani, — baribir o'ladi. Uning hayoti hayot bo'ldimi! U o'lib ketsa ham bo'laveradi, men esa, Xudoga shukur, har qancha yashasam arziydi...“

Ana shu o'y-xayollardan keyin otni yechib, yuganini bo'yniga tashladi-da, otga sakrab minmoqchi bo'lgan edi, ammo ikkita po'stini bilan oyog'idagi valenkasi og'irlik qilib otga minolmay sirg'anib tushdi. Shundan so'ng u chanaga chiqib, chana ustidan minmoqchi bo'ldi. Lekin og'irligidan chana tebranib ketib, u yana minolmadi. Ni-

hoyat, uchinchi safar otni chananing oldiga olib keldi-da, chananing chetiga asta oyoqlarini qo'yib turib, otning ustiga qorni bilan yotib oldi. Shu yotishida oldinga bir-ikki intildi-da, axyri bir oyog'ini quyushqonning uzuna tasmaga tirab va bir oyog'ini otning ustidan oshirib minib oldi. Otga minayotgan vaqtda chana qimirlab, Nikitani uyg'otib yubordi, shunda u boshini sal ko'tarib qo'ydi, shu payt, Vasily Andreichning nazarida, u bir narsa degandek bo'ldi.

— Sen ahmoqlarning so'ziga kirib o'tiribmanmi hali! Bundan chiqdi, bekordan bekorga o'lib ketishim kerak ekan-da? — deb qichqirdi Vasily Andreich va shamol uchirayotgan po'stining barini taqimiga bosib, otning boshini burdi-da, ko'nglida o'rmon bilan qorovulxona shu orada bo'lishi kerak, deb o'ylagan tomoniga qarab ot solib ketdi.

VII

Nikita chananing orqasida qordan chuqurcha yasab, ustiga olacha yopinib qimirlamay o'tirardi. U tabiat bilan birga yashovchi va muhtojlik nima ekanligini yaxshi biluvchi barcha kishilar kabi nihoyatda sabrli edi, shu sababli ham qiyin onlarni, hatto kunlarni betoqat bo'lmay, achchiqlanmay tinch, beparvo o'tkazishga odatlanib qolgan edi. U xo'jayining chaqirganini eshitdi-yu, lekin javob bermadi, chunki qimirlagisi va javob bergisi kelmadi. Boya choy ichib olganidan va qor kechib ko'p yurganidan garchi badani hali issiq bo'lsa-da, bu issiq ko'pga bormasligini va yana qor kechib isinib olishga qurbi yetmasligini bilardi, chunki u charchagan otdan juda holdan toygan edi: ot hadeb to'xtayveradi, egasi qamchi bilan savalashiga qaramay, hech yurmaydi, turib oladi, shunda egasi uni yana yurgizish uchun yem berishi kerakligini biladi. Nikita ham xuddi ana shunday

ahvolda edi. Uning yirtiq etikdagi bir oyog'i muzlab, boshmaldog'i kesak bo'lib qolgan edi. Bundan tashqari, butun badani tobora sovqotib, uvushib bormoqda edi. Uning xayoliga, balki, shu kecha o'lib qolarman, degan fikr keldi, ammo bu fikr uncha yoqimsiz, uncha vahimali bo'lib tuyulmadi. Bu fikrning uncha yoqimsiz bo'lib tuyulmaganiga sabab shuki, uning butun hayoti rohat-farog'atda emas, aksincha, tinimsiz uqubatli mehnatda o'tgan, bu mehnat uni nihoyatda ezib tashlagan edi. Bu fikrning uncha vahimali bo'lib tuyulmaganiga sabab esa shuki, u hamisha o'zini bu dunyoda xizmatini qilib yurgan Vasiliy Andreich singari xo'jayinlaridan tashqari, uni bu dunyoga yuborgan egasining ixtiyorida, deb his qilardi, shuning uchun ham, o'lganidan so'ng ana o'sha egasining ixtiyorida bo'lishini, egasi esa, uni xafa qilmasligini bilardi. „Ko'nikib qolgan eski hayotni tashlab ketging kelmaydimi? Xo'sh, iloj qancha, yangi hayotga ham ko'nikish kerak-da“.

„Gunohlarim-chi? – deb o'ylardi u va araq ichganlarini, araqqa sarf qilgan pullarini, xotinini xo'rlaganlarini, so'kishlarini, ibodat qilish uchun cherkovga bor masligini, ro'za tutmasligini va umuman, ibodat vaqtida ruhoniy qil degan ishlarni qilmaganini esladi. – Albatta, gunohlarim bor. Xo'sh, men nima qilay, ularni atayin yelkamga ortib olibmanmi? Xudoning o'zi meni shunday gunohkor qilib yaratgan bo'lsa kerak-da. Ha, gunoh qilishga qildim! Endi qayoqqa qochib qutulardim?“

Uning boshiga, balki, shu kecha o'lib qolarman, degan fikr kelganda, avval u ana shunday xayollarga bordi, keyin xayolidan bu fikrni ko'tarib, beixtiyor o'z-o'zidan boshiga kelgan xotiralarga berilib ketdi. Dam u Marfa boshiga kelgan xotiralarning ichkilikbozlik qilishlarini, o'zining ichkilik ichmaslikka qasam ichganini, dam

hozirgi safarga chiqqanlarini, Tarasning uyini, oiladan bo'linib chiqish haqidagi gaplarni, dam o'zining yigit bo'lib kelayotgan o'g'lini, dam ustiga sholcha yopilgan va hozir biroz issiq turgan otni, dam hadeb u yonboshidan bu yonboshiga ag'darilib, chanani g'ijirlatayotgan xo'jayinini eslardi. „Yo'lga chiqqaniga, hoynahoy, o'zi ham pushaymon bo'layotgandir, – deb o'yladi u. – Shunaqa badavlat turmush kechirgandan keyin, albatta, o'lgisi kelmaydi-da. Bizlardaqa kun kechirsa, o'lishga ming marta rozi bo'lardi-ya“. Shundan keyin bu xotiralarning hammasi bir-biriga chuvalashib, boshida ayqash-uyqash bo'lib ketdi-yu, oxiri uxlab qoldi.

Vasiliy Andreich otga minayotib chanani qimirlatib yuborgan paytida, Nikita orqasi bilan suyanib o'tirgan chananing keti siljib, qo'shqorak uning orqasiga tekkan edi, shunda u uyg'onib ketib, chor-nochor holatini o'zgaritishga majbur bo'lgan edi. U arang yoqalarini to'g'rilab va ustidan qorlarini qoqib o'rmdan turganda, shu ondayoq butun a'zoyi badani sovuqdan qaqshab ketdi. Vasiliy Andreich otga minib ketib borayotganini ko'rib, u orqasidan sholchani tashlab keting, hozir uning otga keragi yo'q, men ustimga yopinib olaman, deb qichqirib qoldi.

Ammo Vasiliy Andreich to'xtamay, qor to'zoni ichida ko'zdan g'oyib bo'ldi.

Nikita yolg'iz o'zi qolgach, endi nima qilsam ekan, deb bir daqiqa o'yg'a toldi. Yurib biron boshpana izlashga o'zini madorsiz sezdi. Avvalgi joyiga o'tiray desa, butunlay qor ko'mib tashlagan edi. Chanaga o'tirsa, isimasligini bilardi, chunki yopinadigan narsa yo'q, chakmoni bilan po'stini esa hozir uni sira isitmas edi. Uning badan-badanidan sovuq o'tib ketdi, nazarida ko'ylakchan turganga o'xshardi. Uni vahima bosa boshladi. „E, Xudoyim, Parvardigori olam!“ – dedi u; shu payt ko'nglida u yolg'iz emasdek,

kimdir uning ovozi eshitib turgandek, uni o'z panohida asraydigandek bo'lib tuyuldi-yu, ko'ngli orom topdi. U chuqur nafas oldi, so'ngra, boshidan olachani tashlamay, chanaga chiqdi-da, xo'jayinning o'rniiga yotib oldi.

Chanada ham u sira isiy olmadi. Avval butun tanasini qaltiroq bosdi, keyin qaltiroq bosilib asta-sekin hushini yo'qota boshladi. U o'layotganini ham, uxlayotganini ham bilolmay qoldi, lekin o'zini har ikkoviga ham birdek tayyor ekanini his qilardi.

VIII

Bu asnoda Vasiliiy Andreich negadir ko'nglida, o'rmon va qorovulxona shu yoqda bo'lishi kerak, deb o'ylagan tomoniga qarab, otni ham oyoqlari bilan niqtib, ham tizginning uchi bilan urib, jadal haydab bormoqda edi. Qor uning ko'zlarini ochirmas, shamol esa go'yo uni to'xtatmoqchi bo'lgandek, ko'krigidan itarar, ammo u oldinga engashib, hadeb po'stiniga burkanar, sovuq egarda o'tirish o'ng'aysiz bo'layotgani uchun etagini tagiga bostirgan holda zo'r berib otni haydar edi. Ot garchi charchagan bo'lsa-da, egasiga bo'ysunib, u haydayotgan tomonga yo'rtib borardi.

U otning boshini-yu, oppoq qor bilan qoplangan sayhonlikdan boshqa hech narsani ko'rmay, otning qulog'i tagida va po'stinining yoqasi oldida shamolning hushtak chalishidan bo'lak hech narsani ko'rmay, o'zicha to'g'ri ketayotibman, deb besh minutcha yo'l bosdi.

Birdan uning oldida bir narsa qorayib ko'rindi. Sevin-ganidan yuragi gupullab ura boshladi, qora narsa ko'ziga qishloq uylarining devoriga o'xshab ko'rinish ketib, o'sha tomonga yo'l oldi. Ammo bu qora narsa tek turmas, nuqul qimirlardi, borib qarasa, u qishloq ham emas, devor ham

emas, balki uvatda o'sib qor tagidan chiqib turgan va guvullab esayotgan shamolning zo'ridan hadeb bir tomonga qarab egilayotgan burgan-supurgi o't ekan. Shamol be-rahmlik bilan qiynayotgan ana shu burganni ko'rib Vasiliiy Andreich nima uchundir titrab ketdi va shosha-pisha u yer-dan otni haydab qoldi. Shunda qo'rqqanidan otni butunlay boshqa yoqqa burib yuborganini sezmay, hamon o'sha qorovulxona tomonga ketyapman, degan xayolda ketaverdi. Nazarida ot nuqul o'ng tomonga burilayotgandek bo'ldi, shuning uchun u hadeb uni chap tomonga buraverdi.

Yana uning oldida bir narsa qorayib ko'rindi-yu, u endi bu, albatta, qishloq bo'lishi kerak, deb xursand bo'lib ketdi, lekin bu yana burgan o'sgan uvat ekan. Shamolda qattiq egilib turgan quruq burganni ko'rib, Vasiliiy Andreich yanada battarroq qo'rqib ketdi. Bu boya ko'rgani-daqa quruq burganning o'zi bo'lsa ham mayli edi-ya, buning shundoq yonginasida ot tuyoqlarining izi ham bor edi. Vasiliiy Andreich otni to'xtatib, egilib qaray boshladi, bu otning izi ustini salgina qor bosgan edi. O'ylab qarasa, o'z otning izlari ekan. Ma'lum bo'lishicha, u, shu yaqin oraliqda aylanib yurgan ekan. „Bu ahvolda halok bo'laman!“ – deb o'yladi u va yuragidagi vahima-ni quvish uchun otni yanada jadalroq hayday boshladi. U oppoq qor bo'ralayotgan qorong'ilikka ko'z tikib borar ekan, unga go'yo bir yaltirab, so'ngra g'oyib bo'luvchi nuqtalar ko'ringanday bo'lardi. Bir vaqt uning qulog'iga itlarning yoki bo'rilarining uvlaganiga o'xshash ovoz eshitilgandek bo'ldi, ammo bu ovoz juda zaif va noaniq bo'lganidan, ovozni eshitganini ham yoki unga shunday tuyulganini ham aniq bilolmay, otni to'xtatdi-da, diqqat bilan quloq sola boshladi.

Birdan uning qulog'i ostida qandaydir vahimali, qu-loqni qomatga keltiruvchi ovoz eshitildi-yu, ostidagi ot

qalitrab, titrab ketdi. Vasilij Andreich jonholatda otning bo'yniga yopishib oldi, lekin otning bo'yni ham titramoqda edi, shunda haligi ovoz yanada vahimaliroq eshitila boshladi. Vasilij Andreich bir daqiqa nima hodisa yuz berganini bilolmay dovdirab qoldi. Bo'lgan hodisa shu ediki, To'riq yo o'ziga dalda berish uchun, yo birovn ko'makka chaqirish uchun ovozi boricha kishnagandi, xolos. „Tuf-e, harom o'lgur! Yuragimni yoray dedi-ya! La'nati!“ – dedi Vasilij Andreich o'ziga o'zi. Ammo u bekorga qo'rqanini bilsa ham uni hadeb vahima bosaverdi.

„Es-hushni yig'ib olish darkor, vazminroq bo'lish kerak“, – dedi ichida u, ammo o'zini ovuta olmadi, hozir shamolga qarshi yurmay, balki shamol esayotgan tomonga ketayotganini ham sezmay, hadeb otni qistay boshladi. Uning badani, ayniqsa, egarga tegib turgan joylari, ot qadamini sekinlatgan paytda sovqotar va zirqirab og'rirdi, qo'l-oyoqlari qaltirar, nafasi tomog'iga tiqilardi. U mana shu dahshatli qor sahrasida halok bo'lishini bilib turar, lekin hech bir qutulish chorasini topolmasdi.

Qo'qqisdan ot bir yerga gursullab yiqildi va qor uyumiga botib tipirchiladi-da, yonboshlab yotib qoldi. Vasilij Andreich, ot ustidan sirg'alib tushib, quyushqon qayishi bilan egarni bir yoqqa qiyshaytirib yubordi. Chunki u uzangi o'rmda oyog'ini quyushqon qayishiga qo'yib olgan edi. Vasilij Andreich ot ustidan tushishi bilanoq, ot o'nglanib oldi-da, oldinga qarab intila boshladi, bir marta sakradi, keyin ikkinchi marta sakrab o'rmdan turdi, keyin yana kishnab va ustidagi sholcha yopiq bilan quyushqonni osiltirib, ko'zdan g'oyib bo'ldi. Vasilij Andreich qor ichida yakka o'zi qoldi. U otning orqasidan yugurmoqchi bo'lgan edi, lekin qor juda qalin, ustidagi po'stinlari nihoyatda og'ir bo'lganidan, tizza bo'yi qordan oyog'ini zo'rg'a ko'tarib bosib, yigirma qadamcha yurishi bilanoq halloslab to'xtab

qoldi. „O'rmonim, ho'kizlarim, ijara haqlarim, do'konim, qovoqxonalarim, tunuka tomlari dang'llama uyim, sariyim, merosxo'r o'g'lim, – deb o'yladi u, – nahotki hammasi qolib ketadi? Bu qanday bema'ni gap? Yo'q, mumkin emas!“ – miyasiga birdan ana shu xayol keldi. Keyin nima uchundir shamoldan egilib turgan burgan va ikki marta uning yoniga borib qolgani esiga tushdi, shu payt butun vujudini vahima bosdi-yu, u boshidan kechirayotgan hodisalarning rostligiga ishonmay qoldi. „Bularni tushimda ko'rayotganim yo'qmikin? – deb o'ylab u uyqusidan turmoqchi bo'ldi, lekin bu uyqudan turadigan tush emas edi. Bu haqiqatan o'ngida ko'rayotgan hodisa va yuz-ko'ziga bo'ralab urayotgan, ustiga yog'ayotgan, qo'lqopsiz o'ng qo'lini muzlatayotgan qor edi hamda bu, haqiqatan, o'sha burgan singari yolg'iz o'zi qolib, endi muqarrar, bevaqt va bema'ni o'limini kutib turgan sahrada edi.

„Yo Bibi Maryam, yo avliyo Mikolay, o'zingiz qo'llab-quvvatlang“, – deb u kechagi ibodatni, zarbof to'n kiygan siymoni, qoramtir ikonani va shu ikona uchun sotgan shamlarini, bu shamlarni salgina yoqilgandan so'ng o'sha zahoti qaytarib olib kelishganda yashikka solib qo'yganini xotirladi. Endi esa, u yana shu avliyo Mikolaydan najot so'ray boshladi, unga o'la-o'lguncha ibodat qilib, sham atamoqchi bo'ldi. Ammo shu ondayoq aniq ravshan tushundiki, bu siymo, zarbof to'n, sham, ruhoni, ibodat – bularning hammasi o'z joyida – cherkovda zarur edi, ammo bu yerda unga bular hech qanday najot bermas, bu sham va ibodatlar bilan uning hozirgi mushkul ahvoli orasida hech qanday bog'lanish yo'q, bo'lishi mumkin ham emas edi. „Umidsizlanmaslik kerak, – deb o'yladi u. – Otning izidan borish lozim, bo'lmasa uni ham qor ko'mib ketadi, – degan fikr keldi boshiga. – Izdan ketaversam, bir yoqqa chiqaman yoki otning o'zini ushlab olaman. Faqat

hovliqmaslik kerak, bo'lmasa, nafasim tomog'imga tiqilib, halokatga uchrayman". Ammo sekin yuraman, degan niyatiga qaramay, u hovliqib, oldinga qarab chopa boshladi va har qadamda yiqilib turaverdi. Qor uncha qalin bo'lmagan yerlarda endi otning izini payqash juda qiyin bo'lib qolgan edi. „Halok bo'ldim, – deb o'yladi Vasilij Andreich, – izni yo'qotaman, otga yetolmayman“. Shu payt bexosdan oldiga qaragan edi, bir qora narsa ko'ringandek bo'ldi. Bu To'riq edi, faqat To'riqning bir o'zigina emas, balki chana va shotiga bog'langan ro'molcha ham ko'rindi. To'riq hozir ilgari joyida emas, balki shotiga yaqin joyda ushida sholcha bilan quyushqoni yonboshiga osilgan holda boshini silkitib turardi, jilovning tizgini oyog'i ostida qolgani uchun boshini ko'tarolmasdi. Ma'lum bo'lishicha, ot Vasilij Andreichni chana turgan joyga olib kelayotganda, Nikita toyilib ketgan pastlikdagi qorga botib qolgan ekan, shu sababli u chana turgan joydan ellik qadamcha narida ot ustidan sakrab tushgan ekan.

IX

Vasilij Andreich chananing oldiga arang sudralib keltgach, uni mahkam ushlaganicha, o'zini bosib olish va nafasini rostlashga harakat qilib, ancha vaqtgacha qimirlamay turib qoldi. Nikita avvalgi joyida yo'q, lekin chana ustini qor bosgan bir narsa do'ppayib yotar edi, shundan Vasilij Andreich uning Nikita ekanini payqadi. Endi Vasilij Andreichning ko'ngli joyiga tushgandek bo'ldi, uning ot ustida tentirab yurgan vaqtidagi va, ayniqsa, qorga tiqilib yolg'iz o'zi qolganidagi qo'rquv va vahimalar barham topdi. Endi nima bo'lsa ham yana o'shanday vahimaga tushmaslik uchun biron narsa bilan shug'ullanish kerak edi. Shu sababdan u birinchi galda orqasini shamolga

o'girib, po'stini ustidan bog'lagan belbog'ini yechdi. Keyin biroz nafasini rostlab olgach, valenkalari ichidan qorni, chap qo'lqopi ichidagi qorni qoqib tashladi, o'ng qo'lqopi esa yo'qolgan va u qayerdadir ikki qarich qor ostida yotar edi, so'ngra yana belini mahkam bog'lab, biron ish qilishga tayyorlana boshladi, u, odatda, mujiklar aravada g'alla olib kelishganda uni sotib olish uchun o'z do'konidan chiqayotib belni ana shunday qattiq bog'lab ishga kirishar edi. Dastavval u otning oyog'ini bo'shatmoqchi bo'ldi. Otning oyog'ini ko'tarib, tizginni oldi-da, yana To'riqni eski joyiga, chananing oldidagi temir halqaga bog'ladi va quyushqon, egar, sholchani to'g'rilab qo'yish uchun otning orqasiga o'tdi, shu payt chana bir narsa qimirlaganini ko'rdi, chana ustiga yog'gan qor tagidan Nikita boshini ko'tardi. Chamasi, uning tanasi muzlay boshlagan edi, u zo'rg'a o'rindan turib o'tirdi va xuddi qo'li bilan burni oldidagi pashshani qo'rigandek, g'alati harakat qildi. U qo'lini qimirlatib, bir nimalar dedi, Vasilij Andreichning nazarida, uni chaqirayotgandek bo'ldi. Vasilij Andreich sholchani tuzatishni qo'yib, chananing oldiga keldi.

– Nima bo'ldi senga? – deb so'radi u. – Nima deyapsan?

– O'laman, gapim shu, – dedi Nikita arang, gapini bo'lib-bo'lib. – Ishlagan haqimni o'g'limga yoki xotinimga ber, baribir...

– Nima bo'ldi, muzlab qolyapsanmi? – deb so'radi Vasilij Andreich.

– Sezyapman, o'laman... Iso hurmati, meni kechir... – dedi Nikita yig'lamsiragan ohangda, hamon pashsha qo'riyotgandek harakat qilib.

Vasilij Andreich bir nafas qimirlamay jim turib qoldi, keyin foydali savdo vaqtida bor baraka top, deb qo'lga urgani singari abjirlik bilan bir qadam orqaga tashladi-da, yenglarini shimarib ikki qo'li bilan Nikitaning ustidagi va

chanadagi qorlarni sidirib tashlay boshladi. Qorlarni sidirib bo'lgach, Vasiliiy Andreich tezda belbog'larini yechdi, po'stinining barini yozib, qizib ketgan issiq tanasi bilan Nikitaning ustiga yotdi. Vasiliiy Andreich Nikitaning yon-verini etaklari bilan o'rab va po'stinining barini tizzalari bilan bosib, boshini chananing to'sqichiga qo'ygan holda mukka tushib yotgan, shu tariqa qattiq burkanib olganidan otning harakatini ham, bo'ronning hushtak chalishini ham eshitmay, faqat Nikitaning nafas olishiga quloq solib yotaverdi. Nikita boshda anchagacha qimirlamadi, keyin qattiq ihrab, qimirlay boshladi.

— Ana shunday, ha, barakalla, sen bo'lsang o'laman deysan-a. Yotaver, isin, biz ana shunday... — degan bo'ldi Vasiliiy Andreich.

Biroq keyin gapira olmay qoldi, bunga o'zi ham hayron bo'ldi, chunki ko'zi jiqqa yoshga to'lib, pastki jag'i qalt-qalt titray boshladi. U gapirmay, faqat tomog'iga tiqilib kelayotgan narsani yutish bilan ovora bo'ldi. „Qattiq qo'rqqanga o'xshayman, juda bo'shshib ketyaman“, — deb o'yladi u o'zicha. Ammo bu bo'shshish uni sira ranjitmadi, balki unga qandaydir ajoyib, shu damgacha boshidan kechirmagan alohida huzur bag'ishlagan-dek bo'ldi.

„Biz ana shunday“ — dedi u o'ziga o'zi, juda rohat qilayotganini sezib. Ko'zyoshlarini po'stiniga artib va ha-deb shamol qayirib tashlayotgan o'ng barini tizzasi ostiga bosib, shu tariqa ancha vaqtgacha indamay yotdi.

Ammo ko'nglining nihoyatda xursandligini kimgadir juda-juda aytgisi kelaverdi.

— Nikita! — dedi u.

— Yaxshi, issiq, — degan ovoz eshitildi uning tagidan.

— Bilsang agar, birodar, sal bo'lmasa halok bo'lardim.

Sen ham sovuqda qotib qolarding, men ham.

Shu payt yana uning iyagi qaltirab, ko'ziga yosh to'ldi, keyin gapirolmay qoldi.

„Ha, mayli, hechqisi yo'q, — deb o'yladi u. — Har nimaniki bilsam o'z ichimda bilaman-ku“.

Shundan so'ng u jim bo'lib qoldi. Ancha vaqtgacha shu zaylda yotdi.

Uni ostidan Nikita, ustidan po'stini isitib turardi, faqat Nikitaning ikki yonini berkitib, po'stinining barini ushlab turgan qo'llari bilan oyoqlari sovqotardi, chunki shamol tinmay oyoqlari ustidan po'stinining etaklarini qayirib tashlardi. Ayniqsa, qo'lqopi yo'q o'ng qo'li qattiq sovqotgan edi. Ammo u qo'llarini ham, oyoqlarini ham esiga keltirmas, faqat qanday qilib tagida yotgan mujikni isitishni o'ylardi, xolos.

U bir necha marta otga qarab qo'ydi, otning orqasi ochilib qolgan, sholcha bilan quyushqon qor ustida yotar edi, u turib, otning ustini yopib qo'ymoqchi bo'ldi-yu, lekin bir nafas ham Nikitani tashlab ketgisi va hozirgi huzurini buzgisi kelmadi. Endi uning xayolidan qo'rquv degan narsa butunlay ko'tarilib ketdi.

„Xudo xohlasa, seni o'ldirmayman“, — dedi u o'ziga o'zi, mujikni isitayotgani uchun maqtanib: u o'zining savdo-sotiqdori haqida gapirganda ana shunday maqtanchoqlik qilardi.

Shu tariqa Vasiliiy Andreich bir soat, ikki soat, uch soat yotdi, vaqtning qanday o'tganini sezmad. Avval uning xayolida qor bo'roni, shoti va do'g'a ostida boshini silkitib borayotgan ot aylanib yurdi, keyin xayoli, ostida yotgan Nikitada to'xtadi, keyin bayram, xotini, stanovoy, sham yashigi haqidagi xotiralar aralashib, yana xayoli Nikitada to'xtadi; go'yo Nikita shu sham yashigi ostida yotganmish; so'ngra xayolidan narsa sotayotgan va olayotgan mujiklar, oq devorlar, tunuka tomli uy va uning ostida yotgan Nikita

o'tdi; keyin bularning hammasi aralashib, biri ikkinchisiga qo'shilib ketdi, kamalakning har xil ranglari qo'shilib, bir oq nur hosil qilgani kabi xayollari qorishib ketdi-yu, u uxlab qoldi. Ancha vaqtgacha tush ko'rmadi, lekin ertalabga yaqin yana tush ko'rdi. U sham yashigi oldida turganmish, Tixonning xotini undan hayitga besh tiyinlik sham so'zarmish, u yashikdan unga sham olib bermoqchi bo'lsa, qo'li qimirlamasmish, cho'ntagida qotib qolganmish. U yashikni aylanib o'tmoqchi bo'lgan ekan, oyoqlari qimirlamasmish, oyog'idagi yap-yangi kalishi toshga yopishib qolganmish, uni yerdan uzib ham ololmasmish, ichidan oyog'ini tortib ham chiqarolmasmish. Birdan sham yashigi ko'rpa-to'shak bo'lib qolganmish, Vasilij Andreich shu yashik ustida, ya'ni shu o'rinda, uyida muk tushib yotganmish. U o'rindan turaman desa sira turolmasmish, ammo, albatta, turishi kerak emish, chunki hozir uning oldiga stanovoy Ivan Matveich kelarmish-da, u Ivan Matveich bilan yo o'rmon sotib olishga, yoki To'riqning quyushqonini to'g'rilashga borarmish. Shunda u xotinidan so'zarmish: „Xo'sh, Mikolavna, u kelmadimi?“ – „yo'q, – dermish xotini, – kelmasi.“ Shu payt qulog'iga kimdir zinaning oldiga kelayotgandek bo'lib eshittildi. O'sha bo'lsa kerak. Yo'q, boshqa ekan. „Mikolavna, hoy Mikolavna, qalay, hali ham daragi yo'qmi?“ – „Yo'q.“ U o'rinda yotganmish: hamon turolmasmish, ko'zi to'rt bo'lib kutarmish, bu kutish ham vahimali, ham quvonchli emish. Birdan o'sha kutgan odami kelibdi-yu, xursand bo'lib ketibdi, bu stanovoy Ivan Matveich emas, boshqa birov, lekin o'sha kutganining xudini o'zginasi emish. U kelib, uni chaqiribdi, shunda o'sha, uni chaqirgan birov Nikitaning ustiga yotishni buyuribdi. Vasilij Andreich birov uni olib ketgani kelganiga juda xursand bo'libdi. „Ketyapman!“ – deb qichqiribdi u xursand bo'lib, shunda o'z ovozdin uyg'onib ketadi. U uyg'onana-

di-yu, ammo uxlagan vaqtidagidan butunlay boshqacha bo'lib uyg'onadi. U turmoqchi bo'ladi, ammo turolmaydi, qo'lini qimirlatmoqchi bo'ladi, – qimirlatolmaydi, oyog'ini qimirlatmoqchi bo'ladi – uni ham qimirlatolmaydi. Boshini ko'tarmoqchi bo'ladi – ko'tarolmaydi. Shundan so'ng hayron bo'ladi, ammo bunga sira xafa bo'lmaydi. Buning o'lim ekanini tushunadi, ammo bunga ham sira xafa bo'lmaydi. Keyin tagida Nikita yotgani, uning isinib olgani va tirik ekaniga tushadi-yu, xayolida u – Nikita, Nikita esa u bo'lib qoladi, shu sababdan uning joni o'zining ichida emas, balki Nikitaning ichida bo'lib seziladi. U diqqat bilan quloq solib, Nikitaning nafas olayotganini va, hatto sal xurrak otayotganini eshitadi. „Nikita tirik ekan, demak, men ham tirikman“, – deydi u ichida xursand bo'lib.

Keyin xayoli pul, do'kon, savdo-sotiq va Mironovlarning millionlariga chalg'iydi, nima uchun bu Vasilij Brexunov degan odam bo'lmag'ur ishlar bilan shug'ullanib yurganiga u sira tushunolmaydi. „Nima qilsin, axir, u nima gap ekanini bilmasdi-da, – deb o'ylaydi u Vasilij Brexunov haqida. – Bilmas edim, mana endi bilaman. Endi xato qilmayman. Endi bilaman“. Shu payt u yana o'sha uni chaqirgan kishining ovozi eshitadi. „Ketyapman, ketyapman!“ – deydi uning butun vujudi quvonib va iyib. So'ngra u butunlay yengil tortib qolganini va endi uni hech narsa tutib turmagani his qiladi. Shundan keyin Vasilij Andreich bu dunyoda hech nimani ko'rmay, eshitmay va sezmay qoldi.

Atrofda hamon boyagiday qor bo'ralab turardi. Hamon o'sha qor uyurmasi chirpirak bo'lib aylanar va o'lib qolgan Vasilij Andreichning po'stinini, butun tanasi qaltirab turgan To'riqni, ko'rinnay ketishga sal qolgan chanani hamda chana ichida, xo'jayining o'lik tanasi ostida isinib yotgan Nikitani ko'mib borardi.

Ertalabga yaqin Nikita uygʻonib ketdi. Uni yana orqasidan urayotgan sovuq uygʻotib yubordi. U tush koʻrayotgan edi, tushida tegirmondan xoʻjayining unini aravada olib kelayotgan emish, soyning koʻprigidan oʻtib borayotgan ekan, birdan arava tiqilib qolibdi. Keyin u aravaning tagiga kirib, orqasi bilan koʻtaribdi. Yo ajabo! Arava qimir etmay orqasiga yopishib qolganmish, u na aravani koʻtara olarmish, na uning tagidan chiqib keta olarmish. Arava butun belini ezib tashlabdi. Yana buning ustiga badanidan sovuq oʻtib ketibdi! Qanday boʻlmasin aravaning tagidan chiqishi kerak emish. „Boʻldi endi, — dermish u oʻsha uni arava boʻlib bosib yotgan kishiga. — Qoplarni tushir!“ Ammo arava tobora sovib, uni battarroq bosaveribdi, shu payt birdan taq-taq qilgan gʻalati ovoz eshitiladi-yu, u uygʻonib ketadi. Uygʻongach, butun voqeani eslaydi. Sovuq arava bu uning ustida oʻlib muzlab yotgan xoʻjayini ekan. Taqilatgan — bu Toʻriq boʻlib, chananani tuyogʻi bilan ikki marta urib qoʻygan edi.

Nikita boʻlgan ishini koʻnglida sezib, belini rostlaydi-da:

— Andreich, Andreich! — deb asta chaqiradi xoʻjayinini.

Andreich javob bermaydi, uning qorni va oyoqlari qotib qolgan, sovuq va toshday ogʻir.

„Oʻlganga oʻxshaydi. Xudo rahmat qilsin!“ — deb oʻylaydi Nikita.

U boshini oʻgiradi, qoʻli bilan oldidagi qorlarni kovlab, koʻzini ochadi. Tong otibdi, shamol hali ham shotiga urilib hushtak chalar, qor hali ham boʻralab turar, faqat endi chananing toʻsqichiga chirtillab urilmay, ovoz chiqarmay chananani va otni tobora koʻmib borardi, otning qimirlashi ham, nafas olishi ham sezilmasdi. „U ham muzlab qol-

ganga oʻxshaydi“, — deb oʻylaydi Nikita. Chindan ham Toʻriq tuyogʻi bilan chananani ikki marta urib, Nikitani uygʻotib yuborganda, tanasi tamom muzlab, jon talvasasida shunday qilgan edi.

„E, Yaratgan egam, meni ham chaqirayotganga oʻxshaysan, — deydi Nikita ichida, — Ixtiyor oʻzingda. Faqat negadir qoʻrqinchli. Ha, qoʻrqishning nima keragi bor, bir boshga bir oʻlim-da, baribir, qochib qutulolmaysan. Faqat tezroq boʻlsa edi...“ Shundan keyin u yana qoʻlini berkitadi, koʻzlarini yumadi va endi, albatta, oʻlaman, degan xayol bilan hushidan ketadi.

Ertasiga tush paytida mujiklar Vasilij Andreich bilan Nikitani yoʻldan oʻtiz sarjinch va qishloqdan yarim chaqirimcha narida qor ostidan belkuraklar bilan kovlab olishdi.

Qor chananani butunlay koʻmib ketgandi, ammo shoti bilan unga bogʻlab qoʻyilgan roʻmolcha koʻrinib turardi. Qornigacha qorga botib turgan Toʻriqning ustidan sholcha va quyushqoni tushib ketgan, oʻlik boshini kekirdagiga qisgan holda oppoq boʻlib qotib qolgandi, uning burun kataklaridan sumalak osilib turardi, kipriklarini qirov bosib, koʻzlarida yosh qotib qolgandi. Bir kechada u shunday oriqlab ketgandiki, terisi suyagiga yopishib qolgan edi. Vasilij Andreich xuddi oyoqlarini kerib yotgan holicha muzlagan goʻshtday qotib qolgandi, uni Nikitaning ustidan agʻdarib tushirishdi. Qirgʻyniki singari chaqchaygan koʻzlari muzlab, qirilgan. Moʻylovlari ostida ochilib qolgan ogʻziga qor toʻlib qolgandi. Nikita tirik, ammo butun tanasini sovuq urib ketgan edi. Nikitani uygʻotishganda u oʻzini oʻlganman, deb bilib, hozir boʻlayotgan ishlar bu dunyoda emas, u dunyoda boʻlayotgan, deb oʻyladi. Ammo uni kovlab olayotgan va ustida muzlab qolgan Vasilij Andreichni agʻdarib tashlayotgan

mujiklarning qichqirgan ovozini eshitganda u, avvaliga, u dunyoda ham mujiklar xuddi shunaqa qichqirishar ekan-da, tanalari shunaqa bo'lar ekan-da, deb hayron bo'ldi, keyin hali o'lmaganini, bu dunyoda ekanini tushunib, xursand bo'lish o'rniga ko'proq xafa bo'ldi, ayniqsa, ikki oyog'ining barmoqlarini sovuq urganini sezib, juda hafsalasi pir bo'lib ketdi.

Nikita ikki oy kasalxonada yotdi. Uning uchta barmog'ini kesib tashlashdi, qolganlari tuzalib ketdi, demak, yana ishlashi mumkin edi, shunday qilib, u yana yigirma yil yashadi. Avvaliga har kimlarning xizmatini qilib yurdi. Keyin, qarigach esa, qorovullik qildi. U bu yil o'z uyida, ko'nglidagi tilagiga yetib, aziz avliyolar surati ostida qo'lga yoqilgan sham tutgan holda olamdan o'tdi. O'lishi oldidan kampiridan kechirim, rozi-rizolik so'radi, uning bochkasoz bilan qilgan gunohlarini kechirdi, shuningdek, o'g'li hamda nabiralari bilan ham rozi-rizolik tilashdi, o'lganidan keyin o'g'li bilan kelinini ortiqcha nonxo'rdan qutqarajagiga va juda joniga tekkani bu hayotdan endi yil sayin, soat sayin uni o'ziga jalb etayotgan, tobora ketishiga aqli yetib borayotgan boshqa hayotga rostakamiga borayotganiga chin ko'nglidan xursand bo'lib, bir umrga ko'zini yumdi. U yoqda uning ahvoli qalay, yaxshimi-yomonmi, rostakamiga o'lganidan keyin u qayerda yuribdi, uyg'ondimi? U yoqda ham hafsalasi pir bo'ldimi yoki istagan, orzu qilgan narsasini topdimi? – buni hammamiz tez kunda bilib qolamiz.

1895

BALDAN SO'NG

– Siz, kishi o'zi yaxshi-yomonni ajrata olmaydi, hamma gap muhitda, kishini muhit xarob qiladi, deysiz. Men esam, hamma gap tasodifda, deb o'ylayman. Mana men o'zim haqimda gapirsam...

Hamma izzat-hurnat qiladigan Ivan Vasilyevich bilan ikkimizning oramizda kishining kamolga yetishi uchun eng avval odamlar yashaydigan muhitni o'zgartirish kerakligi to'g'risida bo'lib o'tgan suhbatdan so'ng u kishi haligidek gap boshladi. Yaxshi-yomonni odami-ning o'zi ajratolmaydi, deb hech kim aytgani ham yo'q, ammo Ivan Vasilyevichda gap vaqtida esiga kelib qolgan o'z fikrlariga o'zi javob berish va shu fikrlar munosabati bilan o'z sarguzashtlaridan gapirib berish kabi odat bor edi. Aksari hikoya aytishga shunday berilib ketardiki, jon-dilidan chiqarib rost so'zlashga qiziqib ketib, nima munosabat bilan gap boshlaganini ham butunlay unutib qo'yardi.

Hozir ham u ana shu odatni qildi.

– Mening o'zimga kelsangiz... butun hayotim muhitdan emas, balki butunlay boshqa bir narsadan shu tarzda bo'lib ketdi.

– Nima sababdan shunday bo'ldi? – deb so'radik.

– Buning voqeasi uzoq. Buni tushuntirmoq uchun gapirib berishga to'g'ri keladi.

– Juda soz, gapirib bering...

Ivan Vasilyevich o'nga tolib, boshini iring'adi.

– Shunday, – deb qo'ydi u. – Bir kecha yoki to'g'rirog'i, bir erta butun hayotimni o'zgartirib yubordi.

– Xo'sh, nima voqea bo'lgan edi?

– Shunday bo'lgan ediki, men oshiq-u beqaror bo'lib qolgan edim. Men juda ko'p marta oshiq bo'lganman, ammo bu safargisi qattiq edi. O'tgan gaplar. Uning hozir erga tekkan qizlari bor. Bu B... ha, B... Varenka edi, – Ivan Vasilyevich uning familiyasini ham aytdi. – U ellik yoshida ham ajoyib jonon edi. Ammo yoshligida, o'n sakkiz yoshida g'oyatda suluv edi: qaddi-qomati kelishgan, latofatli, savlatli edi. Boshini salgina orqasiga tashlabroq, go'yo boshqacha yura olmaydigandek doimo g'oz yurardi. O'zi xipcha, hatto suyaklari turtib chiqqan bo'lishiga qaramay, go'zalligi va qaddi-qomati kelishganligidan, bu yurishi o'ziga allaqanday bir savlat baxsh etar edi. Agar hamisha tabassum qilib kulib turgan og'zi va porlab turgan ajoyib shahlo ko'zlari, butun yosh vujudidagi dilbarlik bo'lmasa, savlati kishini cho'chitar edi ham.

– Ivan Vasilyevichning maqtashiga qoyil-e!

– Qanchalik ta'rifi qilsam ham baribir uni siz tushunadiganday qilib ta'riflab berishning iloji yo'q. Ammo gap bunda emas: mening aytadigan voqeam qirqinchi yillarda bo'lib o'tgan. U vaqtlarda men o'z provinsiyamizdagi universitetda o'qir edim. Yaxshimi-yomonmi, har holda, universitetimizda o'sha vaqtda hech qanday to'garak va hech qanday nazariya degan gaplar yo'q edi, bizlar yosh edik, yoshlarga xos yashardik, o'qish va o'yin-kulgidan boshqani bilmasdik. Men juda quvnoq va sho'x bola edim, buning ustiga, davlatim ham bor edi. O'ynog'i yo'rg'a otim bor edi, qizlar bilan minishib tepalikdan pastga chopishar edik (u mahalda konki rasm bo'lmagan edi), o'rtoqlarim bilan kayf-safo qilar edik. (U vaqtlarda shampanskiydan boshqasini ichmas edik, pulimiz bo'lma-

sa hech narsa ichmas edik, endigidek araq ichmasdik.) Mening eng yaxshi ko'rgan narsam bazm-u ziyofat edi. Yaxshi tansa tushardim, xunuk ham emas edim.

Hamsuhbat xotinlardan biri uning gapini bo'lib:

– O'zingizni shunchalik kamsitmasangiz ham bo'ladi. Biz sizning eski sernaqsh suratingizni ko'rganmiz. Xunuk emas, aksincha, chiroyli edingiz.

– Chiroylikka chiroyli edim-a, lekin gap bunda emas. Gap shundaki, unga oshiq-u beqaror bo'lib yurgan chog'larimda, maslenitsa bayramining oxirgi kunida, guberniyamizning oqsoqoli ochiqko'ngil, mehmondo'st, keksayib qolgan, badavlat bir kamergering uyida ziyofatda bo'ldim. Mehmonlarni kutib olgan xotini ham eriga o'xshab ochiqko'ngil edi. Xotini jigarrang baxmal ko'ylak kiyib, boshini inju qadalgan jiyak bilan tang'ib olgan. Yelka va ko'kraklari yoshlarnikiga o'xshamasa-da, Yelizaveta Petrovnaning surati singari ochiq, oppoq momiqday edi. Bazm juda joyida bo'ldi: hashamatli zal, o'sha zamondagi havaskor pomeschikning mashhur musiqachi va ashulachilari kelgan, dasturxon yasatilgan, shampanskiy daryo bo'lib oqmoqda. Jon-dilim shampanskiy bo'lsa-da, lekin ichmadim, chunki may ichmasam ham ishq o'tida mast edim, lekin bearmon tansa tushdim, kadrilga ham, valsaga ham, polkaga ham tushdim, albatta, mumkin qadar Varenka bilan tushishga harakat qildim. U oq ko'ylak kiygan, belida pushti kamar, qo'lida nozik va ingichka tirsaklariga yetar-yetmas oq charm qo'lqop, oyog'ida esa oq atlasdan boshmoq bor edi. Mazurka o'yini boshlanganda badbaxt injener Anisimov uni taklif etib, mendan olib ketdi. Haliga dovor buning alami mendan sira chiqmaydi. Men qo'lqop olay deb sartaroshxonaga kirib, andak kechikib qolibman. Shunday qilib, mazurkaga u bilan tushmasdan, avval biroz yaxshi ko'rib yurganim bir nemka bilan tushdim. Ammo

bu kecha unga kamroq iltifot qildimmi, deb qo'rqaman, u bilan gaplashmadim, unga qaramadim: ko'zimga faqat oq ko'ylakli, qomati kelishgan, baland bo'yli, yuzlari kuldirgichli va qip-qizargan, husndor, ko'zlari yoqimli qiz ko'rinadi, xolos. Bir mengina emas, hamma unga qaradi. Ko'rganing havasi kelar, nihoyatda go'zaligi uchun erkag-u xotin – hamma baravar unga tikilar edi. Havasing kelmasdan iloji ham yo'q edi.

Xullas, mazurkaga u bilan tushmadim, ammo haqiqatda esa boshqa o'yinlarning hammasiga u bilan tushdim. U ham uyaliq-netib turmasdan, zaldan o'tib to'g'ri mening oldimga kelardi, men ham uning taklif qilishini kutib o'tirmay, sakrab o'rimdan turardim, shunda u hushyorlik qilganim uchun kulimsirab tashakkur izhor qilardi. Bizlarni bir-birimizga taqdim qilganlarida u mening ko'nglimdagini bila olmay, qo'lini menga emas, boshqaga uzatib, nafs yelkalarini qisar va achinganini hamda menga tasalli bermoqchi ekanini izhor qilmoqchi bo'lib jilmayib qo'yardi. Mazurkaga tushib aylanganimizda men uni anchagacha pirillatib aylantirib ketsam, u nafasini rostlayolmay harsillab qolardi-da, jilmayib, menga „*epsoge*“¹, derdi. Men esam borgan sari chirpirak bo'lib o'z tanamni ham sezmay qolardim.

Mehmonlardan biri:

– Juda ham sezmay qolmagandirsiz, o'z belingiznigina emas, balki uning belini ham quchganingizda xo'p yaxshi sezgan chiqarsiz, deb o'ylayman, – deb so'z qotib qo'ydi.

Ivan Vasilyevich birdaniga qizarib ketib, zarda bilan aytdi: – Sizlar, endigi yoshlar shunday qilasislar. Sizlar badandan boshqasini bilmaysizlar. Bizning zamonamizda bunday emas edi. Shaydo bo'lgan sarim, men uning tanasini kamroq o'ylaydigan bo'lib qoldim. Sizlar oyoqlarni, to'piqlarni va yana allaqayerlarnigina bilasiz, siz yaxshi

¹*Epsoge* – „tag'in“ (frans).

ko'rib qolgan xotiningizni yechintirasiz, mening uchun esa *Alphonse Karr*¹ aytgandek, – ko'p yaxshi yozuvchi edida, – mahbubamning egnida doim bronza rangda tikilgan kiyimlar bo'lardi. Bizlar yechintirish u yoqda tursin, balki Nuhning nomusli o'g'lidek avratini bekitishga harakat qilardik. Gapirib ham nima qildim, baribir tushunmaysizlar... Ichimizdan kimdir:

– Uning gapiga quloq solmang. Xo'sh, so'ngra nima bo'ldi? – dedi.

– Shunday qilib, ko'proq u bilan tansa tushib vaqtning o'tganini ham bilmasdim. Musiqachilar charchaganlikdan, bilsangiz, bazm oxirida bo'ladigandek, zo'r berib mazurka kuyiga chalmoqdalar. Mehmonxonada karta o'ynab o'tirgan keksalar ham kechki ovqatni tanovul qilishga chiqdilar, xizmatkorlar ham u-bu tashib yugurib-yelib qoldilar. Soat ikkidan oshgan: g'animat damlardan foydalanib qolmoq kerak. Men uni yana topib oldim, nazarimda zalni yuz marta aylanib chiqdik-da. Uni joyiga oborib o'tqazib qo'yarkanman:

– Ovqatdan so'ng kadrilga tushamiz-a? – dedim.

– Basharti meni „ilib“ ketmasalar, albatta, tushamiz, – dedi u ham kulimsirab.

– Hech kimni yo'latmayman, – dedim men.

– Yelpig'ichni bering, axir, – dedi u.

Arzongina oq yelpig'ichni unga uzatib:

– Bergim kelmayapti, – dedim.

– Berishga qizg'ansangiz, mana sizga, – dedi-da, yelpig'ichdan bir pat yulib olib menga berdi.

Men patni oldim. Ammo xursandligim va tashakkurimni qarash bilangina bildiradi oldim, xolos. Shu damda men xursand va mamnun, o'zimga yo'q shod edim. O'zimni yomonlikni sira bilmaydigan, faqat yaxshilik qiladi-

¹*Alphonse Karr* – fransuz yozuvchisi.

gan allaqanday samoviy bir vujud deb fahmlardim. Patni qo'ldopim ichiga yashirib qo'ydim, uni tashlab ketishga ko'zim qiymay, yonida turib qoldim. U uy bekasi va boshqa xonimlar bilan eshik oldida turgan baland bo'yli, qomati kelishgan, yelkasida zarrin popuklari bor polkovnik otasi tomonga qo'llari bilan ishorat qilib:

– Anov yoqqa qarang, dadam tansa qil, deb so'rayaptilar, – dedi. Shu vaqt boshini inju jiyak bilan tang'igan, yelkalari Yelizavetanikiga o'xshash uy bekasining:

– Varenka, bu yoqqa keling, – degan ovozi eshitib qoldik.

Varenka eshik oldiga keldi, uning ortidan men ham bordim.

– *Ma chère*¹, otangizga ayting, siz bilan tansa tushsilar, – dedi-da, so'ngra polkovnikka qarab. – Qani, Pyotr Vladislavich, marhamat qiling, – dedi uy bekasi.

Varenkaning dadasi chiroyli, uzun bo'yli, basavlat va tetik bir chol edi. Yuzi och qizil, *à la Nicolas*² oppoq, xushmo'ylov, oppoq bakenbardi mo'ylovigacha tutashib ketgan, chakkasidagi sochlari oldinga qaratib taralgan. Chaqnab turgan ko'zlari bilan lablari xuddi qizinkiga o'xshab mayin kulib turardi. Jussasi kelishgan, harbiy kishilarnikidek ko'tarilib turgan keng ko'kragida bir-ikkita nishon. Yag'rini keng, oyoqlari uzun va to'g'ri. Bu kishi Nikolay zamonasida mashq ko'rgan eski sipohlarga o'xshash askar boshlig'i edi.

Biz eshik oldiga kelganimizda polkovnik, tansa tushish esimdan chiqib ketgan, deb unamay turgan edi, ammo har qalay, qo'lini chap tomoniga tashlab kichkina qilichchasini qinidan sug'urib olib, yonidagi yoshgina mulozimiga berdi-da, o'ng qo'lidagi charm qo'ldopni tarang qilib tortarkan, kulimsirab, „Qoidasini o'rni-

¹ *Ma chère* – azizim (frans.).

² Nikolay I nikiga o'xshash (frans.).

qo'ymoq kerak“, dedi va qizining qo'ldan ushlab, sal qayirib musiqa maqomini kutib turdi.

Mazurka kuyi boshlanishi bilan bir oyog'ini shaxdam tepib, ikkinchi oyog'ini esa yoniga tashlab, tansa tushib ketdi. Uning baland, savlatli gavdasi goho sekin va ravon suzib, goho oyoqlarini bir-biriga urishtirib, yer tepinib zalni aylana boshladi. Varenkaning xushqomati uning oldida girillab aylanar, uning mo'jaz, oppoq va mayin oyoqlari dam katta, dam mayda qadam tashlab, yeldek uchardi. Zaldagilar ikkisining har bir harakatini tomosha qilib turardi. Xususan, men zavqlanganimdan hayron bo'lib tomosha qildim. Ayniqsa, otasining betlik etigi, – yaxshi ukufa etik, lekin uchi cho'zinchoq moda etik emas, balki uchi to'mtoq, o'kchasi past eski zamon etigi. Aftidan, uni batalyondagi etikdo'z tikkan bo'lsa kerak. „Arzanda qizini yasatirmoq va to'y-tomoshalarga birga olib yurmoq uchun moda etik kiymasdan, balki xonakisini kiyar ekan“, – deb o'ylagan-dim, ammo to'mtoq uchli etigi menga juda yoqdi. Uning bir mahallar juda yaxshi tansa tushganligi ko'rinib turibdi, ammo hozir vazminlashib qolgan, oyoqlari chaqqon, chiroyli, ildam harakatlari endi qovushmay turardi. Lekin shunday bo'lsa ham u ikki marta juda yaxshi aylanib chiqdi. Oyoqlarini juda epcchilik bilan ikki yoqqa kerib tashlab, so'ngra yana juftlashtirib, garchi sal qo'pollik bilan bo'lsa ham bir tizzasi bilan cho'kkalab o'tirdi, qiz esa otasiga ilashib qolgan yubkasini rostlab, mayin jilmayib, uning atrofidan aylanib chiqqach, hamma baravariga qarsak urib yubordi. Otasi biroz qiynalibroq o'rniidan turdi-da, qizining boshidan muloyim va yoqimli quchoqlab peshonasidan o'pgach, men bilan tansa tushar, degan xayol bilan uni oldimga olib keldi. Shunda men, bu kishining jufti men emas, dedim.

U yoqimli jilmayib turib qilichchasini qiniga solarkan: – Mayli, hechqisi yo'q, endi siz tushib ko'ring, – dedi.

Shishadan tushgan bir tomchi ketidan ichidagining hammasi sharillab to'kilib ketganidek, mening ko'nglimda ham Varenkaga bo'lgan muhabbat qalimdagi pinhona oshiqlik iqtidorini yechib yubordi. Shu choq men butun dunyoga muhabbat qo'ydim. Inju jiyak tang'igan bekani, uning Yelizavetaniki singari ko'kragini ham suyib qoldim, uning erini ham, xizmatkorlarini ham, hatto men koyigan injener Anisimovni ham suyib qoldim. Xonaki etik kiygan, qiziga o'xshab muloyim kulgan otasidan esa shu on qandaydir mayin zavq olar edim.

Mazurka tugadi, mezbolar mehmonlarni kechki ovqatga taklif qildilar, ammo polkovnik B. ertaga vaqtlik turishim kerak, deb xayrlashib chiqib ketdi. Men qizni ham olib chiqib ketar, deb qo'rqib turgandim, lekin qizcha onasi bilan qoldi.

Kechki ovqatdan so'ng, va'dalashgan kadrlimizga tushdik, baxtiyorligimning poyoni yo'qday, baxtim borgan sari ochilayotganday edi. Bizlar muhabbatdan sira og'iz ochmadik. Meni sevadimi, yo'qmi deb o'zimdanda ham, undan ham so'ramadim. O'zimning uni sevganim kifoya edi. Men biron voqea bo'lib, baxtimni qora qilmasaydi, deb xavotir olardim, xolos.

Uyimga qaytib kelgach, yechinib uxlamochi bo'ldim, lekin ko'zlarga sira uyqu kelmadi. Qo'limda yelpig'ichdan yulib olingan pat bilan qo'lqopi qolgan edi: jo'nab ketayotganida men avval onasini, so'ngra esa o'zini aravaga o'tqazayotganida qo'lqopini menga bergan edi. Men bu narsalarga qarab ko'zimni yummasdan xayolimda uni ko'radim. Goh ikki yigitdan birini tanlab, mening niyatimni bilmoqchi bo'lib o'ylanib turgan chog'i ko'zimga ko'rinar edi va „Mag'rurlikmi? Hali shundaymi“, – degan tovushlari qulog'imga kiradi. Quvonib qo'lini menga uzatgan chog'i, kechki ovqat ustida goho shampanskiy qadahini lablariga

tekkizib, mehribon ko'zlari bilan menga yer ostidan qarab turgan chog'lari ko'zimga ko'rinar edi. Lekin ko'proq otasi bilan tansaga tushgan chog'i, otasining oldida xironon yurishi, o'ziga ham, otasiga ham mahliyo bo'lib tomosha qilib turganlarga viqor bilan qarab turgan chog'lari ko'z o'ngimdan ketmasdi. Shunda men nozik va mayin bir xayol bilan ota-bolani beixtiyor bir tan, bir jon deb his qilardim.

U vaqtda marhum akam bilan birga turardik. Akam kiborlar suhbatini yomon ko'rar va bazmlarga bormas, kandidatlik imtihoniga tayyorlanayotganligidan tinch umr kechirmoqda edi. Akam uyquda edi. Men uning yostiqa mukka tushgan va yarmisi jun adyolga burkangan boshiga qarab juda achindim. Ko'nglimdagi xursandligimni, mendagi baxtiyorlikni sezmagandligiga, menga hamdamlashmagandligiga achindim. Xizmatkorimiz krepostnoy Petrusha qo'lida sham bilan meni kutib oldi. Kiyimimni yechib qo'ymoqchi bo'lgan edi, men unga ijozat berib, chiqarib yubordim. Uyqudan shishgan yuz-ko'zlari, paxmaygan sochlarini ko'rib ko'nglim buzilib ketdi. Tovush chiqarmay, deb oyoq uchida yurib o'z xonamga kirib, to'shakka yotdim. Yo'q, men haddan tashqari baxtiyor bo'lganligimdan uxlayolmadim. Buning ustiga, uyning pechkasi yoqilgan ekan, uy juda isib ketdi. Munderimni yechmasdan, asta yurib dahlizga chiqdim-da, shinelimni kiyib, tashqari eshikni ochib ko'chaga chiqib ketdim.

Ziyofatdan soat beshga yaqin ketgan edim. Uyimga kelib birpas o'tirgunimcha yana bir soat vaqt o'tdi. Shunday qilib, ko'chaga chiqqanimda kun yorishib qolgan edi. Havo ham bayram havosi, hamma yoqni tuman bosgan. Qorga yomg'ir aralashib, ko'chalar shilta bo'lgan, barcha tomlardan tomchi chakillaydi. U mahalda B.lar shaharning bir chekkasida turishar edi. Yalanglikning bir tomoni sayilgoh, bir tomonida qizlar maktabi bor edi.

Men xilvat tor ko'chamizdan yurib borib, katta ko'chaga chiqdim. Ko'chada menga piyodalar, yerga tegib borayotgan chanaga o'tin ortgan aravakashlar uchray boshladi. Sirlangan do'ga ostida ho'l boshlarini solintirib, salmoqlab borayotgan otlardan tortib, boshiga chipta yopinib, arava yonida katta etikda shaloplab ketayotgan aravakashlar, tuman ichida baland bo'lib ko'ringan uylar ham menga juda yoqimli va ma'nodor bo'lib ko'rinar edi.

Ularning uylari oldidagi yalanglikka chiqqach, yalanglikning oxiridagi sayilgoh tomonida qandaydir ulkan qora bir narsani ko'rdim, shu payt qulog'imga nay bilan nog'ora ovozi eshitildi. Yuragim hamon xonish qilmoqda, qulog'imga goho mazurka kuyi kiradi. Lekin bu allaqanday rahmsiz, noxush musiqa ovozi edi.

„Nima bo'lsa ekan!“ – deb o'yladim va yalanglikning o'rtasiga tushgan sirg'anchiq yo'ldan ovoz kelgan tomonga qarab yurdim. Yuz qadamcha yurgach, tuman orasidan qora kiyingan bir talay odamni ko'rdim. Soldatlarga o'xshaydi. Mashq qilayotgandirlar, – deb o'yladim. Moy bosganimcha po'stin ustidan fartuk tutgan va oldimda bir nima ko'tarib kelayotgan temirchi ikkovimiz ularga yaqin keldik. Qora mundir kiygan soldatlar ikki saf bo'lib, multiqlarini yonlariga qilib, ikki yoqda qimirlamay turibdilar. Bularning orqasida nog'orachilar bilan naychilar hamon o'sha yoqimsiz va xunuk mashqlarini chalmoqdalar.

Yonimga kelib to'xtagan temirchidan:

– Ular nima qilayotirlar? – deb so'radim.

Temirchi ko'zlarini safnig oxiridan uzmay:

– Qochgani uchun bir tatarni sazoyi qilyaptilar, – dedi.

Men ham temirchi qaragan tomonga qarab saf orasida menga yaqinlashib kelayotgan allaqanday dahshatli bir narsani ko'rdim. Menga tomon kelayotgan narsa beliga-cha yalang'och va uni yetaklab kelayotgan ikki soldatning

multiqlariga bog'langan bir kimsa ekan. Uning yonida shinel va shapka kiygan uzun bo'yli harbiy bir odam kelardi. Bu kishining qiyofasi tanishdek ko'rindi. Sazoyi qilingan bechora erigan qorni shilp-shilp bosib, har ikki tarafdin tushgan kaltak zarbidan gindiraklab, menga qarab kelmoqda. U kaltak zarbidan o'zini orqaga tashlasi, uni multiqqa bog'lab yetaklab kelayotgan unter-ofitserlar oldinga itaradilar, oldinga tashlansa, yiqilgani qo'ymasdan orqaga tortar edilar. Uzun bo'yli, harbiy kishi keyinda qolmasdan gursurs qadam tashlab bormoqda. Qizil yuzli, oq mo'ylovli va oq bakenbardli bu odam uning otasi ekan.

Har kaltak tushganda sazoyi qilingan tatar go'yo hayron bo'lgandek, azobdan qiynalib burishgan yuzini kaltak tushgan tomonga burar va oppoq tishlarini g'ijirlatar, hadeb bir narsalar deb g'oldirar edi. Uning nima deyayotganini yaqin kelganidagina payqadim. U gapirmas, balki piqillab yig'lab: „Og'alar, rahm qilinglar, og'alar, rahmingiz kelsin“, derdi. Ammo og'alar rahm qilmasdilar, sazoyi qilingan mening ro'paramga kelganda qarshimda turgan soldat oldinga shaxdam qadam tashlab chiqib, kaltakni shig'illatib tatarnig orqasiga shunday soldiki, tatar oldinga munkib ketdi, lekin unter-ofitserlar uni ushlab qoldilar. So'ngra shunday kaltak har tarafdin tusha berdi... Yonida ketayotgan polkovnik goh oyog'i ostiga, goh sazoyi qilinganga qarab, lunjini shishirib pishillab bormoqda. Sazoyi men turgan joydan o'tib ketganidan keyin, saflar orasidan uning yelkasiga ko'zim tushib qoldi. Bu allaqanday ola-bula, ho'l, qip-qizil g'ayritabiyy bir narsa edi. Buning odam tanasi ekanligiga ishonmadim.

Yonimda turgan temirchi:

– Yo, Parvardigor! – deb yubordi.

Ular bizdan uzoqlashib ketdi. Bukchayib, gindiraklab ketayotgan odamning ustiga hamon ikki tomondan kaltak

yog' ilmoqda. Nog'ora bilan nay hali ham mashq qilishini qo'ygani yo'q, baland bo'yli, gerdaygan polkovnik hamon sazoyi qilinganning yonida bormoqda. Polkovnik birdan to'xtab, soldatlardan birining oldiga yaqin keldi, shunda uning:

– Ha, ha, hali ayab uradigan senmi? – degan g'azabli so'zlari qulog'imga kirdi.

Past bo'yli, quti o'chgan, darmonsiz soldat tatarning ko'karib ketgan orqasiga sekinroq kaltak urgani uchun qo'lqop kiygan baquvvat qo'li bilan uning yuziga tarsaki tushirganini o'z ko'zim bilan ko'rdim.

Polkovnik:

– Boshqa tayoq keltiring! – deb baqirdi-da, atrofiga alanglab menga ko'zi tushib qoldi. Meni tanimagandek bo'lib, dahshat va g'azab bilan xo'mrayib, darrov yuzini mendan teskari o'girdi. Men esam, juda uyat bir ish qilib qo'yganday, o'sal bo'lib, nima qilarimni bilmay, yerga qaradim-da, tezroq uyga qaytdim. Yo'l-yo'lakay qulog'imga goho nog'oraning taraqlagan ovozi, nayning chiyillagan tovushi eshitilgandek bo'lar edi, goho: „Og'al, rahm qilinglar!“ degan so'zlar eshitilib, goho esa polkovnikning: „Ha, ha, hali ayab uradigan senmi?!“ deb g'azab bilan baqirgan so'zlari qulog'im ostida shang'illar edi. Yuragim ezilib, shunday g'ash bo'ldiki, yurolmay bir necha marta to'xtab qoldim. Nazarimda, bu manzaradan ko'ngilga o'rnatilgan dahshatlar hali zamon meni yo'q qilib yuboradiganga o'xshardi. Uyimga qanday yetib borib, to'shakka qanday cho'zilganimni ham bilmayman. Biroq ko'zimni yumishim bilan, ko'rganlarim ko'z oldimga kelib, eshitgan gaplarim qulog'im tagida jaranglab, sakrab o'nimdan turdim.

Polkovnik to'g'risida men: „U men bilmagan bir narsani biladiganga o'xshaydi, – deb o'yladim. – Agar u bil-

ganni men ham bilsam, u narsani tushungan bo'lar edim, ko'rganlarim esa meni bunchalik qiynamagan bo'lar edi.“ Ammo men har qancha o'ylamayin, polkovnikning bilganlarini bilolmadim, oshnamnikiga borib, xo'p ichishib, mast bo'lib kechqurun andak uxladim.

Xo'sh, sizlar nima deb o'ylaysizlar, ko'rgan voqeasini yaramas bir ish deb hukm qilgandir, deb o'ylaysizmi? Hech unday emas. „Modomiki, bu ish shunchalik ishonch bilan qilinish, hamma uni zarur deb topar ekan, bas, ular men bilmagan bir sirni bilsalar kerak“, deb o'ylab, bu sirni bilishga urindim. Ammo qanchalik urinmayin, keyin ham hech bila olmadim. Buni bilmay turib istagim bo'lgan harbiy xizmatga kirolmas edim, balki harbiy xizmatgina emas, hatto hech qanaqa xizmatga kirolmadim, mana endi hech narsaga yaramasligimni ko'rib turibsiz.

– Qo'ysangiz-chi, yarash-yaramasligingizni bilamiz, – dedi hamsuhbatlarimizdan biri, – yaxshisi, agar siz bo'lasangiz, qancha odam hech narsaga yaramay qolardi, shuni ayting, – dedi.

Ivan Vasilyevich bu gapdan qattiq xafa bo'lib:

– Bu gaplar borib turgan ahmoqlik, – dedi.

– Xo'sh, oshiqlik masalasi nima bo'ldi? – deb so'radik. – Muhabbatmi? Muhabbat shu kundan boshlab susaya boshladi. Ma'shuqam har vaqtdagidek iljayib xayolga cho'mgan chog'larida, yalanglikdagi polkovnik darrov yodimga tushib, allaqanday bo'lib ketardim, u bilan kamdan kam uchrashadigan bo'lib qoldim. Muhabbat ham shunday qilib barham topdi. Ana shunaqa gaplar, odamning butun hayoti ham shunaqa qilib o'zgarib boshqa yo'lga tushib ketadi. Siz deysizki... – dedi-da, shu bilan gapini tamom qildi.

*Yasnaya Polyana,
1903-yil, 20-avgust.*

Adabiy-badiiy nashr

LEV TOLSTOY

IVAN ILICHNING O'LIMI

Qissa va hikoyalar

Tarjimonlar:

H. Sattoriy, M. Aliyev, K. Po'latov,
N. Alimuhammedov

„Ziyo nashr“ nashriyoti
Toshkent – 2020

Muharrir *Abdurahmon Jo'rayev*
Badiiy muharrir *Hojiakbar Saydaliyev*
Musahhih *Gulandom Umarova*
Sahifalovchi *Habibulloh Haydarov*

Nashriyot litsenziyasi AA № 0008, 27.03.2019

26.03.2020 boshiga ruxsat etildi. Qog'oz bichimi 84x108 1/32

Ofset qog'ozi. „Times“ garniturasida ofset usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 9,24. Adadi 5000. Shartnoma № 69–20.

Buyurtma raqami 332-20.

„Ziyo nashr“

Mas'uliyati cheklangan jamiyat
Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 23-mavze, 42-uy.

«Credo Print» MChJ

kitob fabrikasida chop etildi.

Toshkent sh., Bog'ishamol k. 160.

Tel.: 71 234-44-01/05

www.credoprint.uz

MUNDARIJA

Nashriyotdan	3
Ivan Ilichning o'limi.	
H. Sattoriy tarjimasi	5
Uch o'lim. M. Aliyev tarjimasi	78
Xo'jayin va xizmatkor.	
K. Po'latov tarjimasi	96
Baldan so'ng.	
M. Alimuhammedov tarjimasi	161

Tolstoy, Lev.

T 64 Ivan Ilichning o'limi. [Matn]: qissa va hikoyalar / Lev Tolstoy; tarjimonlar: Hakim Sattoriy va b. – T.: „Ziyo nashr“ nashriyoti, 2020. – 176 b.

ISBN 978-9943-6339-5-7

UO*K: 821.161.1-3
KBK 84(2Rus)

Na:
Iva
H.
Ucl
Xo:
K. I
Balk
M. A

LEV TOLSTOY

IVAN ILICHNING O'LIMI

"Faqat o'zini o'ylab yashash mumkin emas, bu o'lim, xudbinlik – tentaklik" ekanligini anglagan Ivan Illich qazo ostonasida ilk marta atrofida odamlar borligini, ularni ham o'ylash, ular uchun ham nimadir yaxshilik qilish lozimligini tan oladi: o'g'liga va xotiniga "rahmi keladi", ular uchun biror yaxshilik qilishni xohlaydi, afsuski, buning iloji yo'q: ajal giribonidan olib turibdi. Shunda u yorug' olamni tark etish bilan o'g'li va xotining mushkulini oson qilishi mumkinligini e'tirof etadi: "Ularga shafqat qilish lozim, shunday qilish kerakki, ular azob chekishmasin". Vaqt ziq, uning qo'lidan bor-yo'g'i shu keladi.

ZIYO NASHR

t.me/ziyonashr

fb.com/ziyo.nashr

ziyonashr@mail.ru

ISBN 978-9943-6339-5-7

9 789943 633957